

ЗЛАТКО АНГЕЛОВ

Неизбежна проза

ЕКЕТАЗ

Златко Ангелов

Неизбежна проза

ЕКСТАЗ

Берлин, 2014

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза „Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни“ версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

Три обрата	7
България	12
„Любов по време на холера“	13
Коментар към „Кой кому служи?“	18
Силата на съдбата	21
Литература	62
Реквием за никого – реквием за светлината	63
Приказка за бестселъра и големия писател	67
„На всяко погребение единствено мъртвецът успява да запази истинско достойнство“	77
Аз харесвам „Симетрия“ на Захари Карабашлиев. . . .	83
Нито от Изтока, нито от Запада	88
Приемствеността – кръвопреливна система за националната литература	105
Въпреки разрухата	120
Възвишената красота на езика	133
Култура	142
Оскверняването на догмата	143
Журналистика и прилагателни	151
Всеки творец е една история	156
По-близо до България или.... ..	172

Пътеписи	181
За Япония отдалеч.....	182
Педикюр в Рио.....	233
Кино	241
„You Fucked Thousands Of Men“	242
В търсене на великата красота.....	252
Вълнения 2012-2014	267
Никой човек не е остров.....	268
Обичай ме! Обичам те!.....	271
The Sense Of National Purpose	274
За надеждата и оцеляването	278
Поносимият звук на измамата	282
Вие и Ахмед Доган	288
Политически неправилно автоинтервю	292
Крим: моралната война	296
Великото незнание	298
Един септември в Англия	303
Математически парадокси на егоизма.....	305
Коя? Онази курва, литературата ли?	307
Любовта – най-свободната изява на човешките слабости.....	309
Няма последен сезон	330

**Ако не интелегентните – кой ще спаси България?
Ако не писателите – кой ще запише
злочестата история на тази страна?**

Чандлърс Форд – Берлин, 2014

Фотографии на корицата: автора.

*Отдолу нагоре:
Копривщица,
Станфорд – Калифорния,
Лълугърт Коув – Великобритания*

Три обрата

Онова, на което обръщаме най-малко внимание, когато изразяваме отношението си към света, е гледната ни точка. Но не е вярно, че тя се подразбира.

Искам да ракажа за три мои първоначални гледни точки, които през живота ми се обърнаха на 180 градуса. Две от тях чрез съзнателен контрол, третата – поради биологичната си неизбежност. Израснах като гледах на света откъм България, т. е., основната ми гледна точка беше българската. Израснах също като български мъж, чиято основна гледна точка спрямо жените е, че, освен като сексуални обекти, са втора категория хора. И дълго време бях млад човек, който не знае кога ще умре и поради това възприема живота като безкраен.

Първият обрат. През втората половина от живота си гледам на България откъм света. Това е важно да се подчертае, защото показва, че България – или първоначалната ми гледна точка – продължава да бъде единият полюс на оста, по която протичат възгледите и лоялността ми. В същото време не смятам, че е преувеличено другият полюс да бъде светът. Америка е най-модерното олицетворение на идеалите на Западната цивилизация и за хората от тази цивилизация не може да има по-валидна гледна точка. Свободите и хоризонтите, които Америка осигурява на своите граждани, са цивилизационният контекст, който позволява да се забележат и отчетат всички локални различия и особености, без да бъдат оценявани, т. е., класирани по значение.

Две важни наблюдения от тази нова гледна точка са, че а) България изглежда незначителна – като икономика и геостратегически – поради което и нейните вътрешни пробле-

ми не безпокоят нито Америка, нито Европейския Съюз, и б) повечето българи ходят и дори заживяват по света с българската си гледна точка и поради това го виждат твърде деформиран: почти толкова, колкото и онези, които си стоят в България. И понеже съм бил от тяхната страна, им влизам в положението и се опитвам да не ги съдя, нито да вземам страна.

Апокалиптичните сценарии за хаос и края на света, както и за някаква световна конспирация, са измишльотини на хора, които имат недостатъчна информация и не съумяват да видят света като система. Има спор как да се постигне ред, а и дали изобщо концепцията за някакъв окончателен световен ред е необходима. Но независимо от включването на милиарди хора в глобалния политически процес, асиметриите няма да изчезнат и световните процеси ще продължават да бъдат направлявани от Запада. В този смисъл, за всяка локална сила е по-изгодно да преговаря със Запада и да установи устойчив баланс за себе си вместо да се опитва да отвоюва територии и сфери на влияние за сметка на мира. За това не е необходимо да се приемат западните ценности, достатъчно е да не се влиза в конфликт с тях. Путиновата Русия и Ислямската държава (или каквато и да е форма на ислямски фундаментализъм) са опасни аномалии, но те няма да доведат света до катастрофа. Главната им слабост е тяхната вродена аморалност. Западът има не само икономическо и военно превъзходство, но и нещо по-дълбоко и уникално: морален интегритет на социално ниво.

Вторият обрат. През втората половина от живота си се отнасям към жените не просто като към равни по права, а като равни и по възможности. Вследствие на съзнателно семейно решение, жена ми от дълго време е в ролята, която аз имах през първата част на живота си в България: роля на професионалист и основен приносител на доходи в семейството.

За да се извърши този обрат, беше достатъчно да се сетя, че не съм център нито на света, нито на семейството, а просто

равна част от един екип, който работи заедно за своето щастие. Тогава видях, че постиженията на жена ми са лично нейни постижения, които нямат нищо общо с мен или с някакво мое въобразено превъзходство. При това нейните постижения не промениха нито моята роля, нито моята цена, нито моето самочувствие, нито пък загубих професионализма си или онези занимания и прояви, които ме характеризират като личност. Аз не загубих мъжката си гледна точка, нито тя – женската.

Обаче моето осъзнаване на пълната и безусловна равеност – в практиката на живота, а не само на думи – промени две неща: от една страна, гледната ми точка спрямо моята съпруга, а от там и към всички жени, и от друга – повиши нейното уважение към мен като важно условие за нашата хармония. Вярно, че сега тя е по-често уморена и изнервена, претрупана с отговорности и притеснена от срокове, тя е разсеяна за малките неща, тя очаква вечерята да е готова и сутрин се сърди, когато съм забравил да купя мляко...но това е неизбежното следствие от смяната на ролите. Понеже съм бил от нейната страна, приемам всичко това спокойно и се старая да сведа до минимум извънпрофесионалните дразнители.

Но сегашната ми гледна точка съдържа един нов, непознат на мъжете, елемент: осъзнаването, че умът и способностите са функция не на пола, а – на индивида. И постепенно започнах да виждам, че жени – конкретни жени, които преди това бях забелязвал само сексуално – значително превъзхождат мъжете си и мъжете, с които им се налага да работят заедно или да общуват социално. Във всеки случай, дори и да не ги превъзхождат, са напълно равноспособни. Така женската гледна точка за света започна да присъства наред с моята – като сравнение, контраст или резонанс – в моите наблюдения, вземане на решения и размишления. А това е богатство.

Дали това ме направи феминист? В смисъла на движение за равни права, не, понеже не изпитвам потребност да бъда

част от движението и да играя активна роля, дори и да е теоретична. Но чувствителността ми към проблемите на жените се повиши извънредно много, а в противовес се отвращавам от и активно реагирам на мъжкия шовинизъм. И ако мъжете като група могат с нещо да увеличат отново цената си в очите ми, то би било признанието, че с нищо по принцип или по биология или по някакво божествено право не превъзхождат другия пол. Измисленото и налагано с насилие превъзходство е само един известен от паметивека способ да се прикрие слабостта на мъжа; слабост, която е толкова по-голям недостатък, колкото повече мъжките качества се асоциират с физическа сила и власт над жените.

Третият обрат. Помня как в безгрижните десетилетия на физическата си младост вървях по улиците и не обръщах внимание на старите хора. Всяка бяла коса, всяка старческа немощ ми се виждаха като нещо, което никога няма да ме касае. Знанието ми се виждаше неограничено. Животът ми се виждаше безкраен. В ентузиазирания текст за моето бъдеще старостта беше някаква досадна бележка под линия.

Наскоро в слънчев следобед ми се случи да се разхождам по улиците на Тюбинген, Германия. По масите върху площадите и тротоарите на средновековния град седяха млади хора, също както аз съм седял едно време в кафенетата на Златните пясъци. Приказваха си, смееха се и... не ме забелязваха. Не бях потребен на никого. Аз, все още пълният с младост, планове и мечти възрастен човек обаче ги забелязвах и изпитах съжаление, че нашите две възрасти така безгрижно се разминават.

От моята гледна точка животът има край. Скъсяването на годините пред мен е факт – и дори и да не знам колко точно ми остават, крайт е видим. А това придава на знанието и смисъла някаква фатална тежест и увеличава цената на времето. Придава нова меланхолия към съжалението, че няма как младите хора, чиято гледна точка не включва крайността, да

се съгласят с убежденията, до които съм стигнал чрез опитност и внимателни наблюдения.

Те обичат да цитират сентенции на отдавна умрели философи, защото им звучат красиво, но едва ли се тревожат, че, ако не се ръководят от тях, животът им ще бъде провален.

Понеже съм бил в тяхното състояние, опитвам се да ги разбера. Красотата им е в това, че са свободни от моето знание и тази свобода им позволява да видят света по различен от моя начин и да го направят по-добър.

Въпросът, който не ми дава мира и на който се надявам един ден да си отговоря, е дали мога от моята нова гледна точка – с гръб към края, но обратно към младостта – да променя нещо в себе си и света около мен. Защото ако не е надеждата за промяна до последния дъх, всичко това се свежда до само-съжаление и тъга.

Чандлърс Форд, Великобритания, октомври 2014

България

„Любов по време на холера“

През март на пазара се появи книгата ми *Еротични спомени* (Сиела, С. 2012), сборник от пет новели. Това са пет истории за щастието и страданията, причинени от любов. Понеже живея в САЩ, издаването на книгата ме накара да се зачета и заслушам по-внимателно в медийния пейзаж на родината ми.

След като вече шест месеца и аз присъствам в него, си зададох въпроса: има ли място любовната литература в днешна България? И метафоричното заглавие, взето без контекста от едноименния роман на Гарсия Маркес, ми дойде спонтанно. Отдалеч можех да живея с мечти и надежди за народа, комуто принадлежа. Отблизо обаче видях, че става дума за илюзии. България е болна и всеки, който се завръща, за да стане отново клетка от нейния организъм, се разболява.

Аз съм лекар и добре знам какво е болест и къде са границите на лечимостта. България не е заразена от холера, нито страда от остро разстройство на функциите. Моята диагноза е, че България е хронично болна. Хроничните болести се обозначават с имена, в които винаги присъства думата „недостатъчност“: сърдечно-съдова, белодробна, бъбречна, чернодробна, имунна ...

Ето защо ще си позволя да преформулирам своя въпрос така: страда ли България от любовна недостатъчност? Хората в криза губят ли импулса да изпитват любов? Изчезва ли желанието да дадеш любов, когато ти самият не я получаваш от никъде? Болните неспособни ли са да обичат?

И ето един страшен въпрос: нелюбов – студенина и безразличие – ли е да кажеш на пациента от какво е болен и да му предложиш лечение, дори и когато си несигурен в негова-

та ефикасност? Или обратно, израз на милосърдна любов ли е да скриеш от пациента истината за неговото състояние и да го оставиш да се мъчи без лечение?

Omnia vincit amor! Вярата, че любовта побеждава всичко, завещана ни от Виргилий, не е била опровергана през вековете. Любовта е била и ще си остане най-могъщият двигател на човешка енергия, впрегната да прави добро. И в същото време, човешките трагедии, пресъздадени от жалонните произведения на литературата и изкуствата, са трагедии причинени от неразбрана, забранена, неупотребена или погрешно насочена любов.

Щастлива или нещастна, споделена или отхвърлена, любовта е дотолкова естествено състояние на героите на литературата, че няма значим текст, в който тя да отсъства. Има я дори при Кафка, Йонеско и Бекет – като студена констатация за нейното изчерпване. Това е така, защото любовта, жива или като концепция, е нашето естествено състояние в реалния свят.

Нямам предвид Христовата любов, която дори според четирите евангелия е непостижима от хората. За мен всичко започва и свършва с човека, който е единствен извор и съдник на своето състояние. И задавам въпросите си за любовта без да знам отговорите. Но ако въпросите парят, в бягството си от тях хората започват да намират отговори.

Каквито и да са те, натискът да има отговори и решения идва от теча на времето; оставена без лечение, болестта немумолимо напредва. А изходите от всяка хронична болест са два: смърт или оздравяване. От публикуваните статистики на НСИ се вижда, че България има отрицателен прираст – нека го наречем отраст. И през 2011 той е бил: раждаемост 9.6/1,000 – смъртност 14.7/1,000 = -5.1/1,000. Проектиран във времето, този отраст – който не отчита емиграцията – през 2060 г. ще доведе до намаляване на населението до около 5.4 милиона от днешните 7.4 милиона.

Означава ли това състояние, че българите не изпитват любов: към родината си, към децата си, един към друг? Не може да бъде! Но в състоянието на несигурност, което ги е обзело, те се държат като че ли не знаят какво е любов. Стигнали са дотам, че са престанали да обичат себе си. Те обичат България от миналото, но не искат (или не могат) да обикнат България от днес. Те казват, че България не ги предизвиква вече да я обичат.

Но България не ги предизвиква и да я мразят. А омразата обикновено издава предишна силна любов. Следователно, любовта им е скрита дълбоко, нейните ласки са груби и сдържани, няма нежност, убита е надеждата, отблъсната е грижата, скъсан е дългосрочния договор между влюбените, който гарантира бъдещия съвместен живот. И понеже България е винаги на мястото си, не може да мърда, нейните любовници бягат далеч от нея. Онези, които остават в името на децата, се чувстват непризнати, огорчени, унижени и уморени.

В казаното дотук може някому да се стори, че, без да съзнавам, смесвам различни видове любов. Напротив, правя го нарочно. Човек изпитва обич и любов към различни хора и неща, но чувството у всекиго извира от едно и също място. Сърцето. От събуждането до заспиването, а дори и в сънищата си, сърцето ни е живо и готово за любов. То не е абстракция, а постоянен генератор на страсти.

Повечето хора, особено тези, които като българите крият любовта си под чупливата обвивка на непукизма, отрицанието или позата на жертва, изпитват неудобство, когато се заговори за любовния им живот. Той се схваща като нещо неприкосновено и интимно. Но когато става дума за болест, в която любовта – наличната, но потискана любов – не се използва за лечение, разговорът е необходим. Любовната литература е необходима; и то не само като наръчник, а като средство за възвръщане на вярата в облагородяващата сила на мъдростта, добротата и финеса.

Не чалгата е проблем. Проблем е, че чалгата се пее, танцува и слуша без любов. Не загрозената, занемарената София е проблем. Проблем е, че никой не проявява към нея грижа като към любим човек. Не конспиративните теории и ксенофобията са проблем. Проблем е, че онези, които се хранят със и от тях не са изпитали любов – и затова не са се научили да дават любов.

Циниците, каквито са повечето мои читатели – особено тези от мъжки пол – вече се подсмивват на моята „наивност“. Обаче аз не пиша всичко това, за да заблудя някого, че предлагам панацея. Пиша го заради непоклатимото си убеждение, че, ако човек надзърне отвъд малкия хоризонт на всекидневието си, ще види Големия Хоризонт, от който България е само малка частица.

И в още нещо съм необратимо, от собствен опит, убеден. Любовта дава на всеки човек самочувствие. А дефицитът на самочувствие в България е огромен!

Диагнозата от началото трябва да се преформулира на: България страда от самочувствена недостатъчност. И не само страда, но не знае от къде да си набави самочувствие.

* * *

От прозореца, пред който поставям лаптопа си, се вижда зелен хълм с красиви вили. Между вилите се вие една от пътеките, по които пилигрими от цял свят вървят пеша към Сантяго де Компостела, градът в Галиция, където, в подземието на величествена катедрала, е казано, че се намира гроба на Сантяго (свети Яков). Независимо какво ги е накарало да тръгнат, те вървят изпълнени с любов, за да намерят любов.

Аз не съм религиозен човек и ми трябва доказателства, че такъв човек е живял и гробът му наистина е там, където е казано. Но любовта, с която хората вървят към него, за да му се поклонят, ме покорява. Аз уважавам тях и тяхната цел, защото те вървят към нея със самочувствие, вдъхновено от любовта.

Ако целта на българите е да се излекуват от хроничното си състояние, тя може да се постигне със самочувствие, вдъхновено от любов.

Сан Себастиан, Испания, август 2012

Коментар към „Кой кому служи?“

(*Либерален преглед*, 14 февруари 2012)

Мили хора, всички размени на мисли, възмущения, отговори и т. н. по българските интернетни форуми са израз на стародавната метафора за една чаша, която е пълна до половина с вино. Едните казват вината е наполовина пълна, другите – наполовина празна. Един и същ факт се интерпретира различно от хората. И това е човешката норма. Не престава да ме учудва обаче как всеки пищец се опитва да изчерпи темата, като представя своя фокус като най-важен.

Другото човешко е, че не падаме никога по гръб. Ето, някои се съгласяват с истините в моя текст, но почти веднага след това намират кусура, че не бил написан в дружелюбен тон. Казано е мъдро: *beauty is in the eye of the beholder*. Отнася се и за тона на статиите.

Изглежда е свойство на човешкия мозък, като се фокусира върху едно, да забравя другото, което има връзка със същата тема. От друга страна, естествено е, че в един кратък текст от 400 думи, човек не може да обясни всичко. Пишещият разчита на нагласите, метаинформацията и контекста.

Обаче, мили хора, има нещо, което е неизменно в коментарите на българските сайтове и изобщо в реакциите на българите, когато се отнася до тяхното, а нерядко и до чуждото. Това е техния НЕГАТИВИЗЪМ. Всичко се посреща на нож. Всичко се гледа откъм отрицателната му страна. Всеки факт се свързва с отричане: на факта, на човека, на връзката му с обществото, на съобщителя на факта и т.н.

Аз извиках своя въпрос с болка, защото в дадения момент на писането усетих отчаяние именно от пълното отричане на

колективното битие като съставено от индивидуални битиета. Да, отчаяние. Но отчаянието ме държи за кратко. Аз гледам на нещата откъм тяхната положителна страна. Когато нещо е лошо и не върви, КАК МОЖЕ ДА СЕ ОПРАВИ. Това е веднъж и завинаги моята гледна точка. А това значи, че аз изпитвам симпатия, уважение, добронамереност и доброжелателност към всички хора – а особено и най-вече към моите български братя и сестри. Изсипаха се критики към моите рецензии за романите на Владимир Зарев и интервюто ми с него. Но кой от вас видя, че в тях аз непрекъснато търся да покажа положителното, доброто? Търся да изпъкне това, че Зарев е показал български характери, които не стоят със скръстени ръце и не хленчат, а правят, борят се, убиват се и се изнасилват, но в името на някакво съзидание, на някаква промяна.

А какво виждам в българския интернет. Появи се някоя положителна статия, която показва кое е доброто, макар и описвайки неговото отрицание – как да речем хората се правят на маймуни, за да постигнат успех. И веднага, сякаш само това чакали, върху статията и особено върху автора или авторката ѝ се нахвърлят критиците. Ама това било невярно, ама онзи детайл не бил проверен. Да, човешко е да се греши. Но когато е ясно, че човек е сгрешил в името на положителното, на това нещата да се оправят, да излязат от тъмнината на светло, кое е по-важно: да окастрияме пичовете на една роза, или да засадим цяла розова градина?

И въпреки това, повтарям, въпреки това аз смятам, че ние, българите, имаме потенциал, имаме хъс, имаме истински ценности, които ще надделят. За мен чашата е наполовина пълна!

И ето защо няма да престана да се опитвам да показвам хубавото и положителното от страните, в които живея или посещавам. И то не е, защото смятам някого в България за недостоен или лош. А защото вярвам, че между онези, които

четат, има И хора, които мислят позитивно и търсят доброто, търсят примера, чрез който да подобрят своя живот.

Ето някой концентрира своя лъч светлина върху лошото на Америка. И е абсолютно прав ВЪВ ФАКТИТЕ. Но не казва, че това са само една част от фактите за Америка. За него Америка е наполовина празна чаша и неназованият извод е, че няма защо да опитваме от пълната ѝ половина. Питам се няма той смята, че човек като мен, който живее там вече 20 години, не е видял и лошото, и хубавото. Аз съм яростен критик на ужасната Америка в нейния американски контекст. Ако започна да описвам лошите качества на хората там, ще ми трябват много страници. Но НЕ ТЕ СА ОПРЕДЕЛЯЩОТО за Америка. Те са келявите дървета в една жизнена гора. А и какво толкова му е лошото, ако се вгледаме добронамерено и доброжелателно в онова, което хората на Америка са постигнали преди нас и да се замислим как можем да го постигнем и ние?

Мислете положително ЗА СЕБЕ СИ! Това е единственото послание, което мисля, че тези сайтове могат да изпращат към хората. Никой никога не се е надявал, че по някоя тема ще се постигне съгласие. Лично аз не пиша никога с такова очакване. Въпросът, според мен, е несъгласието да отива в посока към оправяне и подобрене, а не към вдигане на ръцете или самодоволното им потриване от поредния нанесен удар върху мечтателите и наивниците. Посоката трябва да бъде Вяра, че само българите с колективна цел, колективна отговорност и колективни усилия могат да оправят своята държава.

Силата на съдбата

*„Ни библиотека, ни вестници, ни възпоминания,
ни никакви си архиви съществуват, към които да може
да се обърне бъдещият биограф на Васил Дякона.“*

Захарий Стоянов, 1883 г.

1. Опера

Откак съществуват литературата и изкуствата, „силата на съдбата“ е основна тяхна тема, мем, квинтесенция на човешкото състояние. Човешкият живот е подвластен на съдбата, която е по-силна от човешката воля: това е основната идея на Библията, гръцките трагедии, Шекспир, Расин, дори Толстой.

Верди е единственият, който се е решил да сложи „Силата на съдбата“ като заглавие на една от своите опери, въпреки че във всички тях става дума за човешка трагедия, олицетворяваща ролята на съдбата. Човек има чувството, че го е направил на шега, сякаш в момента е нямал под ръка нищо по-подходящо. Защото едва ли може да има нещо по-просто и нагласено от либретото на тази Вердиева опера, което е по-скоро пародия на силата на съдбата. Леонора и Алваро се обичат, но бащата на момичето не ѝ разрешава да бъде с любимия си. Алваро убива уж по случайност бащата, а Леонора, покрусена от чувството за вина, се оттегля в манастир. Решен да отмъсти за баща си, братът на Леонора, Карло, търси Алваро, за да го убие. Намира го на бойното поле, но не го познава и, естествено, Алваро също не познава брата на своята любима – това е предумишлен ход, за да може двамата да станат приятели по оръжие. Приятелството им е скрепено с класически жест: в битката с врага Алваро спасява живота на ранения Карло.

Минават години. И ето че фатална случайност разкрива на Карло кой е Алваро и той, воден от неотслабена жажда за мъст, го намира пред манастира, където живее отшелничката Леонора. Съдбата обаче има друго предвид: Алваро ранява смъртно Карло пред очите на Леонора, която все още го обича. Дватамата влюбени се разпознават, но и двамата са вече обречени: Алваро на доживотна вина, защото за втори път убива мъж от семейството на Леонора, а Леонора, заслужила съдбата си на еротична подбудителка за двете убийства, е промушена от меча на умирация Карло.

Снизходителността ни обаче е може би неуместна. Операта е достъпно изкуство, което си служи с понятен език, за да възпее основни морални ценности от културата¹ на Запада: любов, семейна чест, синовен дълг и религиозно смирение. Всяка опера е една минитрагедия, в чиято развръзка тържествува „правилния“ морален едикт. Италианските оперни сюжети са взети от живота: безсрамно преувеличен, но покъртителен, за да пасва на музиката. Но и заради още нещо: да възпроизвежда съдбата, която сякаш е винаги в унисон с морала. Връзката всъщност е обратна – морала си западната култура е приспособила да служи на своята идея за Съдбата.

А тази идея идва от знанието на историята. Натрупвайки и овладявайки това документирано знание, Западът е осмислил своята съдба. Рационализирал я е. И от времето на Просвещението, вече три века, западните общества употребяват разума и научния метод, за да освободят своите граждани от силата на съдбата. Западните общества употребяват научното мислене, скептицизма и интелектуалния обмен на зна-

---

1 В настоящия текст понятието „култура“ се употребява в неговия социологичен смисъл: сбора от знание, опит, вярвания, ценности, отношения, смисли, йерархии, религиозни вярвания, социални роли и отношението към собствеността, които са придобити от група хора (социална общност), съжителстващи на обща географска територия в течение на поколения, и които придават облика на тази група.

ние, за да се противопоставят на суеверието, нетърпимостта и опитите на църквата да влияе на светската власт, която се осъществява от гражданите чрез демократични институции, обществени фондове и обществен контрол върху избираемите правителства.

2. Необходими паралели

„Силата на съдбата“ е написана през 1862 година. Тогава роденият в семейството на български овчар Захарий Стоянов е бил на 12 години. В същата година Васил Иванов Дякона, на когото Захарий ще бъде първият и де факто единствения биограф¹, се оттегля от участието си в четата на Раковски в Белград и се връща в България след кратък престой в Букурещ, за да започне своята дейност по повдигане на българското национално самосъзнание. Сто и четири години по-късно едно момиче, родено в интеллигентско семейство от Сливен, и завършило френска филология в Софийския университет, емигрира във Франция и се превръща във влиятелна френска семиоложка, психоаналитичка и писателка. Последното става – и това е особено важно – в контекста на брака ѝ през 1967 с Филип Солерс, един от основателите на кръга интелектуалци около списанието *Tel quel*, които претендират, че реалността на езика е по-важна за самосъзнанието от социалните и политически реалности, които той описва. Това момиче е западната интелектуалка Юлия Кръстева.

През зимата на 1873 Васил Иванов е осъден на смърт и обесен в София. В годините след Освобождението Левски е канонизиран в съзнанието на българите като вечен и неопетнен национален герой. През 1888, десет години след Сан-Стефанския договор, 38-годишният Захарий Стоянов се издига до поста председател на българския парламент. По някаква

---

1 Стоянов, З. *Васил Левски (Дяконът): Черти из живота му*. Издателство на БЗНС, София 1982. (Първо издание 1883).

странна ирония, той умира в Париж от преплитане на червата само година по-късно. Но той вече е написал и издал своите „Записки по българските въстания“ (само третият им том излиза посмъртно през 1892) и остава в съзнанието на просветените българи като един от първите големи български историографи. Но никой по света не е чувал за кумира на българите Левски и за писателя Захарий Стоянов. Те са познати само в България и са между единиците исторически фигури, за които на този рядък език е говорено и се говори само добро.

Тридесет години след емиграцията си Юлия Кръстева написва есето *Bulgarie, ma souffrance*¹, а седемнадесет години след това се изказва по френската телевизия за избора на новия папа Франсис и води семинар в университета Пари Дидеро, където е доживотен почетен професор, на тема „*Lige Proust aujourd’hui: La littérature et l’expérience des limites*“².

Общото – и удивителното! – за тези толкова различни личности е, че родният език и на тримата е българския!

Ако за момент забравим за всичките теории за обяснение на езика – Сосюр, Бахтин, Чомски, Ролан Барт, пост-структурализъм и т.н. – едно неоспоримо твърдение е, че родният език е съществен и неотнимаем белег за себеидентификация. Езиковата пъпна връзка с племето, от което всеки от нас произхожда, не изчезва дори и когато функционираме на втори, трети и т. н. езици. Които, впрочем, спонтанно и вярно определяме като чужди. Поради това всеки човек, присаден в една втора/чужда култура, живее в конфликтна езикова ситуация. Това признава пъгьом самата Юлия Кръстева в есето си за България, въвеждайки го със следния необичайно емоционален абзац (удебеляванията са мои):

1 „България, страдание мое“: *Bulgarie, ma souffrance*. L’Infini, n°51, Automne 1995, pp. 42-52, също на <http://www.kristeva.fr/bulgarie.html>

2 „Как четем Пруст днес: Литературата и преживяването на ограниченитя“.

*„Не съм изгубила майчиния си език. Спомням си го, все по- и по-трудно, признавам, когато сънувам и когато слушам **майка ми да говори**. И след двадесет и четири часа потапяне в тези **води, които са ми вече доста далечни**, се учудвам, че плувам доста добре; или пък, когато говоря някой чужд език – английски или руски – и, изгубила някоя дума или объркала граматиката, се хващам ненадейно за този спасителен пояс, който е на мое разположение и в крайна сметка не е безнадеждно изгубен. Не френският ми идва на помощ, когато закъсам в непозната среда, нито ако съм изморена или се затрудня при някои сметки и умножения, а именно **българският, за да ми напомни, че не съм изгубила корените си.**“*

Един емпиричен факт, който е важен с оглед целите на настоящия текст, е, че емигрантът до края на живота си разбира (вниква в, интерпретира, усеща) по-добре ситуациите и историите, описвани на родния му език, от тези, сред които протича всекидневието му. Тук не става дума за активната употреба на езика, а за културната стойност на информацията, която получаваме пасивно, когато слушаме жива реч или четем текстове. Въпрос на личен избор, следователно, е дали, въпреки тази неизбежна и наглед парадоксална разлика, разбирането на родното остава първа необходимост, каквато е за онези, които съществуват в него, или приоритет на личността е приспособяването ѝ към гостоприемната култура. В същия порядък на мисли, онзи, който съществува само в родната си езикова среда – дори и когато има повърхностни, откъслечни познания за някой чужд език – не може да разбере чуждата култура в степента, до която я разбира, усвоява и възприема емигрантът. Когато става дума за тълкуване на информацията за която и да е култура – чужда или своя – всеки от нас преодолява тези неизбежни езикови ограничения като, съзнателно или не, отчита статуса, който тази култура е придобила в хода на световната история. Ето защо можем да нау-

чим много за сегашното състояние на българското общество, ако съпоставим текстове и факти от живота на представители на двете категории личности – онези, които са известни тълкуватели (или просто хроникьори) на родното отвътре, и такива, които са се опитали да го преживеят и интерпретират отвън. Техните ограничения ще ни покажат докъде се простират възможностите на интерпретацията и как/къде историческата социология може да ни предложи по-добър обяснителен модел.

3. Историческа социология

Признанието, че най-голямата трудност при социалното моделиране идва от непредсказуемото поведение на социалните актьори, които винаги в някаква степен изкривяват или подкопават универсалността на модела, не бива да ни спира да търсим рационални подходи, които очистват моделите ни от това влияние. Всички херменевтични модели, включително и Фройдовата психоанализа, центрират вниманието си върху личността и с това всъщност абдикират от задачата си да ни обяснят обществото, въпреки че тяхната претенция е да направят именно това. Те попадат в клопката на субективността на всяка интерпретация, независимо от словесния инструментариум, който я прави да звучи кохерентно. Обратно, модел построен върху исторически документи¹, които са факти или почиват на факти, е в състояние да разкрие причинно-следствени връзки без да е обременен със субективност и позволява на съвременния индивид да разбере по-добре своята социална роля, която – колкото и да не му се иска – е исторически обусловена.

---

1 В целия текст понятието „документ“ се употребява в най-широкия му смисъл, включващ наред с онова, което на български език се нарича документ, и устните записи, законите, правителствените разпоредби, книгите, снимките и печатните медии – т. е., всякакви исторически следи, които биха били събрани в архив.

Обяснението на Балканския културен синдром (БКС) с похватите на скатологията¹, колкото и да е забавно, се отнася към сериозната социология на културите както сапунката към операта. Това е така дори когато подходът е подкрепен с цитати от Фройд, който, както знаем, не е бил толкова проникновен тълкувател на сънищата, както съперникът му Юнг. Кръстева, опитва се да докаже Бйелич, се гнуси от физическата мръсотия на Балканите, защото: а) се е присъединила към един цивилизован свят на чистота – едновременно физическа (публичните пространства) и интелектуална (езика и идеите, които той изразява); и б) благоговее пред Вкуса, който Франция е издигнала в култ. И тези две френски влияния са ѝ наложили интерпретацията на Балканите като нещо мръсно, неочистено, нецивилизовано, практически несъвместимо с френското, което е световен символ на изтънченост, вкус и интелектуализъм.

Но френското никога не е било символ на физическа чистота, каквито са Швейцария и Германия, например, където чистотата не е наложена от суверена. Позовавайки се на френския естет Доминик Лапорт, Бйелич пише:

„През 1539 крал Франсоа издава указ, че парижките улици трябва да бъдат почистени от лайна. Указът съвпада по време с усилията на Кралската академия да се облагороди френския език чрез систематичното му прочистване от остарели латински думи. [...] По-нататъшни прочистващи мерки, както на обществените места, така и на езика, са предприети по време на републиката. Езикът е промит и надзираван полицейски, така че да не е нужно никой, който го говори, „да се страхува да си изцапа устата“, както се изразява един френски законодател.“

1 Bjelic, Dusan I. The Balkans and the „History of Shit“. *Eurozine*, 6 ноември, 2004; <http://www.eurozine.com/articles/2004-06-11-bjelic-en.html>, посетен на 24 март, 2013

Наистина, дирижираният вкус на Франция стои в културните йерархии по-високо от битовия кич на немските и швейцарските бюргери, но този аргумент е тривиален, ако с него се мъчим да обясним разликите в културния статус на „центъра“ (Франция) и „периферията“ (Балканите). Много по-важно е, че указът на крал Франсоа е писмен документ, който свидетелства за онова, което е ставало във Франция по средата на 16 век. То може да се назове с една дума: урбанизация.

И все пак, семиотичните и психоаналитичните дискурси почиват на една историческа реалност, която, колкото и те да са неспособни да я обяснят, се е установила в Европа: западните й култури са наясно със себе си – от къде идват, какво са и накъде вървят – докато източните й култури, и по-специално балканската, продължават да търсят себе си. Тази асиметрия създава у последните неоправдано чувство за несправедливост и малоценност. Тяхната икономическа изостаналост е по-малко отговорна за периферния им статус (периферен не в географски, а в културен смисъл), понеже е изпъкнала едва през втората половина на 19 век, когато капитализмът и бързото развитие на точните науки са дали индустриално и пазарно предимство на Запада. Много по-сериозна и трудно преодолима е културната им маргинализация. Изостаналостта е следствие от реални и управляеми икономически фактори. Маргинализацията е резултат на етически и естетически интерпретации, които – верни или не – се налагат от интелектуалните елити. Правото да интерпретират и силата на влиянието, което придобиват интерпретациите, елитите черпят от културния континуитет, изграден и поддържан от писмени документи. Колкото повече една култура е наситена с текстове и всякакъв вид документи, толкова по-могъщо е влиянието на нейните интерпретативни подходи както върху самата себе си, така и върху съседните и по-далечните култури. Светът днес живее в една йерархия на култури, при която исторически обособилите се по-високо стоящи култури

смятат за свое право да интерпретират по-ниско стоящите – и всичко това, главно и основно защото техният статус е доказуем с документи, които са твърде дефицитни у „изостаналите“. Не лайната изхвърлени около отходната дупка вместо вътре в нея са израз на изостаналост, анална еротика или балкански либерализъм, който се противопоставя на западната консервативност, както се опитва да ни внуши Бйелич, а по-скоро документираното обстоятелство, че скриването на лайната от погледа и обонянието е възприето като хигиенен – впоследствие, прераствал в естетически – стандарт от западната култура. „Когато са написани, лайната не миришат“, казва Ролан Барт, а Душан Бйелич, който живее в ултрахигиенизираната Америка, му приглася по балкански: „Балканските лайна по пода на тоалетната са символично аналогични на френското миризливо сирене върху красиво подредената маса; първото е неядливо сирене; второто – ядливи лайна.“

Съдба ли е това?

Въпросът звучи предизвикателно и красиво тъкмо на това място, защото е стилистичен похват, целящ да сепне читателя, увлечен от един логичен наратив. Но същественото му съдържание е: балканска – българска – съдба ли е, че други култури създават стандартите, а балканската е известна с това, че се стреми или да им подражава, или да ги осмива? Още по-ясно: чия е отговорността за това неравноправие? На някакви невидими сили, пред които нашите предци са стояли със скръстени ръце и преклонена глава, предчувствайки генетичната си обремененост, която впоследствие културните теории ще се опитат да им припишат – или на тяхното лично бездействие и безпамятно подчинение на социални процеси, диктувани от стълкновения на конкретни социални групи и актьори? Ключовата дума тук е „безпамятно“. Което значи без чувството, че са брънка от историческа верига, която трябва да се помни, за да придобива тежест и влияние, и да развива локалната култура; и, поради липсата на това чувство, без

концепция за ролята на книгата, документа, писмената следа за тяхното съществуване.

Интерпретативните подходи се опитват да сложат диагноза без дори да се интересуват дали е вярна. Онова, което тези подходи не търсят – дори презират – е етиологията: причините, поради които се е стигнало до картината, която наблюдаваме в модерността. Те се радват на привилегията да ползват документи за своята култура и си позволяват да спекулират за културите, където такива документи липсват. Но документите и създаването от тях впечатление за историческа непрекъсваемост могат да се използват и по съвсем друг начин. Например, да се разбере защо липсват.

Социологията, сравнена с точните науки, е обикновено обвинявана в недостатъчност по отношение установяването на причинно-следствени връзки. Преобладаващата маса от социологични подходи изследват корелациите между явления и актьори, но корелация не означава каузалност. Тези, предимно количествени изследвания, са чудесни като моментни снимки (напречен разрез) на обществото, но те не могат да ни дадат представа как се е стигнало до тях.¹

Очевиден напредък в посока намиране на каузалност социологията постигна през втората половина на 20 век чрез т. нар. исторически институционализъм. Историческата социология създаде модели, които обясняват обществата в историческата им динамика като отхвърлят възприетата от класическия марксизъм и други школи на 19 век, включително нормативната социология на Вебер, предопределена линеарност на историята. Историческите социолози се вглеждат в

---

1 Показателно за спонтанността и леснотата на този подход е, че „моментните снимки“ са характерни за почти 100% от медийните коментари в моменти на преходи и кризи; т. е., всеки коментатор се смята за спонтанен социолог, просто защото наблюдава обществото в момента и му се струва, че намира някакви корелации между отделните факти и временните актьори.

конкретните факти и институции, които са тласнали обществото по т. нар. „зависимост от пътеката“, т. е., важно е да се проследи историческата пътека и да се отчете не само какво се е случило, но и какво не се е случило в миналото, за да се разбере настоящето. Изучавайки условията, при които определени исторически процеси са протекли, те установяват, че на всеки исторически кръстопът съществуват механизми на обратна връзка, които засилват развитието в посока, от която няма връщане назад, дори при добро желание на водещите социални групи или наличие на идеологически причини за това. Те доказват с исторически документи, че институции на историческата промяна са не само бюрократичните оръдия на политиката и икономиката като правителство, съдебна система, изборна система, регулация на пазара и др. п., но и онези идеологии или неформални обичаи, които са се оказали решаващи в дадения исторически момент.

Историческият институционализъм връща на социологията търсената от всички доказуема каузалност, като се отказва да третира историческите факти, които не пасват на предопределената схема за историята (водеща към „щастлив“ изход и следователно към своя край) като случайности и/или изключения. С този подход социологията се доближава до точните науки без да ги имитира. Последните ползват експериментални модели, които целят да елиминират случайностите и изключенията, и си служат със статистика, за да докажат универсални закономерности – докато историческата социология признава, че в историята няма универсални закономерности, още по-малко количествено измерими параметри, а има локални фактори, които са движили обществата по непредопределени – и поради това непредсказуеми – пътеки. Проследяването на тези пътеки, колкото и парадоксално да звучи, увеличава прогностичната стойност на социалните науки. Те ни показват как да се учим от локалната история.

В този смисъл България никога не е била, не е и никога няма да бъде Франция.

Това твърдение има два важни аспекта. Единият е, че аспирациите на България да стане „като Франция“ – особено това да се случи в съкратени срокове – са илюзия, която не си струва дори да се обсъжда. Вторият е, че опитите да се интерпретира или обясни или дори „направлява“ България от гледната точка на френската култура – историческо развитие, религия, икономика, демократична форма на управление, съвременна имиграция, колониализъм, вкус, философия и т. н. – са обречени на провал, освен когато служат за повишаване интелектуалния авторитет на опитващите. Обяснителна и прогностична стойност може да има само наратив, който употребява факти от локалната българска култура, която е неделимо свързана с балканската, която пък е неделимо свързана с тази на Османската империя от 14-19 век. Каузалността в българската култура може да се разбере само чрез изучаване на фактите от българската култура. Големият проблем е дали има достатъчно документирани факти, които да създадат достоверен и прогностичен културен наратив.

Една възможна хипотеза е, че на този наратив може да се помогне като се наблегне повече върху това какво на Балканите и в България не се е случило, отколкото какво се е случило.

4. Захарий Стоянов

Захарий Стоянов не е споменал никъде дали е гледал операта „Силата на съдбата“. Това отваря врата за хипотезата, че може и да я е гледал. Повечето факти от живота му обаче говорят в полза на това, че не е: Захарий не е бил в Италия; в България опера по това време е нямало; пътуването му до Франция е споменато само с факта, че там той е умрял от „разкъсване на червата“ – следователно, с голяма вероятност може да се каже, че той не е гледал „Силата на съдбата“. Ето как липсата

на документи или живи свидетели оставя една несигурност, която е идеална почва за спекулации. Дали Захарий е знаел кой е Верди е още по-голяма мистерия.

Но защо и смъртта му е мистерия? От къде са се появили догадките, че „може и да е отровен“? Защо е трябвало да бъде отровен и от кого? Четеш биографиите на Захарий Стоянов и всички те си приличат като две капки вода. Започват с раждането му, минават бегло през незначителни факти от младостта и скитанията му и от втория абзац нататък преминават към нещо като анализ на произведенията му, като този анализ е в различна степен украсен с националистична реторика в зависимост от идеологическата принадлежност на авторите, книгата или сайта. Комунистическият литературовед Ефрем Каранфилов, например, в предговора си към изданието на „Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му“, след като очертава четири „звездни мига“ от живота на Захарий, заключава патетично:¹

„[Да стане *списувател*] е върхът на жизнения път на Захари Стоянов. Той изпълнява историческата повеля и историческата си мисия. Сякаш няма вече място за нови звездни мигове – а той не може без тях. Не му остава нищо друго, освен да умре. И Захари Стоянов умира. Краят е неочаквано бърз. Навсякъде този човек бърза. Смъртта не му позволява да остане властник и да измени на своята борческа младост. Той умира ведно с възрожденска България. Ето един жизнен път, който започва от колибите на котленското село Медвен, преминава през овчарските кошарища на Добруджа, възкачва се по средногорските и старопланинските върхове на въстанието, а след това – по софийските върхове на властта, за да завърши край брега на Сена ...”

---

1 Стоянов, З. *Васил Левски (Дяконът): Черти из живота му*. „Жизнената и творческа съдба на Захари Стоянов“, Издателство на БЗНС, София 1982, с.6

И това е сравнително най-мекия пример на биографичен текст, в който фактологията и задължителната аналитичност са подменени от оценъчност, и то оценъчност, която не скрива своята идеологическа и насилено патриотарска цел. Въпросите за неочакваната смърт на Председателя на Народното събрание Захарий Стоянов, и то в Париж, са достойни за въображението на автор на детективски роман, но понеже става дума за писател и политик, който се смята за един от стълбовете на българската историография и литература, липсата на реални отговори – липсата на документи и свидетелства – и отбягването на темата се превръща в историческа празнина, която няма вече как да бъде запълнена. Загубените исторически факти са невъзстановими. Тъканта на българското минало е дотолкова проядена от молците на подобни празнини, че от кръпките по нея, налагани многократно и съшивани с различни идеологически конци, вече не може да се съди за нейния истински цвят и плътност.

Ала нека се пренесем в годините, когато Захарий е участвал в събития от наистина историческа важност, наблюдавал ги е като пряк свидетел и след това се е заел да напише за тях с ясното чувство, че Записва (не просто Описва) неща, които хората след него би трябвало да знаят. Да запишеш означава да свидетелстваш за нещо, в което си участвал и за верността на което носиш отговорност. Да опишеш означава да нарисуваш картината на нещо, което си чул или наблюдавал отстраня и което си свободен да украсиш или скриеш според художествените си предпочитания. Захарий записва неща, които е видял, преживял и прочел – неща, за които той с абсолютна добросъвестност прилага писмени документи. И отбелязва със съжаление, когато такива няма. Той пише своите „Записки“ не за или на въстанията, а по въстанията,¹ т. е., СПОРЕД

---

1 Би било проява на неуважение, аналогично на всички онези, които в течение на годините са използвали Захарий Стоянов за елементар-

събитията, които са се случили пред очите му. И въвежда своя документален труд с твърдение от изключителна важност за нашата тема, ролята на записаната история:

„Всеки народ има свое минало, което се изучава старателно от потомството. Ако човек се завземе да пише историята на българския народ от неговото подпадане под турското иго до освобождението му, то кое събитие би трябвало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрез които ние се опитахме да свалим от гърба си веригите на робството.“¹

От „неговото подпадане под турското иго“ през 1396 до Освобождението през 1878, извършено от руски войски, точно 482 години, Захарий вижда и изтъква едно събитие, Априлското

на националистическа пропаганда, ако не отбележим неговото тънко чувство за употребата на предлозите и представките в българския език. Разликата между „за-пиша“ и „о-пиша“ изразява неговото самосъзнание за скромната му роля на хроникьор (на съвременен език: журналист или документалист), който не позволява на въображението си да украсява фактите; Захарий винаги признава, когато не може да се позове на документ или очевидец. Той не е и мемоарист, защото мемоарът е наратив от спомени, центрирани около живота на мемоариста, докато неговата задача е надлична, много по-скромна – да запише, сиреч, да документира – и, тъкмо поради това, резултатът е много по-мощен. Не му приляга и квалификацията „летописец“, която звучи помпозно за едно толкова земно и, в постмодерен смисъл, социологично изследване. И какво тънко усещане за езиковата тъкан е да употреби предлога „по“ – със смисъла на изрази като „по спомени на очевидци“ или „по романа на еди-кой си“ – вместо „за“ или „на“. Удивителна е и точността, с която Захарий Стоянов е сложил за подзаглавие на биографията на Левски „Черти ИЗ живота му“, а не „от“ живота му. „Из“ създава впечатление за широта и необозримост, докато „от“ би звучало сухо биографично, като подборка от факти. Тази бележка е под линия само защото настоящият текст не е езиков анализ на стила на Захарий Стоянов, а опит за социологичен анализ на онова, което знаем за българското минало.

1 <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=149&WorkID=3866&Level=3>, посетен през март и април 2013

въстание, което се случва в самия край на този период. Защо? Дали защото той не е бил способен или достатъчно старателен да намери и други? Дали той е скрил познати нему факти, само за да възвеличи онова събитие, в което той е участвал? Или следосвобожденската цензура му е забранила да публикува неща, които са може би срамни или недостойни?

Представете си този човек, така съвестно обглеждащ миналото на България, как се обръща назад във вековете и вижда ... Какво?

ЕДНО ТЪМНО, ПРАЗНО ПРОСТРАНСТВО!

Пространство от над четири века живот, който не е записан, който не е родил нито едно име, достойно да бъде споменавано днес заради философията или приноса си към ... нещо, каквото и да е то. И ние, 130 години след Захарий Стоянов, какво сме намерили като следа от тези 482 години?

Поглеждаме назад и виждаме, че първата светлинка, фенерче в непрогледна нощ, е Захарий Стоянов. Почти всеки историк и писател след него е черпил от него, без винаги да е смятал за нужно да се позовава на него. Той обаче е нямало от къде да черпи.

Този факт – че времената, през които българското население, поданици на султана, е плащало данъци на османската империя, са недокументирани в социално и културно отношение¹ – може да бъде оспорен само ако някой притежава или намери днес и покаже такива документи. През тези години по тези земи не са издавани книги, не са съществували библио-

---

1 Тук не става дума за административните документи, които Османската империя е водила и съхранява за българските земи, нито за оскъдните архивни документи и живи свидетелства, които споменават за случки, събития, данъчни отчети, посещения на хора от Запад или въоръжени стълкновения в рамките на империята. Не става дума и за „Историята“ на Паисий от 1762, Рибния буквар на Петър Берон, текстовете на Неофит Рилски, Найден Геров, Раковски и др., които са писани с просветителска цел.

теки, където да се съхраняват ръкописи и архиви от времето на Първото и Второто българско царства (такива се съхраняват в Италия, Средна Европа и славянските манастири на Атон), не е имало печатни издания за новини, няма следа от институции, от университет, от някакво разпространение на информация за онова, което през същите векове се е извършвало в Европа. Просвещението и настъпилата с него Ера на Разума са били неизвестни на българското население. Очевидно е, че не е имало и личности, които да наблюдават, изучават и осмислят структурата на битието рая, което трудно може да се нарече общество. Вместо това, във всички налични източници този период от историята се претупва с няколко общи фрази, които говорят в най-общи термини за единствено приемливото и без документи допускане, че все пак през тези векове е имало някакво българско самосъзнание, което може да се резюмира като „съпротива на българското население срещу османското владичество“. Такава съпротива сигурно е имало и нейните откъслечни прояви са документирани в анализите на турската история, както и от някои българи, живяли по това време на Запад като например Петър Парчевич. Но т. нар. борба за освобождаване на българите през целия този период, според оскъдните западноевропейски документи, не е била дело на самите българи, а на войски и просветители от Запада, които са се борели да спрат разрастването на османската империя на запад от Балканите. Във всеки случай става дума за население, което живее на една територия, но не и във своя автономна културна среда. Да прекараш живота си в гората, като хайдутин, или да се влееш в чужди, макар и християнски, армии и да водиш съществуване на наемен войник не е в никакъв случай фактор или свидетелство за развитие на културен идентитет или национално самосъзнание.

Следователно трябва да приемем за неоспоримо твърдението, че в историята на българското население **НЯМА КУЛТУРЕН КОНТИНЮИТЕТ**, какъвто е характерен за историята

на всички европейски народи на запад от Балканите. Докато западноевропейските народи са еволюирали в съответствие с естествения прогрес на човечеството от религиозни войни към осъзнаване на материалните основи на живота, капитализъм и личностен просперитет, българските земи са се намирали в изолация от това развитие, сиреч, били са в пълен застои, такъва какъвто е довел и до упадъка на империята, чиито поданици етническите българи са били в течение на целия този затъмнен от социо-културна гледна точка исторически период.

Това отсъствие на континуитет – прекъсване на историята, равносилно на отсъствие на история – е от първостепенно значение за обяснение на построяването на българското общество след Освобождението, за неговото развитие като локална българска култура в течение на вече 135 години и за съвременното състояние на тази култура.

Съдбата на Захарий Стоянов е показателна и за едно явление, което се наслаждава над липсата на културен континуитет (а следователно и четиривековна липса на културно самосъзнание), засилвайки дългосрочните последици от отсъствието на България от историческата карта на Европа. Неговият авторитет приживе е бил оспорван, а неговото послесмъртно литературно наследство не е било посрещано и тълкувано според истинските му исторически и културни заслуги. В началото, особено докато той е бил жив и се е занимавал активно с политика, текстовете на Захарий са били подценявани, критикувани, осмивани или игнорирани. Впоследствие пък са били тенденциозно възвеличавани и изопачавани, като от тях е била иззета специфичната им социологическа аналитичност за сметка на героизирането и идолизирането на описваните от него личности.

Например, в един типичен и за днешния български курс, но документиран през 1886 година, разговор между За-

харий Стоянов и тогавашния министър на просветата Георги Живков става дума за следното:

„– Трябва да ми отпуснете средства, за да издам написаната от мен биография на Христо Ботев, господин министре на просвещението – каза Захарий Стоянов.

– Какво? Какво? – отговори министърът. – Я ми повтори още веднаж!

– Отпуснете средства да се издаде биографията на Христо Ботев!

– Че кой бе Ботев? Има си хас да се издават биографии и за тоя хаймана!

Захарий Стоянов извикал на министъра:

– Хаймана ли! Аз ще го покажа, той ще стане **идолът** на България!¹

Самият Захарий взема отношение по този въпрос в предисловието към Записките (удебеленията мои):

„Какъв е бил обаче характерът на тия въстания, кой ги е тях ръководил, били ли са те чисто народни движения, или плод на вънкашни някои побуждения – това, доколкото ни е известно, още от никого не е определено с подобающата точност и за мнозина съставлява дълбока тайна. Според едни българските въстания били приготвени от агентите на панславистическите комитети; според други тия, **българите, като мирен и земеделчески народ никакво въстание не били в състояние да организират** и без причина се нападнали от башибозушките тайфи. Най-последно според трети и четвърти няколко несмислени младежи се събрали без знанието на народа и се опитали насилствено да го възбунтуват против волята му... Разбира се, че авторите на тия лъжовни източници, повечето чужденци и заклетни врагове на българския народ, умишлено и със злонамерени

1 Цитат по <http://www.narodnapamet.com/2010/02/blog-post.html>, посетена на 2 април, 2013.

цели крият истинските причини на нашите народни движения. Още по-лошаво е и това, че **мнозина наши държавници и дипломати**, които трябваше да бъдат признателни най-напред на българските въстания, старателно **се мъчат да обтегнат булото на мрака** върху тия народни драгоценности. Напротив, днешната наша свобода има безбройно число мъченици [...]. Ние имаме херои, наша народна гордост, като Л. Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и други много; **но на малцина са тия известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах, нищо не е направено, за да се увековечи тяхната памет, когато отечеството им, за което са станали жертва, свободно е днес.** Казах, че тия са най-блестящата страница от новата ни история, **не притежаваме друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ.**“

Струва си да се повтори последната фраза: *не притежаваме друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ.* Със сигурност това е първият българин, който е произнесъл тази толкова вярна и толкова съдбоносна констатация, и то я е произнесъл с авторитета на своя талант и своята социологическа добросъвестност на човек, записващ събития от историческа важност. Но с присъщото на българските интелектуални и политически елити неуважение към фактите и към личностите, точно тази констатация и многобройните нейни вариации в Записките и в биографиите на Ботев и Левски не е била подета и старателно, безоценъчно анализирана. Тъкмо обратното – била е скрита нарочно. В коя читанка или в кой учебник по история или литературна студия за Ботевото наследство е цитирано следното Ботево отчаяние, документирано от Захарий Стоянов?

„И ние сме дошли народ да освобождаваме! Где е народът? Где са тия измъчени робове, които ни викаха? Онова, което съм мислил и работил през целия си живот, два дена бяха доволно

*да го опровергават, да покажат моето дълбоко заблуждение! Всичко е вече напусто, изгоряха двеста души, историята никога няма да ни прости... По-добре да бях паднал да се удавя в Дунава, да не виждах този позор – как българският народ е стадо говеда!*¹

Във „Вместо предисловие“ към биографията на Ботев, Захарий Стоянов сам констатира неспособността на българите да ценят своите герои – а това, с обратен знак, говори за тяхната способност да отричат достиженията на своите титани, когато те не отговарят на техните дребни, временни интереси. Същевременно той показва, че познава добре европейската история и я използва като стандарт за колективно самосъзнание (удебеляванията мои):²

*„Нашият герой, с името на когото озаглавихме настоящата си книга, Христо Ботйов, е бил човек, **роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек**, да води подире си тълпите, да заповяда и да прави епохи. Нещастен той, дважд по-нещастен неговият роден град, трижд по-злочест народът, на който е бил син, а четири и пет пъти била пуста и суха епохата на неговия човечески живот! **Ако той беше син на Италия, щеше да бъде ако не Гарибалди и Маццини**, то поне тяхната дясна ръка. **Ако беше французин, съвременник на Юлската революция или на Луи Наполеона, то първата барикада на града Париж щеше да се нарича „Ботйова“**. А кой знае?... Може би щеше да бъде и един от нощните съветници в палата на Тюйлери, ...“*

Подобни важни пасажии от произведенията на Захарий Стоянов не са цитирани или анализирани в социологически и исторически тълкувания на неговото наследство. И то от страх неговият образ, идолизиран на свой ред, да не намали

1 <http://chitanka.info/text/3747-hristo-botjov>, посетен на 3 април, 2013

2 Пак там

своя ореол на идеологически чист патриот, свързан с Русия. Един такъв пасаж, останал скрит от широката публика, е от предисловието му към брошурата на Георги С. Раковски „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ (1886, удебеляването мое).¹

„Като народ ние можем да се гордеем, че всичките ни народни деятели и патриоти: Г.Раковски, Л.Каравелов, В.Левски, Хр.Ботйов, А.Кънчев, П.Волов, Г.Бенковски и проч., са били против официална Русия. Никога те не са апелирали към нея, защото са знаели, че нейний камшик повече боли от турския... „

Не може да има съмнение, че Захарий Стоянов е съзнавал своята роля на хроникьор, който трябва да описва фактите „без всяка претенция [...] да [им] бъдем съдия“. В споменатото предисловие към „Записките“ той се е представил с качества, с които и днес западните социолози подхождат към своите изследвания: събиратели и записватели на факти и събития без да им дават оценка (удебеляванията мои).²

*„Най-после ние сме прост повествувател на факти и на събития. Ето плана и целта на настоящата ни книга, **само върху тая ни крепост нека стрелят бъдещите критици. В пипането на фактите, на събитията и на епохата, за която пишем, сме се старали да бъдем верни, безпристрастни и добросъвестни. По-нататък – лозето е без пѣдар. Имаме още и тая опора, че сме без всякаква претенция на критико-исторически оценител на тия факти. Ако сегиз-тогиз неволно са казани някои наши лични впечатления и съждения, гдето става дума за характеристика, то никога не сме мислели да бъдем съдия. Ние може да грешим на много места под влиянието на различни***

1 Цитат по <http://www.narodnapamet.com/2010/02/blog-post.html>, посетен на 2 април, 2013.

2 <http://chitanka.info/text/3747-hristo-botjov>, посетен на 3 април 2013

*минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предреждаме всемогъщия глас на историята. Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа. Само тя, историята, трябва да каже като какво място ще да завземе Христо Ботйов между българските писатели, поети, патриоти и дейци; какво е било неговото влияние и ще да бъде в развитието на нашето политическо и нравствено възраждане. За нас ще да бъде доволно само едно удовлетворение ако ни се признае, че **Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография**, и че ние в качеството си на такъв първи сме се явили и **посъбрали едно-друго, което поне за основа да послужи на по-достоините.**“*

Дали са се явили „по-достойни“ може да се спори. Но не това е най-важното. Захарий Стоянов – неговият живот и неговото литературно наследство, взети поотделно или като неделима сплав – доказва две ключови липси в развитието на българската култура. Първата и най-съществена: четири века съществуване без документална следа. Втората: последвалата неспособност на българските елити да оценят по достойнство и ползват социологическия подход на Захарий, който ни е завещал една комплексна, необременена от идеологии и партийни пристрастия картина на първоначално самоосъзнаване като национална култура. Та за Захарий Стоянов няма написана сериозно документирана биография, каквито има за всички значими личности в западните държави!

Тази неспособност да оценим своите достижения се превърна в хронична социална недъгавост, защото се прояви и в следващите два прехода – от монархия към комунистическа диктатура и от комунизъм към пост-комунистическа демокрация.

От сложната картина на борбите за национално освобождение – а те са били борби за национално самосъзнание – поколенията са видяли само героичното, онова, което може да се хиперболизира и да задоволи идолопоклонническата

фразеология на национализма. Никъде не е цитиран например този пасаж от „Записките“ (удебеляванията мои):¹

*„Бае Иван [у когото са отседнали въстаниците, когато пристига кървавото писмо от Каблешков] беше от ония хора, които се срещат твърде много из България и които са бунтовници само дотогава, докато не е замирисало на барут, дордето работата се върши на бяла книга. Ако той говореше преди няколко часа, че едното му око гледа все в шумата, той изпълняваше една обязаност, обща по него време за всекиго българина, като си мислеше, че една вечер ще постоим само в къщата му, а после ще да си отидем, както всеки гости. Той не сънуваше даже, че първата пушка на панагюрското въстание ще да припука от неговата къща. Далеч от мене всяка мисъл да обвинявам бае Ивана в нерешителност. Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко, **хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот – не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли**, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не така бе лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник.“*

Ако горното може да се приеме за универсална класова характеристика на всички общества, ключът към разбирането на българската специфика е в това, че а) тази характеристика не е била никога сериозно признавана и анализирана, за разлика от обществата на Запад и б) поради намесата на външни сили, трите земетръсни промени в българските форми на държавно управление – 1878, 1944 и 1989 – не са никога били осъществени самостоятелно от онези класи в България,

---

¹ <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=149&WorkID=5774&Level=1>, посетен през април 2013

които са се оказвали на гребена на историческата вълна. Поради това последните са си приписвали заслуги за неизвършени дела под формата на пренаписване (де факто, изопачаване) на историята. А изопачаването е ставало лесно поради липсата на документи. То е било допълнително улеснявано от амбивалентността на българската интелигенция, която, поради липсата на факти, които да възвисяват националното самосъзнание, е компенсирала ниското си самочувствие с прекомерна привързаност или към европейската, или към проруската културна традиция, но не се е стремяла да дефинира и утвърди автентично българските характеристики на родната култура. Захарий Стоянов е доловил това за онзи първи период от самостоятелното съществуване на българското общество и го е изразил много точно в предговора си към биографията на Левски (удебеляванията мои):¹

*„Най-после и ние сме народ, боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети ... Доволно сме кадили тамян пред ония **идоли, за които никакъв спор е немислим, че те не могат да бъдат един ден наши.** ... „Признателност и братски чувства“ – викаме ние и литературно, и дипломатически, и частно помежду си. А нима нашите собствени братя, нашите герои ... не заслужават горните почести? ... **Ако нашите велики мъже не са могли да достигнат величието на европейците, то и в тоя случай не те са криви, а обстоятелствата и средата, които са препятували на първите, а спомагали на вторите.**“*

Обстоятелствата и средата! Едни са те в Европа, която е водела исторически отчет за своето развитие – други на Балка-

---

¹ Стоянов, З. Васил Левски (Дяконът): Черти из живота му. Издателство на БЗНС, София 1982, с. 15.

ните, където булото на мрака е обричало историята на забравата. Още по-лошо: на изопачение! Онези, които са научени да виждат миналото си документирано и осмислено, имат силно отвращение от лъжата. Онези, които не са били привикнати да четат документи, а само преразкази, лесно приемат лъжата за истина и са сами склонни да лъжат.

Но има в миналото на всички нации и една категория личности, които придобиват ореола на святост и неоспоримост сякаш независимо от „обстоятелствата и средата“. Тях не ги засягат нито новооткритите документи, нито лъжата. Дори в отсъствието на достатъчно писмени сведения за тях, те стават неделим символен елемент от националното съзнание със своето историческо обаяние, което се приема еднозначно и безкритично.

5. Васил Левски

Единствената такава личност в българското минало е Васил Левски. Едва ли има човек, учил се в българско училище, който да не знае всичко за Васил Левски! И да не се изпълва с гордост при споменаване на името му.

В същото време за него се знае най-малко. Затова и (сякаш) се знае всичко. И това „всичко“ е само добро и само приповдигнато. Този желан, нарочно търсен статус на кумир е толкова по-възможен, колкото по-малко документални доказателства могат да се намерят, защото няма човек, който не допуска грешки и в документите всеки човек от миналото се оказва противоречив, с човешките си слабости, с временните си морални компромиси. Такъв е случаят с почти всички останали български революционери от времето на Левски и особено с онези, които са останали живи след Освобождението. Левски се е оказал подходящата личност, достойна да свети като звезда в съзнанието на българите вече 140 години след обесването му, по две причини: липсата на точни сведения

за личния му живот и нелегалната му активност, последвана от мъченическа смърт.

Всепризнатата оскъдност на документални доказателства за характера и дейността на Левски се замества по два начина. От народа – чрез идолизиране и желание да бъде канонизиран в светец, от социалната наука – с интерпретативни подходи¹.

Няма съмнение – защото за това има документи – че Васил Иванов се е отказал от служба на църквата и е организиран по свой собствен модел национално-освободителното движение през края на 60-те и началото на 70-те години на 19 век в България. Но колкото и да е бил по-прогресивен от сподвижниците си в своите възгледи за начините, по които българското население трябва да се освободи от принадлежността си към империята, и за евентуалното държавно устройство след освобождението, няма доказателства, че: а) той би могъл сам да постигне целите си, ако не са били останалите будни българи, работещи в Букурещ или поели сигурна смърт с четите, прехвърляни от там през Дунава на юг; и б) има каузална връзка между неговата дейност и окупацията на българските земи от руски войски, принудила султана да признае автономност на България.

Левски е бил опроверган от събитията и в двата аспекта на своите – доколкото може да се съди от откъслечни негови изказвания – прогресивни възгледи, които се оказват твърде

---

1 Като пример може да се посочат книгата на Мария Тодорова „Живият архив на Васил Левски“, София, Парадигма 2009, и статията „По повод ‘Живият архив на Васил Левски’“ от Мария Тодорова, в която Ивайло Дичев интерпретира тази книга, <http://www.librev.com/index.php/discussion-culture-publisher/1849-2012-11-21-17-51-33>, посетена на 6 април, 2013. Подобна е и статията на Румен Даскалов „Митологизиране в историята: по български примери“, <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1655-2012-06-24-09-44-55>, посетен на 6 април, 2013.

идеалистични за тогавашната социална и политическа обстановка. Фактите говорят, че освобождението на българското население е станало не с революция отвътре, а с решителна военна намеса отвън; намеса, която, независимо от „братските“ чувства на тогавашния момент, е била продиктувана от политически интереси и е успяла поради естественото отслабване на самата империя. На второ място, държавното устройство след Освобождението съвсем не е „чиста и свята република“, а конституционна монархия, изградена по западен модел.

И въпреки това именно Левски е надвишил всички останали революционери от онова време в съзнанието на българите. Той е станал националният герой. Той се е превърнал в кумир. Мястото на погребението му и предполагаемите неговите кости станаха повод за национално разногласие между официалната историческа наука и населението, при което, естествено, вярата на населението надделя. Населението продължи да държи на своето, защото науката не можа да намери документи, които да бъдат сигурно доказателство за наличието на факти: акт за смърт в гражданските регистри, място на погребението, надгробен камък, специфични костни особености, изобщо някаква материална следа за насилствената кончина на човека, който единствен е предизвикал турската власт да се отнесе сериозно към надигащата се въоръжена съпротива срещу нея и, по законите на човешкото състояние, да го превърне в мъченик. А само фактите биха могли да преодолеят мистификациите и вярата в конспирации. Ето как дори фанатично придържащия се към свидетели и документи Захарий Стоянов, описва края на Левски:¹

„Трябва да ви кажа и това, че нашият герой се е самоубил. Щом той чул решението на комисията, че ще бъде обесен, като го вкарали в завтора ударил си главата от каменната

---

1 Стоянов, З. Васил Левски (Дяконът): Черти из живота му. Издателство на БЗНС, София 1982, с. 109.

*стена няколко пъти и се повалил на земята безчувствен. В
такова положение го намерила стражата, когато отишла
да го вади за бесилницата, той бил изгубил вече чувства и
много малки признаци показвали, че душата не е оставила
още многострадалното тяло ... Смъртните останки на
юнака са погребани в София.“*

Васил Иванов е бил необходимата личност – себеотрицателен, тайнствен, оставил спомени за „лъвска“ сила и храброст, съзнателно унищожил всяка следа от многобройните роли, в които се е превъплъщавал и, най-сетне, загинал като мъченик – от която българите са се нуждаели, за да имат и те свой национален герой. Странно или не – нуждаят се и днес!

Фундаменталната причина за това превръщане на Васил Иванов Дякона във Васил Левски – равностойно на обожествяване – е онова, което не се е случило в българското минало. То е една невъзстановима липса! Липса на записана история в течение на четири века. Тъмно пространство, което е трябвало да бъде запълнено. Прекъснатата документална връзка между епохата, за която има богатство от исторически документи – двете български царства с приемането на християнството, опазването и утвърждаването на отричаната и гонена тогава славянска писменост именно на българска територия, Златният век на България по времето на Симеон ... – и времето, когато България отново има своя държавност.

От гледната точка на историческата социология, необратимата институционална верига от решения и събития, която е прекъснала развитието на българското общество и го е тласнала към един толкова дълъг период на неясно съществуване и фактологическа недостатъчност, е отказа на католическия запад да спаси източното (византийско) християнство, с което той е бил в постоянен конфликт, от помюсюлманчване. Това е, впрочем, съдбата на голяма част от Балканския полуостров, с изключение на най-западната му периферия. Самият този безкнижен и безпросветен период, на свой ред, става

причина, когато започват да назряват условия за разкъсване на връзките между населението и турската администрация, личностите първи осъзнали възможността за освобождение да не получат широка обществена подкрепа, така необходима за успеха на една вътрешна революция. Със своя усет за силата на съдбата Захарий Стоянов казва следното за Левски (удебеляването мое):¹

*„... защо само Левски не е можел да търпи грешките на своите съвременници, лицемерното калугерство; защо само той да се въоръжи толкова против угнетението на турския ятаган, когато заедно с него са въздишали и теглили ако не и повече милиони други същества? Тук е тайната, в подобни само явления може да се определи граница между обикновеното и необикновеното, между слабото и великото, между низките създания и високите характери, които са рядкост във всеки народ и които предшествуват смъртната тълпа. Другояче не можем да си обясним появяването на Левски в шестдесета година. [...] **Ако Левски се беше ровил не в мрачната епоха на нашето минало, то той щеше да бъде друг човек, а не бунтовник, към други неща щеше да употреби своя талант.**“*

Захарий, дистанцираният от чувства и оценки историкограф в „Записките“, не скрива своето пристрастие към Левски и Ботев в биографиите, които е написал за тях. Но разликата между двете биографии е очебиеща: Ботевата почива на много документи и събития, за които е имало свидетели, докато тази на Левски е пълна с предположения и свободни асоциации. Може без риск от сериозна грешка да се твърди, че Захарий е положил основите на героизирането на Левски. И го е направил съзнателно, защото е разбирал колко важна за солидарността на едно общество е личността с „висок характер“.

1 Стоянов, З. *Васил Левски (Дяконът): Черти из живота му*. Издателство на БЗНС, София 1982, с. 27.

Особено ако тази личност се появява в момента на началото, когато се пише първата страница от една дълго отсъстваща история.

От това начало до днес нещата са се променили що се отнася до документирането на събитията. Архиви има, книжнина има, регистрацията на културното развитие не е преставала. Съществува Левски като модел на революционер и политик; съществува Захарий Стоянов като модел на социолог на историята. Левски се е жертвал в името на националната кауза, дори когато зад нея не е стояло общество с колективно самосъзнание. Захарий се е посветил на същата тази кауза, за да регистрира – колкото може по-обективно и надлично – първите кънове на такова самосъзнание, което тутакси се е показало склонно да забрави за своите герои (наричани от него хаймани, пройдохи, нехранимайковци и др.). Ние почти не знаем как Левски е употребявал българския език, но знаем с каква вещина и въображение Захарий го е изпозвал. Левски е бил действие, Захарий – памет за действието. Поколението нямаше да знаят за Левски, ако не беше Захарий – Захарий не би могъл да се появи, ако го нямаше Левски. Продължени ли са тези два взаимозависими модела във времето, за да се създаде традиция на политика, която да произтича от народа и служи на народа, и на историография, която се придържа само към фактите и игнорира идеологиите или страстите на момента¹?

---

1 За чисто човешките трудности, пред които се изправя онзи, който иска възможно най-неутрално и безоценъчно да предаде комплексността на всеки социален процес, самият Захарий пише на много места, но в биографията на Левски те са предадени по най-трогателен начин: „Аз казах за моя герой онова, което е положителна истина и което той е вършил; а комуто се види грубо неговото поведение и характерът му, то нека го облагородява отпосле по вкуса на своята публика. [...] Засега обаче читателите да не търсят от мене строго безпристрастна оценка. Колкото и да се предвардях да бъда само прост тълкувател на факти и верни картини, не можах да се стърпя, за да не изпусна на някои мес-

Това е въпросът, на който историческата социология на българското общество би трябвало да отговори, без да се влияе от идеологии, митове и моментни състояния на възход или криза. Този въпрос има два аспекта: а) вървяла ли е освободена България по пътеката, по която са я тласнали събитията от втората половина на 19 век или са се появили препятствия, които са я отклонили по друга пътека? и б) възстановен ли е континуитетът в нейната съвременна културна история? Отговорите на първия аспект биха показали дали връзката между канонизирания Левски и хората, които днес искат да установят демократично управление, е плътна и релевантна или нейното съществуване е само една фикция, показателна за недоразвито национално самосъзнание. Отговорите на втория аспект биха разкрили празнините или изопаченията в историческия наратив, дължащи се на следващите прекъсвания на историята, каквото е например периода на авторитарното управление на БКП.

6. Юлия Кръстева

Ако се приложи стриктно принципа на несигурността на Хайзенберг по отношение на влиянието на наблюдателя върху наблюдаемото и теорията на Томас Кун за парадигмите в социалните науки, няма съмнение, че колкото по-отдалечен в социално отношение е социологът от обществената група, която изследва, толкова по-обективни ще бъдат неговите подходи и по-безпогрешни неговите заключения. Натрупаната през последните десетилетия културологична литература обаче подлага на преоценка валидността на това твърдение: оказва се, че културите се поддават трудно на обективно наблюдение от хората, които се намират извън тях, включител-

---

та по две-три думи – мои съждения и заключения. Не е да не признавам вредата от тая необективност, но що да се чини? – Прости смъртни сме.“ (цит. съч., с. 18 и с. 112)

но и от онези, които са напуснали родната си култура и се опитват да я интерпретират като хора извън нея.

Модерната социология сравнително успешно преодолява тази неподатливост на културите към чужди наблюдатели с метода на Participant observation (участващ наблюдател). Ударението пада върху наблюдател (вместо интерпретатор), който извършва наблюдението си отвътре, в културната сърцевина на наблюдаваната група. В съчетание с историческата социология, този метод включва наблюдение не само на взаимодействията между членовете на групата, но и на пътеката от документирани исторически събития и реакции на групата към тях. Фигуративно казано, обратно на Бйелич, който смята, че ако някой те измеря с лайна, ти трябва да му отговориш като лайно, убедителна критика на херменевтичните подходи към културата може да се направи от позициите на участващия наблюдател, въоръжен с инструментариума на историческата социология. Главната цел е търсенето на каузалност на базата на документален материал.

Юлия Кръстева е институция, самосъздадена във френската култура и, поради монументалността на интелектуалния ѝ принос, превърнала се в съставна част на френските институции. В есето си „България, страдание мое“ писано през ноември 1994 и публикувано през 1995, тя заявява и тълкува за първи път своето отношение към България. С него Кръстева издава своята ранимост – нещо, което е табу за човек, функциониращ под властта на френския вкус. Ето защо само вътрешно нечувствителния човек ще се втурне да критикува съдържанието на това есе преди да е разбрал импулсите, от които се е родило. Отговаряйки на въпроси за него през 1997¹, Кръстева говори за изгнанието, което е „трагедия, но също и спасение. Не трябва да се забравят тези две негови страни; ако

---

1 Леви, А. *Едно българско изгнание. Разговор с Юлия Кръстева, Хора и миграции* (Hommes & Migrations), № 1205, януари-февруари 1997

човек забрави едната, мисля, че ще сгреша. Болезнено е да изгубиш корените си, някакво „гражданство“ – все едно, че убиваш майка си, – и същевременно се дистанцираш от всичко, както от себе си, така и от приемащата те страна. Ставаш бдителен.“ Изгнание е тежка дума, може би най-драматичната от всички синоними, обозначаващи живота извън родното място, но Кръстева я употребява уверено, без да оставя съмнения, че не се отнася за нея. Нейното блестящо интелектуално описание на имигрантското състояние, до което стига всеки човек, интегрирал се в неродна култура и същевременно способен на интроспекция, сплита в едно интелектуалните и моралните му измерения дори само с това, че то обяснява не емиграцията, а изгнанието. Емиграцията е преместване в друга държава – изгнанието е морално изпитание.

Не може да се твърди със сигурност дали Кръстева осъзнава, че това нейно есе е писано от прекалено лична, едва ли не интимна гледна точка, за да обясни едно национално състояние, което предизвиква тревога (обективно, не само у нея) и което а) трябва да бъде обяснено и б) лекувано. Обяснението тя търси в православието, лечението – в изучаването на моралните философи на Европа и подобряването на езика, а оттам и на вкуса. За модел ѝ служи Франция. Този модел неусетно за самата нея превръща началния интимен и състрадателен тон, който отговаря на душевното ѝ състояние – едновременно вътре във и вън от България, както тя самата заявява – в назидателен. Няма интелект, който да е в състояние да избегне такова изместване, когато се опитва да събере в едно методи и култури, които са асинхронни. Все едно да искаш солисти от български фолклорен ансамбъл да пеят в парижка постановка на „Силата на съдбата“. Блестящият автор пада във вълчата яма на собствените си методологични предпочитания.

Но в своето несъгласие със съдържанието му, вместо осъждане и отхвърляне на написаното от Кръстева – нещо, което

би било признак на лош вкус и дори арогантност, разумно би било да го анализираме и видим полезното в него. Грешките на добрия автор са не по-малко полезни от постиженията му, защото той винаги търси истината и пише кохерентно, заблудите му са искрени и изводите му са адекватни на въпросите, които си задава, и на методите, с които търси отговорите.

В случая става дума за опит да се интерпретира една локална култура от позициите на друга. Другата смята себе си за по-висока, едва ли не за универсален стандарт. Казано в стила на Кръстева, тя не харесва вече мусаката, която навремето е приготвяла майка ѝ, защото е свикнала да вечеря с *Coquilles Saint-Jacques à la sauce Béarnaise*. Във всяко такова съпоставяне има неизбежни елементи на снобизъм, но неговата истинска стойност е в това, че от него научаваме много повече за авторката му, отколкото за културата, от която тя се интересува. Грешката на Кръстева е, че гледа на България като на пациент, който се нуждае от психоанализа и чиито проблеми могат да бъдат обяснени с лингвистичните теории, в чието създаване тя самата има принос. Според тези теории езикът е структура, която може да обясни културите, и своето обяснение за българското състояние тя търси в „непохватния синтаксис“, в „тези дълбинни метафори, които нямат нищо общо с френската вежливост и очевидност“. Те я отклоняват от френския вкус. „Френският вкус“ – продължава тя – „е акт на вежливост между хора, които споделят еднаква реторика, едно и също натрупване на образи и фрази, една и съща комбинация от четива и разговори, в едно стабилно общество. Напразно възкръсвам на френски, от почти петдесет години насам моят френски вкус не винаги устоява на тласъците на една древна музика, обвита около един все още жив спомен. От тези скачени съдове изплува някаква странна реч, чужда на самата себе си, нито от тук, нито от там, една чудовищна задушечност.“ Дори неуместният ѝ опит да търси обяснение на БКС в православие то минава през езиков анализ на Светата троица.

Жената на кушетката в това есе всъщност е самата Кръстева. Тя се опитва да превърне изгнаничеството в културна позиция. Тя призовава „от една страна, да се доразвият езиците и националните култури, а от друга, да се подпомагат тези все още редки, макар и множащи се видове, да се защитават тези хибридни чудовища, каквито сме ние, мигриращите писатели, които рискуват онова, което не се знае нито тук, нито там.“ Но колкото върно и красиво да е описала състоянието си, Кръстева дълбоко се заблуждава, че чрез него може да се постигне задоволителен обяснителен модел на България. Или на която и да било локална култура. Локалното се съпротивлява на интерпретации, несвързани с неговата история – от къде идва и накъде отива – както и на влияния и привнесени отвън модели. Илюзията за глобалност, която днешните съобщителни технологии внушават, всъщност изважда наяве скритата допреди непреодолима сила на локалното. На фона на глобалността, локалното – БКС – изпъква с неподозирана внушителност.

За да бъде картината пълна, важно е освен това да се намери социологично опровержение на натрапената през вековете илюзия, че съществува йерархия на културите. Йерархиите са продукт на оценъчно мислене, поради което херменевтиката не може да мине без тях. А социологията е аналитичен портрет, не оценка. И достоверността на този портрет е в правопрпорционална зависимост от количеството доказателствен материал употребен за изследване на процесите, които са довели локалната култура до състоянието ѝ в дадения момент. С една дума, това, че познаваме добре френското общество се дължи на количеството документирана история за него, олицетворяваща неговия континуитет – не на това, че при моментното му наблюдение днес то ни изглежда поясно категоризирано от българското.

Това заблуждение за съществуването на по-високи и по-ниски локални култури, по силата на иронията, личи най-

добре на нивото на езика. Според съвременната теория за езика като вродена способност на мозъка, която всеки човек развива в зависимост от речта, която чува веднага след раждането си, всеки език може да изрази всичко за човека и неговото състояние и то в еднакви степени на изразителност, поетичност и информативност. Това е така, защото езикът в социума е функция, а не структура; следствие, а не причина. Българският език несъмнено не претендира да изразява вкус, нито е продукт на вековни философски занимания, но за него важи със същата сила твърдението, че е акт на общуване *между хора, които споделят еднаква реторика, едно и също натрупване на образи и фрази, една и съща комбинация от четива и разговори, само че в едно нестабилно общество*. Какво оценява Кръстева тук – обществото или функцията на езика? Идилличната красота на Ботевото „Настане вечер, месец изгрее. Звезди обсипят свода небесен. Гора зашуми, вятър повее, Балканът пее хайдушка песен“ не е по-незначителна, безвкусна или маловажна от Верленовото „Les sanglots longs des violons de l'automne blessent mon coeur d'une langue monotone.“

Всяка култура има своите езикови регистри: едни класи говорят изискана реч, други говорят просташки, а някъде по средата тези говори преливат едни в други. Езикът обаче е следствие от националното самосъзнание – от „стабилното общество“ или от търсещото себе си общество – а не негова причина. Не езикът е направил френското общество стабилно, а стабилитетът на френското общество е намерил израз във френския език. И този език никога няма да бъде модел за българския, в който се оглежда българското общество.

С голяма вероятност може да се твърди, че Юлия Кръстева е гледала „Силата на съдбата“ и се е вълнувала от нейната музика – едно универсално, надкултурно преживяване. Малка е вероятността обаче да е чела Захарий Стоянов; например, тя е сбъркала годината на Освобождението, вместо 1878 е писала 1875, и тази грешка не е поправена в оригиналния текст

на нейния персонален сайт¹. А какъв поучителен пост-структурален и/или психоаналитичен анализ би се получил, ако беше го чела и се беше заинтересувала от него и от другите езикови извори, от които тече днес „обезобразената“ (според нея) българска реч!

За Васил Левски, тя казва в едно интервю за *Le Nouvel Observateur* през 1992 година, посветено на София: „Този дякон от 19 век е имал навика да се крие в Драгалевския манастир, близо до София, където понякога нашето семейство прекарваше уикендите си. Левски се е борил против турците. След като го арестували, той разбил черепа си в стената на килията си, за да избегне мъченията. Може да видите паметника на Левски в центъра на София.“² Този „личен“ спомен за Левски тя свързва със стадион „Васил Левски“, където е ходила да вика „Хайде, Левски!“, когато любимия ѝ отбор е играел срещу ДНА (Дом на Народната Армия).

Спомените навяват меланхолия. Задълбоченото опознаване на рождената култура свидетелства за отговорност пред съдбата. Изгнаникът, дори най-интегрираният в гостоприемната култура, каквато е Кръстева, се люшка между меланхолията и отговорността. Поуката от нейните интерпретации на България е, че симпатиите, които изпитваме към меланхолията, не бива да ни заслепяват за отсъствието на отговорност. Ако българското общество е обект на наблюдение с оглед постигане на консенсус за неговото съвременно състояние, това наблюдение трябва да се извърши без сантименти, системно, и с инструментариума на историческата социология. Ако някой се заеме с това, дали ще го извърши отвътре или отвън, престава да бъде проблем. Важно е да го извърши с методология, която максимално изключва намесата на личния фактор.

1 <http://www.kristeva.fr/bulgarie.html>, посетен на 10 април, 2013.

2 Kristeva J. *Interviews*, ed. by Ross M. Guberman. Columbia University Press, New York 1996, p. 139

7. Съдба

Силата на съдбата е ярко показана в операта на Кристоф Вилибалд Глук „Орфей и Евридика“. Орфей, сладкогласият аргонавт, който с божественото си пеене е омайвал всички, дори камъните и боговете, и е успял да надпее Сирените и да спаси кораба на Одисей, е постигнат от нещастие: по време на сватбата им, любимата му Евридика е подгонена от сатир, стъпва в гнездо на отровни змии и умира от ухапване. Сърцето на Орфей е толкова тъжно, че той пее песен, която размеква душите на всички нимфи и богове и нимфите го накарват да отиде в долния свят и изведе оттам Евридика. Там долу неговата музика успява да стопи сърцето дори на пазителите на долния свят, Хадес и Персефона, и те му разрешават да вземе Евридика при едно условие: да върви пред нея и да не се обръща, докато и двамата не стигнат горния свят. Едва дочакал да стигне горния свят обаче, Орфей губи търпение и се обръща. Евридика, която още не е престъпила прага към този свят, отново изчезва, този път завинаги. Дори най-възвишеното изкуство се оказва слабо, за да преодолее трагичността, носена от съдбата.

Глук е роден в Бавария, но французите го смятат в голяма степен за френски композитор, понеже през голяма част от живота си е творил в Париж, където е композирал осем опери на френски език. Орфей, според някои гръцки източници, се е родил в Тракия, но е живял в подножието на Олимп. Превърнат в герой от митологията, на кого принадлежи той: на гръците, на наследниците на траките, или на французите?

Нека бъдем смирени и се съгласим, че Орфей принадлежи на човечеството, защото символизира човешкия гений да твори музика и човешката съдба да преживява трагедии въпреки добродетелността. Но Евридика? Не е ли тя също толкова трагична? В едно българско стихотворение, сътворено през 21 век от жена, трагедията на Евридика е показана в един внезапен, гениален стих: „Не искам да се върна в мъртвата жена – не се

обръщай.“¹ И акцентите на цялото стихотворение изразяват метафорична дълбочина и ... ВКУС! „Аз те следвам .../ Вярвай, че те следвам .../, макар че стръмна е надеждата... не се обръщай, не искам да се върна в мъртвата жена – не се обръщай/ Сбогом, сбогом, сбогом.“ Евридика знае, че Орфей ще се обърне и върви след него водена само от – не от надеждата – от илюзията на любовта.

Нека бъдем прозорливи и се съгласим, че написания през 2012 година на български език роман „Възвишение“ от Милен Русков е езиково чудо, невъзможно в една дирижирана езикова среда. Това е текст, който ОТРАЗЯВА философията на себеосъзнаването на една балканска нация и го прави с езиково въображение, адекватно на нестабилното ѝ състояние. А какво е адекватността, ако не вкус!

Нека се съгласим още, че на зова на Паисий, отправен към българите още през средата на 18 век, да познаят историята си, още не е отговорено с необходимата научна обективност. Българите не са стигнали до простите неща, на които почива метода на историческата социология. Преведени на лаически език, те се свеждат до две твърдения. Едното е, че съгласие се постига най-лесно, когато предметът на наблюдение е извън наблюдателите, несвързан емоционално с нито един от тях. Вземете кой да е анатомичен атлас и погледнете рисунка или фотография на мускул. Той има име, форма, определени характеристики; и всички, които гледат атласа, нямат изражение за нито едно от тези неща. Второто е, че разговор се води най-пълноценно, когато събеседниците говорят в един и същ звуков и смислов регистър. Тембъра на гласовете им продължава да бъде различен, но те се слушат, защото общият регистър им позволява да се чуват и по този начин да общуват. Историята на културите е изключително комплексна не за да

---

1 Мирела Иванова, „Евридика“, с.101 от сборника Еклектики, СОНМ – София 2002.

ни обърква, а за да ни кара по-добре да търсим обяснителни модели за техния произход и оформяне.

Едва когато започнем да се съгласяваме и за валидността на обяснителните модели, ще можем да погледнем съдбата си право в очите и да признаем нейната сила. А това ще означава, че сме признали собствената си сила.

Айова Сити, март-април 2013

Литература

Реквием за никого – реквием за светлината

... който започва в Берлин с разговор между мъж и жена за една франзела, онзи хрупкав френски хляб, *baguette*, изпечен във формата на пръчка, точилка, бейзболна бухалка – зависи в коя държава се намирате – и завършва с пожар, в който изгаря същия този мъж след като е обезбухалчен, обезчленен, обезмъжен, с една дума: наказан за своя садизъм, от жената.

Не знам друго човешко въображение да е използвало хляба, този символ на живота, като инструмент за насилие над жената. Трябва да си роден и отрасъл на Балканите, като Златко Енев, за да се сетиш за такава метафора. На Балканите, внушава той със своя Реквием, омразата е вездесъща – към другия, към любовта, към жените. Омразата, олицетворявана от мъжете. Омразата – садистичен израз на мъжката слабост; тези мъже мразят и себе си, но единствено важна за тях е борбата да надвият другите мъже, т. е., да властват и да имат пари. Тя им помага да забравят за себеомразата.

Тази страхотна книга носи вечната тема за престъплението и наказанието. На Балканите престъплението е вездесъщо. И безнаказано. Не само че няма институция за наказание – няма я моралната система за самонаказание. Наказанието, всички знаем дори без да го мислим, е инструмент, чрез който доброто се опитва да надделее злото. Добри в тази брутална, достоверна история на български-балкански нрави са жените.

Ето защо Реквиемът на Енев не е за никого. Реквиемът е за жените. Но в тази географска област жените са никого. Омразата на мъжете е еднаква към чуждото (етническите турци и циганите) и към жената – но йезуитския им манталитет е в

това, че жената първо трябва да бъде употребена за кеф – и за приходи в зелено – преди да бъде унищожена, докато другия етнос просто трябва да бъде изклан.

За да напишеш такава книга се иска обаче не просто въображение. Искане се кураж, много кураж. Искане се да си преживял близката българска история отвътре и да си се отвратил от нея до отчаяние. Фонът, на който се случват човешките драми в книгата, е преименуването на българските турци през 1984-1989. Продължението на този фон са събитията в Босна и Косово от 1990-те и търговията с женска плът, която предизвика хуманистичната реакция на борците за човешки права в Западна Европа.

Но да заявя очевидния факт, че това е първото сериозно белетристично произведение, написано от български писател след 1989, което безмилостно, без украса и без илюзии, без маниерност и без сладникава религиозност, без бягство в съмнителни алегии и исторически измишльотини и без претенции за епичност, но всъщност като минорна, тържествена меса показва Вината и Виновниците, означава да кажа твърде малко за него. То е само повърхността.

Другата „повърхност“ е, че сюжетът притежава всички белези на качествена литература. И поради това е в състояние да покърти и най-циничния читател. Четивност – тече като река, нищо излишно, човек не иска да остави текста. Език – диалогът е абсолютен, човек го чува; езикът е чист, български, макар и изпълнен с турцизми, и адекватно характеризиращ всеки от героите. Структура – направо няма грешки, при това включва няколко съвършено изненадващи обрата и един сюрреалистичен „трик“, които всеки път проехтяват като изстрели на револвер до ухото ти. Историята до самия си финал е непредсказуема – а непредсказуемостта е може би най-силното качество на всеки текст.

Истинските дълбочини – такива, където слънцето не достига, но които трябва да се преживеят, за да настъпи пречист-

ване – са две. Едната е, че мъжете са от комунистическата класа и тяхната власт, преди и след 1989, произтича от мястото им в комунистическата йерархия. Зловещото е, че те всички са умни и знаят да спазват дистанциите помежду си. Но те нямат човешки цели, в смисъл на човешчина. Тяхната цел е да упражняват власт като слугуват на патриархалните нрави. И тези нрави определят моралната система, в която мъжете функционират и в която всеки има място в зависимост не от личните си качества, а от това в коя група се намира по рождение: жена, турчин, циганин, физически гигант, потомствен комунист или гъвкав служител на комунистическия режим. Проява на тази власт е мъжкият член и аналното съвокупляване – най-физиологичния израз на подчинеността на жената. Членът се размахва като символ на непобедимост и непогрешимост или бива изрязван от тялото на провинилия се като наказание и предупреждение, че размахването е позволено само на някои, не на всички.

Другата дълбочина е в събирателния образ на българската жена – майка, съпруга, невинна девойка, заплена от първата си любов, любовница, използвачка, мъченица – който във всичките си превъплъщения изглежда благородно и е носител на доброто. Така по невероятно убедителен начин авторът внушава отвращение от оскотелите балкански мъже. Методът, по който една от тях – най-смелата – наказва мъжа, в когото се е влюбила, е напълно неочакван, зашеметителен финал на този български Реквием. Изведнъж се усещаш, че неволно си го желал и се радваш на отмъщението, колкото и жестоко да е то. Възвеличен си от последвалото опрощение. И малко след това разбираш, че става дума за сюрреалистична действителност. Всички, които живеят в България, знаят, че в реалния живот възмездието и произтичащото от него опрощение – все още – не се е случило.

Няма съмнение, че българските жени ще четат тази книга със заслужено удовлетворение – тя отдава дължимата почит

за тяхното състояние на жертви и тяхната жертвоготовност. В края на краищата в тях има нещо свято. Също не може да има съмнение, че на сегашните националисти и расисти – колко ли са те в България? – ще се прииска да намерят автора и да му отрежат члена заедно с топките.

Голямата въпросителна е дали българският читател-мъж ще намери в себе си достатъчна самокритичност и морална сила да понесе и разбере динамита, който е заложен в тази книга. Дали мъжките актьори в тази кланица-ебалня ще имат моралната сила да познаят себе си, да провидят, че режисьор и кастинг е нямало, а те сами са се поставили в ролите си, и да преживеят катарзиса на пречистването. Говоря за всички български мъже – тяхното свинство е само въпрос на разлики в интензитета. Иска ми се да вярвам, че това ще стане – защото тук дори не става дума за морално несъвършенство, а за първично, необуздено, дивашко преживяване на един живот, който всъщност няма друга цел освен парите и сношаването: и двете форма на упражняване на власт.

В началото на класическия Реквием хорът моли Бог, който единствено има милост, да осигури вечен покой на онези, които са се освободили от плътта. В края на месата, хорът зове Бог да разпръсне вечна светлина върху умрелите. Но в човешкия свят на Балканите тъкмо светлината – в нейния най-широк метафоричен обхват – е умряла. Аз бих прекръстил тази книга на Реквием за Светлината¹.

Айова Сити, Айова, април 2011

---

1 Благодарен съм на Златко Енев, автора на *Реквием за никого*, за изключителната привилегия и удоволствие да прочета неговия текст в ръкопис. Приятелите на този свят идват и си отиват по неведоми пътища. Към онези, които остават, съм безмилостно критичен: толкова критичен, колкото мога да бъда само към себе си. Всъщност, давам си сметка, че са ми останали само онези приятели, които са издържали моята критика през годините до ден-днешен.

Приказка за бестселъра и големия писател

Вие четете есе за *18% Сиво* от Захари Карабашлиев – роман, пълен с клишета и базиран на трикове. В есето няма клишета, но на края му има трик, от който ще ви падне шапката. Така че не преставайте да четете. Четете седнал/а, за да не паднете от изненадата, която ви очаква!

Действащи лица:

Бестселър = буквално, най-добре продавана стока. Терминът обаче се отнася само до книгите като стока. Практически, бестселърът е книга, от която са се продали най-много бройки в сравнение с други книги или в сравнение с други пазарни периоди. Цифрата, която довежда до този етикет, зависи от избора на купувачите и от това кой брой. И купувачите, и броячите са неуправляеми и статистически неопределими величини. Първите може би не знаят какво и защо точно купуват книгата, която те непреднамерено превръщат в бестселър. Вторите може и да лъжат, или просто да сгрешат в броенето. Така че, цари несигурност. С етикета се злоупотребява, защото той не отразява културни стойности, а случайни вкусове на купувачи – не непременно на читатели. А купувачите са актьори на пазара, които не са непременно рационални, въпреки Адам Смит и в съответствие с няколко икономически теории, одарени с Нобелова награда.

Автор = човек, който пише, дава ръкописа си в издателство, радва се, че книгата му е одобрена за печат, и очаква: а) да бъде четен и б) да получи добър хонорар. Автор е различно от

Писател = човек, който просто пише без да е получил признание или след като е добил различни степени на локално, регионално, национално, международно или световно признание.

Голям писател = въпреки невъзможността за точна дефиниция, етикетът със 100% сигурност и без възражения стои след имената на Толстой, Достоевски, Пруст, Флобер, Дикенс, Фокнър, Бекет, Вирджиния Улф, Томас Ман, Иво Андрич, Г. Г. Маркес, Орхан Памук и много други – ако се сетите за българско име, добавете го в личния си списък, защото каквото и да кажа аз, ще бъде оспорено. И не само стои, но няма опасност да изчезне от там.

Моят сюжет се състои в това: да опиша взаимовръзката между бестселъра и големия писател по начин, който да предизвика катарзис. Използвам за това българския бестселър 18% Сиво, написан „по неизбежност“ от Захари Карабашлиев, който е от Варна, като мен, но живее в Сан Диего, Калифорния.

18% Сиво е бестселър по българските стандарти. Ако вярваме на Сиела, дори днес, на 14 ноември 2011, книгата е на десето място сред най-продаваните художествени книги от издателството. Това лято си купих осмото ѝ издание, което означава, че са отпечатани около 8,000 екземпляра (над 15,000 са, по вътрешна информация, З.Е.).

Предвид определението за бестселър, не може да има разногласия по факта, че отговорността една книга да стане бестселър пада върху купувачите ѝ. Добре, нека с чувство на известна безгрижност (и без риск от голяма грешка) да приемем, че повечето от тях са и читатели, по-удобно е. Но това, че читателите, гласувайки с парите си, определят коя от книгите на пазара да получи признанието „бестселър“, не означава, че те – в качеството си на купувачи – правят това с чувство за отговорност. И най-малко някой може да им търси такава. Напротив, става дума за един напълно демократичен процес,

който брой гласовете без да се интересува от качеството, което стои зад тях.

В един въображаем експеримент, представете си, че в книжарниците на коя да е страна, има само две книги: Записки от подземията на Достоевски и Свобода на Джонатан Франзен. Басирам се, че бестселър ще бъде книгата на Франзен. Причината е проста: всеки казва, че Достоевски е най-великият писател, твърди, че го е чел – на младини, разбира се – но добавя също, че днес книги като на Достоевски не се нито пишат, нито четат (казал го е и самият Захари в едно твърде лекомислено интервю). Откритият въпрос е: означава ли това, че никой не (трябва да) го чете?

Не инсинуирам, че, почувствали се свободни, без натиск от авторитети и канонизиращи професори по литература, читателите се държат безотговорно. Но си позволявам да подложа на съмнение компетентността на голяма част от тях да правят своите избори въз основа на онази ценностна система – най-общо наричана култура или културна история – която човечеството е ползвало и продължава да ползва, за да знае със сигурност кои са големите писатели.

Една аналогия ще ви помогне да разберете какво точно имам предвид. Тезата на един от любимите ми коментатори във вестник *Файнаншъл Таймс*, Саймън Купър, е, че днес хората избират политиците не по личните им качества, а по това как се справят с икономическите проблеми. Наистина, казва той, „да гласуваш въз основа на икономическа платформа, звучи зряло. За нещастие, гласоподавателите не са добре екипирани за това. Лесното с оралния секс е, че всеки има компетентно мнение за него (алюзията е за Бил Клинтън и Моника Луински). Но днес от избирателите се очаква да имат мнение за неща, по които дори професионалните икономисти не могат да стигнат до съгласие. Управляващите елити често усложняват още повече положението като съзнателно употребяват неразбираем език.“

По същия механизъм една читателка казва, че харесва книгата, защото я развеселявала, друг читател – защото показвала живота му такъв, какъвто е, трета отхвърля същата книга, защото не го показвала, какъвто тя го вижда. И т. н., стотици причини, нищожна част от които се свързани с това голям писател ли е нейния автор или не. И това е напълно приемливо. Читателите имат компетентно мнение за това какво харесва на тях персонално. Но никой не може да очаква от тях да се изказват компетентно за това кой е голям писател. Този труден, но съдбоносен въпрос се решава от времето и от професионалното литературоведение.

Докато това стане, в нашето интернетно всекидневие, в неговото освободено и доста често анонимно простанство се сипят удари, всеки изпратен със самочувствието, че е последен и компетентен (между цитираните по-долу са и тези на автора на 18% Сиво, и на автора на тези редове; оригиналната пунктоация е запазена). А известно е, че колкото по-малко знаеш, толкова по-лесно ти е да бъдеш категоричен:

„Не знам кой беше споменал, че е добро четиво за плажа, какъв плаж бе, хора? Книгата е сериозна. Между другото я дочетох за ЧЕТВЪРТИ път, само „Майсторът и маргарита“ съм чела толкова пъти, и сега си я отварям напосоки и си чета, докато пътувам в рейса, все с мен си я нося ... Голяма книга, наистина.“

„Учудвам се на рекламната истерия около тази книга. Семпла, цинична, скучна и нищонеказваща. Поредният балон, пропагандиран от Любен Дилов. Де да можеше и книгите да бъдат връщани в магазина, като дефектна стока.“

„18% е роман за любов, талант, загуба, скръб и всичко онова, което всеки читател ще открие за себе си.“

„Какъв талант! И каква Холивудска боза! Това е книга, в която няма характери и която е пълна с клишета. Аналозиите с Джак Керуак са смешни, защото се отнасят само до пре-

возното средство. Приятелю, защо си си изхабил таланта да съчиниш една толкова добре написана посредствена книга?“

„Як роман! Чете се на един дъх. Исках да не свършва и едновременно няхах търпение да разбере какво ще се случи накрая.“

„Какво да кажа смея да твърдя, че съм чела доста книги през своето близо седемдесет годишно съществуване, даже се научих на тази възраст да ползвам и компютър, но това което прочетох, ме накара да се помисля, че има опит за подмяна на истинските стойности, а те са лишени от всякакъв коментар!“

„Радостна съм, че съм на 85 години, защото само така можеш да се запознаеш с книгата Ви.“

„За мен и моите приятели този надут пуяк престана да съществува в момента, в който се сравни с Достоевски и Толстой, казвайки, че времето им е отминало. Какъв срам за него!!! Как може да каже подобно нещо... Абе то „18% сиво“ май е по-добро от „Война и мир“ и „Братя Карамазови“ взети заедно; дали пък гениалността на този автор да е скрита?! Жалко твърдение, което ще се запомни!!!“

„Текст, който ми припомни, че и аз пишех такива текстове до не много отдавна. Сега ми се виждат безсмислени. но благодарение на него ще си позволя да бъда глупава и да мечтая за времето, когато хората в България ще имат чувство за отговорност и любов към ближния.“

„Карабашилев явно е по-добър автор от Керуак, защото пътят от Калифорния до Ню Йорк е много по-забавен от Route 66.“

Според мен, горните противоречащи си мнения, са напълно в реда на нещата. Феноменалното около тази книга е, че при всичките ми усилия, не намерих нито едно професионално мнение за романа. Изключение правят читателската, но професионално написана рецензия на сайта Книголадия

(9 окт. 2009) и обяснимо хвалебствената рецензия на сайта Пъблик-Рипъблик (13 септ. 2008).

Тази в Книголандия успява да каже сбито всичко, каквото има да се каже за този роман – става дума за едно развлекателно четиво: „С възхита ви представям един великолепен роман ... увлекателно четиво, ... жив, неподправен, неразглезен и недисекциран език, ... книга, каквато искам да прочета за удоволствие – няма да ме поучава, няма да ме уморява, няма да ми се лигави; когато трябва, ще ме разсмее, когато трябва, ще ме натъжи; но няма да остави никого безучастен.“

В рецензията в Пъблик-Рипъблик има непонятни сравнения и оценки като „... роуд-роман ... Романът не флиртува, нито обругава емигрирането като социален избор, защото най-безславното емигриране е душевното ... Карабашлиев е различен от Уелбек, чете се с лекота, ... 18% сиво действа като спасител, подарил ти дишане уста в уста – решаващият, съживяващ жест ... Снимката като процес е мост към еротично, дълбоко докосване до плътността на ДРУГИЯ ... 18% сиво – е роман за читатели с вкус към точните пропорции на изкуството, ако последното се възприеме като математическо уравнение, в което познанието, талантът и опитът намират отговора на въпроса – на колко е равно „X“?“ С други думи, тази рецензия не казва нищо за романа или неговия автор.

Когато прочетох романа, който ми хареса, но не ме удовлетвори, за мен нямаше съмнение, че авторът му е писател с рядка дарба за литература. И въпросът, който се появи в главата ми и не ми дава мира е: такъв писател, написал толкова увлекателна книга, може ли да стане голям писател? Или още по-предизвикателно: трябва ли да се опита да стане голям писател?

Романът ми хареса, защото е интересна история за един българин, който всъщност си представя, че е герой от холивудски екшън и успява да действа като мачо от Дивия запад без да има тренинг за това. Той е просто умен, находчив и

късметлия. Той е също наивен, в доза достатъчна да изглежда интелигентен, а не глупав. И, за разлика от мачото в класическия уестърн, той е влюбен. Движи го обаче не идеята да раздава справедливост, воден от абстрактното добро, а практическата цел да спечели пари. И още нещо: мечтае да бъде признат като талантлив фотограф. През цялото време на неговото пътешествие, дразнител е мистериозно изчезналата му съпруга, която е не само талантлива, а гениална, при това призната, художничка-постмодернистка. Има паралелен монтаж – отношенията с жена му до момента, в който той узнава, че е загинала в автомобилна катастрофа, се наслагват като реминисценции върху основния екшън. Има и неочакван край, който е точно като в холивудски трилър: Шефът слага край на историята, защото Шефът е всемогъщ, Шефът е над суетата и наивността, Шефът е великодушен.

Романът не ме удовлетвори, защото: а) няма ирония, каквато има в гениалните филми на Серджо Леоне или Джон Хюстън; б) Зак не е характер, който се развива, а схема в главата на своя автор, съставена от черти, които му придават симпатичност, непобедимост, и дори известна трагикомичност, но личи, че са измислени и несъвместими в един и същ човек; в) книгата използва клишета и ако първото от тях е забавно, то третото пиене на мръсно мартини и петата среща с поредния американски „образ“ започват да омръзват, не на шега. Сексът е само като черния пипер – няма нищо общо със съдържанието. И понеже Холивуд е измислил холивудското кино, репликите и героите от него получават статус на икони, но когато се употребят извън жанра, зазвучават като най-изтъркани клишета.

Реших да напиша тази „приказка“, защото, според мен този роман олицетворява един сериозен проблем: проблемът за отговорността на талантливия писател. Авторът на 18% Сиво, видимо опиянен от уменията си да борави с думите, го е писал в едно завидно самонаслаждение. Искал е ние да че-

тем за нещо, което го е силно развълнувало в неговия живот, без да се запита дали то би развълнувало в същата степен и нас. Тънкостта тук е, разбира се, в това, че той би могъл да се напругне и да ни накара да се развълнуваме от личните му преживявания. Такова накарване се нарича отстраняване на автора от неговия текст. То е неуловимо умение, притежавано от наистина добрите писатели, но е също умение, което талантливия писател може да научи, ако иска. И ако се поставя. Това отстраняване липсва в 18% Сиво. Нещата са едно към едно, или, казано на английски, *what you read is what you get*.

Никой, естествено, няма право, нито може да накара един талантлив писател да избере една или друга линия на повествование, стил, характери и т. н. Но всеки от нас има право да изрази съжалението си, когато талантът е употребен не по предназначението си. А предназначението на таланта, според мен, е да показва *the human condition* по начин, различен от този, по който всеки от нас го преживява – по-силен, по-дълбок, по-поучителен – и с това да помогне на, както се изрази в скорошен имейл един мой близък приятел, „човешката душа, която се бори със самата себе си, със своята нищожност, да надмогне себе си“.

Талантът носи по-голяма отговорност за състоянието на света от останалите – това е убеждението, което определя моята гледна точка по отношение на книгата на Захари Карабашлиев.

България е днес в материална, социална и духовна безпътница. Част от това състояние е и недостига на таланти – или защото са се разпилели по света, или защото съзнателно не са отглеждани, или защо на никого не му пука за тях. От друга страна, няма съмнение, че леката литература, себегероизирането, хуморът, четивото за плажа, холивудоподобният екшън и други форми на литературно забавление са необходима, но не достатъчна терапия. Те са симптоматични лекарства, против болката. Най-много да са палиативни – да отложат края.

България се нуждае от хирургия. Хирурзи у нас и по света са били винаги талантливите писатели, които са виждали истината за човешкото състояние по-добре от другите, виждали са я по-дълбоко и по-релефно и са я показвали с помощта на талантливите си пера. Онези, които са правили това и които без уговорки всички признаваме за големи писатели, освен талант, са имали и две други необходими качества: характер и чувство за историческа отговорност.

Не по-маловажно е, че големите писатели – чиито книги, ако са били бестселъри, рядко са ставали бестселъри мигновено, за това е трябвало време – съумяват да покажат националния характер и с това да представят страната си на света. Толстой е изнесъл Русия извън нейните духовни предели, Флобер и много още френски писатели са утвърдили в очите на човечеството Франция като специфична люлка на култура, Орхан Памук постави Турция на литературната карта на света.

За талантливия писател, да напише бестселър е лесно. Да създаде голяма литература обаче е себеотрицателно. Но за да измине траекторията от лесното, но временно признание до себеотрицателното, но трайно въздействие, писателят трябва да вложи своя характер и чувство за отговорност към народа, чийто език има привилегията да ползва.

А сега обещания в началото трик: Представете си ме как, като Зак, продавам своя текст – чувал с негодна, престояла марихуана – на Шефа, да речем Любен Дилов-син. Шефът ме е наблюдавал през цялото време докато пиша, възхищавал се е на моята природна дарба за импровизация, завиждал ми е за ерудицията и ценностите, които са моите опорни точки. Шефът обаче не иска да му се бъркам на територията и вижда в мен съперник. Но Шефът е силен и справедлив. Шефът ме убеждава, че марихуаната ми не струва, въпреки това ми пуска зелено, но ми забранява да влизам в спалнята му. Аз прибирам зеленото и го давам на приятеля си Захари, който

има нужда от пари, за да напише следващия си трилър. Аз вярвам на Захари.

Сан Себастиан, Испания, ноември 2011

„На всяко погребение единствено мъртвецът успява да запази истинско достойнство“

(за разказите на Кристин Димитрова)

Има проза, в която се влюбваш от пръв поглед и тръгваш подире ѝ. Така стана при мен с романите на Владо Зарев. Има и друга, която пресичаш като кръстовище на червено, но у теб остава гузното чувство, че в прибързаността нещо не си дочел или доразбрал. Такъв беше моя пръв прочит на разказите на Кристин Димитрова. И това е грях, който не просто признавам, а имам намерение да изкупя.

Първо, още едно важно признание. Не съм чел поезията на Кристин (от поезия не разбирам – нито как се пише, нито как се чете), не съм чел и романа „Сабазий“ (но четох оскъдната критика за него). И някак интуитивно съм убеден, че силата ѝ е в разказите – т. е., че в българската литература тя присъства категорично и ще остане в нея със своите разкази. Но това мое предположение нито е изказвано, нито е доказвано, нито е опровергавано, защото за разказите на Кристин Димитрова се мълчи. (Гугъл-нете името ѝ и ще се уверите сами.)

Аз не искам да мълча. И не пиша мнението си като читател – т. е., самоподценявайки го, сякаш го правя между другото, на шега, нарочно лишавайки го от тежестта да не би като сбъркам някой да ме обвини, че не разбирам за какво става дума – а като човек от занаята. Ние всички сме читатели. Кое прави един читател критик днес не е ясно никому – но най-често става дума за самопровъзгласяване от хора, които смятат, че дипломата по българска филология е доказателство за

професионален тренинг и тапия за принадлежност към някаква гилдия.

Затова пък колегиалният прочит има предимството нещата да бъдат видени едновременно откъм кухнята, с професионално око, и откъм залата за коктейли, с око за неизбежния снобизъм в облеклото и в официалното поведение.

Ала нека, преди да стигнем до най-важното, да задоволя любопитството на онези, които обичат да четат рецензии, за да разберат „за какво се разказва“. Кристина Димитрова е издала два сборника с разкази: „Любов и смърт под кривите круши“ (Обсидиан, 2004) и „Тайният път на мастилото“ (Обсидиан, 2010). Няколко от разказите във втория сборник се рециклират на някои литературни сайтове.

Не споделям литературните теории на Ролан Барт, но и слепият може да види, че онова, за което се разказва в разказите на Кристина, е синтезирано в заглавията на сборниците. Когато човек види заглавието „Телесни плевели“ например, го обзема съмнение, че авторът ще говори за или със плевелите в ума си, т. е., че става дума за нещо, което е нежелано, некрасиво, за изскубване и премахване и че дори на самия автор не му е ясно защо тялото му е обрасло с тях. Докато заглавието на сборника от 2004 направо локализира сюжетите – под кривите круши, т. е., у нас, където сме стигнали „до под кривата круша“ – и заявява, че в тях ще става дума за двете най-важни събития от човешкото състояние: любовта и смъртта. Другото заглавие, от 2010, е метафора на писането, което по невидим начин нарушава тихия ромон на съществуването като показва къде са вълчите ями на живота.

В разказите си Кристина разказва за млад мъж, който пътува с автобус за Европа, за друг млад мъж, който не може да се освободи от зависимостта към майка си, за генетичното съживяване на Иван Вазов, за жена, която отива да си купи месо, за войник, който седи върху заснежена пейка пред софийски блок, за онова, което едно дете чува през тънката сте-

на на апартамента си, за потайните помисли на телевизионен екстрасенс, за това как режисьор и писател пишат сценарий за филм, за разведена жена, която си търси партньор, за едно предизвикано самоубийство, за съмненията на един блогър във величието на Ботев, за смелостта на един журналист, който се подписва с псевдоним, за ужасите, преживени от един поет в рая, за това как се решават кръстословици, за притесненията на един неразкрил се хомосексуалист ... Разказва за вас, за нас, за теб, за мен, за живота български. Разказва за онова, което уж живеем, но всъщност остава скрито от нас: нашата собствена невъзможност да се самонаблюдаваме, да намерим котва за живота си и пътека към сърцата на другите.

Ключът към разбирането и оценката на тези наглед незначителни случки е в това как са написани!

Общият знаменател на стила на Кристин е иронията. Не ехидността, не надсмиването, не снизхождението, не вица, не абсурда – и това искам дебело да подчертая, понеже в двата оценъчни текста, които намерих, фокусът е не знам защо върху някакъв несъществуващ абсурд – не дори добродушния смях! А именно изпълнената със скрита тъга ирония. Иронията, която непременно съдържа и себеирония: авторката наблюдава героите си, но в същото време наблюдава и себе си как наблюдава героите си. Пример: „Страданието не е най-важното нещо в живота, защото винаги има нещо по-важно от него. Нещо, заради което хората страдат доброволно.“

На такава ирония са способни само хората с извънредно силен интелект. Интелигентността е друг общ знаменател на стила на Кристин. Но има много хора, които са високо интелигентни без да бъдат писатели. Онова, което прави интелигентността писателска е умението да се наблюдава и наблюдаваното да се облече в най-подходящите думи.

Именно тук в разказите на Кристин няма грешка. В тях се влиза мигновено, от първото изречение. Пример: „Първата

мисъл на поета Геран Бисеров след смъртта му беше: „Чакай сега, как да се върна назад?“ Болката от инфаркта разцепи сърцето му на масата в кръчмата.“

Тяхната действителност не може да бъде сбъркана, дори и да не е упомената – тя е българската действителност. Пример: „Да имаш ключ от неработеща кола беше все едно да говориш език, който никой друг на света не разбира.“ Кристин познава до невероятни подробности българската действителност и нейния контекст – световните културни препратки, напъните да се европеизираме, незначителността ни в очите на света. И не само това: тя познава изтънко идиоматичния български език във всичките му класови превъплъщения, сменя удачно регистрите и е абсолютно наясно със сложните взаимоотношения на културите в днешния свят.

Нейните разкази са случки, които не завършват изненадващо, с катарзис или възмездие за някакъв грях. Изненадата е в това, че са измислени и че са измислени и написани толкова добре. Със същата изненада едно време прочетох разказите на Чехов, а и сега, когато ги препрочитам, изненадата пак ме удря изневиделица. Да превърнеш незначителния живот в метафора на цяло едно общество е талант, който малцина са проявявали. Мисля, че онзи, който съумява да направи това, не просто познава до тънкости незначителния живот, а и му съчувства: с това той го издига до равнището на литературен факт. А литературните факти – не литературните експерименти – са записаната за поколенията истина за човешкото състояние и за общността, в която това състояние е придобило форма и се изчерпва като съдържание.

Ето как самата Кристин обяснява доброто писане – своето писане: „Читателят има желание нещо в текста да го засегне. Да влезе между думите и да попадне в свят, който разпознава, но досега не е успял да назове. Доброто писане предизвиква идентификация от отсрещната страна. Човек трябва да открие нещо от себе си, от познатия си опит, за да го хареса.

Нищо друго не върши работа, независимо че опитите продължават.“

Светът, който Кристин описва, е света на самотния човек. Отделен от другите, притеснен от обстоятелствата, без компас, дори без религия, този самотник е жертва на своята незначителност. Единственият достоен момент в живота му е, когато го погребват. И ако на мнозина България е започнала да изглежда като че ли е в ковчег, Кристин – неутрално, умно и честно – осветява със силата на перото си недостойната суета на скърбящите, които са я докарали до там, а претендират, че все още я притежават.

Ето защо, вече от името на добре образованите читатели, искам да споделя една друга изненада. Това е изненадата, че въпреки нарастващата сила констатации, че българската литература преживява ренесанс на разказа, Кристин Димитрова не се радва на интереса на пишещите за литература. Сякаш не присъства. Сякаш не е рядко талантлив притежател на стил, който е уникален за българската белетристика и който би я представил достойно на света. Нима само рекламните – задължително повърхностни – хвалби са достатъчни, за да посочат достойнствата на една проза, която ще надживее времето си, тъкмо защото толкова вярно го отразява?

Кристин Димитрова пише в традицията на Алеко Константинов и Елин Пелин: един постмодерен, градски Елин Пелин. Също като Елин Пелин, който, дори когато е седнал на масата със своите лукави съселани, съзнава, че е по-лукав от тях и се държи почтително, Кристин Димитрова си приказва със своите незначителни, притеснени съграждани със съзнанието, че все пак е по-малко незначителна от тях и не им позволява да се притеснят допълнително от факта, че ги наблюдава. Прозата и на двамата е лека, защото лежи на въздушната възглавница, образувана от дистанцията на писателя спрямо онова, за което пише.

Поради това, че са измислени и поради точно калибрираната дистанция, случките на Кристин стават абсолютно истински: реалистични и релефни. Оживяват. Излизат извън времето, в което и за което са написани.

Но днешното време трябва също да се издигне над себе си и да ги оцени по заслуги. То вече им е задлъжняло – с мълчанието си, с небрежността, която проявява към истинския талант, с арогантността на усреднения вкус, който квичи за да се хареса на всички, и с посредствеността, която се напъва да изравни всичко само и само някой да не се окаже по-високо оценен от нея.

Разказите на Кристин не са по моя вкус – аз обичам истории с трагични характери, които предизвикват катарзисна развръзка. Аз бих разговарял с Кристин за излишната, мъртва тъкан, която все още стои тук-таме в нейната проза наред с живата. Бих разговарял за структурни слабости и несъразмерности, които тя сигурно осъзнава, както и за безпощадно точната употреба на сложния български език, от която съм се учил и която навярно ѝ идва естествено, като дишането. Това ще бъде колегиален разговор за техниката на писането, но не и за съдържанието на онова, за което тя е избрала да пише.

Но има неща, които са много по-важни за четящата публика, и те са свързани с ценностите, от които и за които писателят пише. Аз вярвам в мисията на добрата литература, която отразява ценностите на общността. А в периоди като сегашния, когато последните са в процес на разместване като след земетръс, литературата сама се превръща в ценност.

А какво е ценността, ако не котва, която ни помага да заемем добра позиция?

И не трябва ли да уважаваме като национална ценност онези, които създават ценностна литература с око и сърце вперени в катаклизма на промените?

Аз харесвам „Симетрия“ на Захари Карабашлиев

(Защо пишем рецензии за книги?)

Наистина защо? Вместо да седнем и напишем свои разкази или роман... ако можем. Вместо да си премълчим... защото кой му пука, че някаква книга ни е доставила удоволствие или друга ни е доскучала до смърт? Вместо да оставим тази работа на професионални критици... ако има такива и ако има общоприети национални стандарти, т. е., ценности, които да ги ръководят.

Най-сетне: вместо да оставим читателите сами да решават за себе си. Интересно е все пак, ако 19 век във Франция нямаше Сейнт-Бъов, според когото „критикът е просто човек, който знае да чете и учи другите как да четат“, дали Александър Дюма или Виктор Юго или дори Стендал щяха да бъдат любимци на читателската публика? Може би да, а може би и не.

Във времената на блогосферата и интернетния самиздат опитите за подредба на литературните стойности, каквито е имало през миналите векове, са абсурдни. Цялата тази металитературна продукция е една демократична анархия. Която се харесва. И тъй като всяка литература в сърцевината си е национална, много важно се оказва в какъв порядък на ценностите споменатата анархия завари отделните национални литератури.

Англия и Франция продължават и през 2012 да имат своите национални писатели, определени по класическите стандарти. В Америка също – въпреки космополитизма и пазарните

инстинкти на Ню-Йоркския издателски истаблишмънт – големите писатели като Алис Мънроу и Джонатан Франзен следват традицията на Хемингуей, Фокнър, Карвър и Ъпдайк. Тези и други известни на всички имена се знаят и ценят не само от културния елит, но и от блогосферата.

В България няма нито един национален писател, чийто авторитет да се ползва за стандарт както от блогосферата, така и от читателите. Да не говорим за писателите, никой от които не се и опитва да посочи в чия традиция пише; поне на мен не ми е известно признание на български писател, че се е учил от друг български писател.

Обаче има един добър консервативен елемент от литературния процес, който не се е променил. И това е елементът, без който литературата не би съществувала. Писането на белетристика и днес става по стародавния начин: с ползване на езика по уникален начин – писателския глас или стил – за разказване на истории. Всеки писател – а няма защо да се лъжем, писателят се разпознава отдалече, колкото и светът да се е напълнил с графомани – продължава да има своя глас.

Аз харесвам гласа на Захари Карабашлиев. Той е понякога прекалено себенасладителен: като тенор, опиянен от способността си да вземе горно си, преиграва с образните сравнения, например. Но е глас пълен с енергия. Излиза от школувано гърло. И не се опитва да надвика никого. Той е глас мелодичен, хармоничен и приятен за слушане – пардон, за четене. Дори в *18% Сиво*, един определено слаб роман, този глас е на своята небесна висота.

Може би по тази част от прозата на Карабашлиев няма да имаме разногласия. Но какво да кажем за историите?

Историите от най-новия сборник на Захари *Симетрия* са (пак) лични и той не се опитва да скрие този факт: избор, който трябва да уважаваме, стига разказите да ни говорят за неща повече и по-големи от самия него. С изключение на интимния като откъснат лист от личен дневник „Длани“ и под-

чертано субективния „Запета“, да, историите на Захари са надлични. А това, според мен, значи, че в тях има универсално послание: чувство, разбита любов, страх, раздяла, победа на силния човек... все метафори на човешкото състояние.

Има потрес. „Наследството на Никодим Никса“ със сигурност е най-потресаващият, най-универсалният и най-българският от всичките 13 разказа в този сборник. История вътрешна, водеща ни из тъмните ъгли на една душа, в нея има колкото реализъм, токова и абсурд. Но жестокият, неочакван край прави от тази смес послание за българския характер и как той се проявява в българските условия. Човек веднага забравя, че авторът не живее в България. (Впрочем, защо трябва да се интересуваме от това къде живее авторът? Но всеки споменава за това, сякаш поради този факт прозата на Карабашлиев трябва да бъде гледана по някакъв друг, специален, садомазохистичен начин.)

Другият разказ за българския характер, който има неочакван край, е „Томато“. Историята се случва в Сан Диего, но е просто безумно, иронично и безутешно българска.

Ще опитам да обобщя: разказът (късият разказ, или както жанрът е известен в Америка, the short story) може да се замисли или като случка или като човешки характер. В първия тип случката е централна, тя е интересна, героите само я разиграват. Тя свършва неочаквано, често без никакъв катарзис, просто увяхва. Във втория, централен за автора е характерът на героя или героинята и той ги показва чрез характерен епизод от живота им. И този епизод по правило има неочакван, максимално драматичен край. Разказите на Чехов и Реймънд Карвър са от първия тип. Разказите на Толстой и Хемингуей са от втория. Не скривам предпочитанието си към втория тип, нито се осмелявам да твърдя, че това са чисти типове – става дума за подхода на автора, когато ги измисля. Резултатът е функция на писателския талант.

Захари обича случките. Търси ги около себе си, за да ги превърне в белетристика. В Симетрия той ме убеди, че от този подход и с този негов глас, могат да се получат чудесни разкази. Дори да са, както казва моя приятел Христо Блажев, „поскоро импресии на някакъв момент или кратък отрязък от нечий живот“. Такива са „Очите на госпожа Милевска“, „Равновесие“, „Как не започнах Третата световна война“, „Карма“, „Книга на мъртвите“. За „До хоризонта и обратно“ не съм сигурен, защото е разказ, който ми навя толкова лична носталгия за Черно море и плажовете край Кранево, че сигурно не мога да го преценя безпристрастно. Направо слаб и излишен е „Разказ за остров“.

Има, разбира се, и един трети тип разказ – моя предпочитан – майсторка на който е канадската писателка Алис Мънроу. В този тип писателят избира да разкаже целия живот на своя герой върху територията на късия разказ, доближавайки го до новелата. Захари се е опитал да напише такъв тип разказ, но не е успял до край. Става дума за „Симетрия“. Героят е схематичен, никакво вътрешно напрежение, банално паралелни истории и, което е непростимо, няма неочакван край, който да смае и приобщи читателя към трагичната съдба на героя.

Но признавам, че има още нещо, което наглед няма общо с литературата, но интуитивно усещам, че е решаващо за литературния резултат, независимо от подхода към историята и гласа на писателя. То е любовта.

Захари е изпълнен с любов към случките и хората, които участват в тях. Сложете му какъвто искате епитет – оптимистичен, енергичен, бодряшки, лековат, безгрижен, елитен, емигрантски, пич, добронамерен – Захари е човек обичлив и той описва с обич. Той не се гнуса от героите си, каквито и да са те, и не ги гледа отстрани (както се изрази моята приятелка Бояна Ламбер за други български разказвачи), а със симпа-

тия и разбиране. Захари се слива с тях и е ироничен към тях, защото ги обича.

Надявам се вече е станало ясно, че въпросът ми от подзаглавието е ироничен.

Захари следва своя собствен глас и той става все по-хармоничен. Захари обича случките в живота и ги прави да звучат все по-интересно – за такъв стил в Америка казват, че е *page-turner* (обръщач на страниците). Захари Карабашлиев постепенно ще заслужи не просто възторзите на феновете си, а място в българската литературна традиция.

А защо аз пиша за Захари? Ами защото съм убеден, че – в контраст с лошата българска традиция да мълчат – писателите трябва да си казват един на друг дали се харесват или не, от кого са се учили и кого са научили в занаята.

Нашето приятелство със Захари се завърза, когато пуснах на две-три места в блогосферата отрицателна рецензия за *18% Сиво*. Вместо да ми се разсърди, той ми благодари. Ако се държим така, ще изглеждаме като хора, а не като звезди, петимни за публично ухажване.

Единственото, което има значение, е дали пишем добра белетристика, която хората с добър литературен вкус четат.

Сан Себастиан, Испания, април 2012

Нито от Изтока, нито от Запада

(За прозата на Мирослав Пенков)

Метафората от заглавието на *East of the West: A Country in Stories* (Farrar, Straus & Giroux, 2011), първата и засега единствена книга на Мирослав Пенков, написана на английски и преведена-пренаписана от самия него на български, На Изток от Запада (Сиела, 2011), е разбираема за западния читател. Това е читател, който и без това мисли за Изтока като за нещо екзотично, изостанало и леко абсурдно. Във всеки случай политически и икономически незначимо. Нещо, на което се гледа малко или повече отвисоко.

Подзаглавието *A Country in Stories*, което липсва в българския вариант и което, почти не се съмнявам, е било добавено от маркетинговия отдел на известното нийоркско издателство, насочва изброените читателски нагласи към една конкретна държава от Изтока. Въпросът, който тази добавка предизвиква, е дали този културен продукт – колекция от осем екзотични разказа, написани от екзотичен писател от Изтока – цели да увеличи в очите на западния читател културната значимост на тази държава или, обратно, да подчертае нейната екзотичност и абсурдност.

Онова, за което заглавието не оставя две мнения, е че Пенков е писал книгата си за западния читател¹. Съзнателно не

---

1 Недвусмисленото доказателство за това е, че ако, както твърди той, беше я написал само като лекарство срещу носталгията по родината, би я писал на български. В случая не може да има съмнение, че решението да пише на английски е дошло от желанието му да бъде издаден

казвам „разкажете си“, защото по негово собствено признание, той ги е писал с представата, че са части от сборник, т. е., книга: „I wrote all eight stories in *East of the West* with a collection in mind. I miss Bulgaria a great deal and writing about Bulgaria in some ways makes me feel connected to the things I love.“¹ На друго място той пише: „And so I began this book. [...] I believe that when read together the stories complement each other, like pieces in a puzzle adding up to reveal a larger picture.“²

ПиАр-ната еуфория около книгата с толкова пикантно за Америка заглавие е на път да отзвучи. Време е за критичния литературен анализ, който да помогне на автора и неговите читатели да се ориентират в сложните обстоятелства, свързани с нейното създаване. Понеже книгата е вече част и от българския литературен пейзаж, тази рецензия е за българските читатели и гледа на разказите на Пенков откъм българския исторически, социален и литературен контекст.

Разказите, противно на намеренията на автора си, не се допълват като парченца от ребус и голяма картина няма. Съмнявам се, че самият Пенков е наясно коя голяма картина се е опитал да нарисува: на България отдалеч, на Америка отблизо или на тяхната несъвместимост? Защото носталгията е чувство, но не и голяма картина. Любовта е мотивация, но не реализация. Двата свята в разказите – българския и американския – са поставени един до друг, но само с насилие над въображението и повърхностна добронамереност би могло да се види някаква връзка между тях. Прекрасният стил, който е силата на Пенков, вместо да скрие структурните им слабости и баналността на съдържанието, напротив ги подчертава.

в Америка, а това инстинктивно го е ръководило да пише с американския читател на ум.

1 (http://www.one-story.com/index.php?page=story&story_id=148, посетен на 10.10.2012)

2 (<http://www.miroslavpenkov.com/intro.html>, посетен на 10.10.2012)

Особено разочароващ в това отношение е „Девширме“. Историята се случва в Америка, но американски са само пикапа и торнадото. Американецът Джон Мартин е като статист в пиеса, която има за цел да покаже личната трагедия на българина имигрант: изоставен от жена си, която вече се е омъжила за друг българин, преуспял в Америка доктор, на когото викат Бъди. Веднага в сюжета се включват две клишета: Михаил-Майкъл е добър човек и иска да бъде добър баща на дъщеря си, която, за да се получи контраст с лошата майка, е отглеждана в поамериканчен български еснафлък („Встрани опънато грамадно барбекю. Отгоре му цвърчат кюфтета и пържоли. Пардон. Бъргъри и стекове.“) Михаил взема дъщеря си за уикенда, в който се случва това парти, и играе футбол с нея. Отчаян от това, че Ели (която не е характеризирана с нищо индивидуално, освен че е дете, което говори на английски вместо на български) ще израсне без да установи връзка с неговата родина, Михаил решава да заложи в нея семката на българщината като ѝ разкаже за „кръвта“. Въпреки че е в Америка, той залага на nature (природата) вместо на nurture (средата). Може би защото знае, че средата в България няма да отекне в детската душа с патриотично ехо, така както не е отекнала и у него самия: той не иска да се върне там. „Тая приказка, Ели, и тя с кръв започва. И с кръв свършва. Кръв сплита хората в нея и кръв ги разделя.“ И т. н. Една кървава еничарска история се развива като в лош филмов монтаж на фона на развихрилото се торнадо. В сублимния момент торнадото изсипва черни гарвани с пречупени криле върху предното стъкло на пикапа, също като у Хичкок или – една по-модерна заемка – както дъжда от жаби в „Магнолия“ на режисьора П. Т. Андерсън, докато бабата на Ели в легендата се справя с пет хиляди еничари благодарение на хубостта и непреклонността си, почти ала Антон Дончев. А предшествашите торнадото американски епизоди са описани сръчно и

четивно ала Захари Карабашлиев. Но Захари има вече патент върху тях, защо ни е тяхното повторение?

В легендата, подадена на читателя на хапки, Пенков прави опит да употреби архаичен български език, или поне някакъв архаичен синтактичен ритъм. В същия регистър е написан и „Нощният хоризонт“, който е опит Възродителния процес да се предаде като сказание от едно време, но се оказва другото изкуствено – неорганично, съчинено с добри намерения, твърде умозрително – повествование в сборника именно заради езика. След като българската литература има вече великолепния *Възвишение* на Милен Русков, където Милен просто пее слят със словото и разказа, всеки опит това да се наподобява, и то отдалеч, ще мирише на епигонство.

Ако Пенков е искал с паралелния монтаж на „Девширме“ да покаже каква непреодолима пропаст дели тези два свята, може и да е успял. Но кой ли не знае това? Защо по този най-вен начин? Защо без сблъсък и развитие на характери? Също така кой ли не знае, че въпреки торнадото и гарваните и вкиснатия виетнамски ветеран Джон, Америка, от която Михаил не иска да се върне при наследниците на еничарите, е такава днес, защото е заложила на средата (nurture), а не на кръвта (nature)! Въпреки че там се е проляла много повече кръв, отколкото в миниатюрна България.

Носталгията е благороден подтик за писане, но тя не може да спаси една история, чиито две части са съшити с бели конци. „Славното“ минало на България, което вече не вдъхновява дори българите, които живеят в страната – освен че поддържа огъня на националистите – не може, не бива да бъде сериозен сюжет за един писател, който пише в Америка за да бъде четен от американци. То може само да стимулира екзотичния им интерес. България днес е свършено друг проблем. Имигрантската съдба е свършено различен проблем от развода на чужда земя. Имигрантската съдба са болките на адаптацията, културните несъвместимости и раздвоеното съзна-

ние. Самата Америка е проблем за себе си и имигрантите са част от този проблем. А за българските читатели легендите от османско време са просто банални.

В „Крадци на кръстове“ и „Писмото“, най-слабите разкази от колекцията, Америка не е вписана в сюжета, но се усеща, че са писани по спомени от България и без да е ясно защо, освен може би да се покаже мизерията на хората в пост-комунистическото време. Двете момчета, които влизат в тъмната църква, докато навън цари някаква хаотична демонстрация, попадат на полужив старец, който, докато те се опитват да го почистят и напоят, умира в ръцете им. Вместо тази смърт да бъде катарзис за тях, онзи, който разказва историята се изпикава върху тълпата в знак на някакво мнимо превъзходство. Какво е то и какво момчето е прозряло, не става ясно от този край: „Съжалявам, мили мои българчета. Ето, извинявам ви се предварително. Обаче всичките съм ви запомнил вече. Всичките до един. Така че, пази се, народе. Това момченце има камъни в бъбреците.“ Ясно е само, че авторът е нямал идея как да завърши един разказ, в който не се случва нищо преобръщащо душата.

Тук се натъкваме и на лош превод, който напомня за английския оригинал: „Хляб никой не дава за без пари.“ на български трябва да звучи „Никой не ти дава хляб без пари.“ Подобни са и – в „Девширме“ – „Каж ми, в името на добрия Господ, какво точно не е наред с тебе“ (превод на „what’s wrong with you“ – на добър български то звучи „Каж ми, за Бога, какво точно не ти е наред“, защото никой българин няма да каже „в името на добрия Господ“) и „Пердаши го с всичка сила, но клаксонът едва се чува от всичкия вятър.“ („all the wind“ на български трябва да звучи „целия този вятър“).

В „Писмото“ Америка присъства с факта, че бащата на двете сестри, за които се намеква, че са обект на сексуални нападения от случайни мъже – крадлата, осиновена от Бабет, и Магда, която има Даун синдром, и е оставена в сиропитали-

ще – е заминал на гурбет. И не се интересува от тях. Английската двойка е добавена за цвят; едва ли не, за да помогне на крадлата да напише писмото до баща си на английски. Краят отново е удивително плосък: „- Как те третира живоят? – викам ѝ. – Слушай – викам ѝ, – трябва ми някой лев, че да си дойда у дома.“

Джон Фриймън, уважаван критик и редактор на списанието *Гранта*, е уловил посочените слабости по своя си, щедър западен начин, в рецензията си в *The Boston Globe*: „'Cross Thieves' and 'The Letter,' both of which chronicle post-communism chaos, pivot on the less interesting certainties of political observation in hindsight. As with the subtitle, the assumption that we turn to fiction for a sense of history is a mistake; but it's one that is easy to forgive. Bulgaria is a small nation, very far from America. It will be, for many readers, a practically imaginary place.“¹

Последните две изречения фокусират в себе си проблема, който е заложен в тази книга от нейния автор: България е толкова отдалечена от Америка, че всичко, което кажеш за нея, върви. В разказите отсъства българинът, който се сблъсква с Америка. Ако беше там, разказите щяха да имат по-универсално значение, защото щяха да покажат частен случай на големия проблем, който имигрантите имат във и са за Америка.

---

1 http://www.boston.com/ae/books/articles/2011/07/31/east_of_west_looks_at_generation_gaps_and_the_pull_of_place/?page=2, посетен на 13.10.2012: „Крадци на кръстове“ и „Писмото“, и двата описващи посткомунистическата бъркотия, почиват на сравнително безинтересната неусъмнимост в политическото наблюдение направено след като резултата от събитията ни е вече известен. Също както и с подзаглавието, допускането, че прибъгваме до белетристиката, за да усетим историята, е грешка; но грешка, която е лесно да бъде простена. България е малък народ, много отдалечен от Америка. За много читатели тя ще бъде всъщност едно въображаемо място.

Когато обаче Пенков не се интересува от Америка, а пише за себе си, с искреността и дълбочината на човек, преживял в душата си онова, за което разказва, той постига три блестящи разказа: „На изток от Запада“, „Снимка с Юки“ и „Как купихме Ленин“. От трите, „На изток от Запада“ е шедьовър. Не случайно той е получил най-много награди досега.

Този разказ е категорично доказателство, че става дума за талант, който дава сериозна заявка да бъде голям писател. Ако знае как да употреби себе си! Защото в същото време този разказ е и косвено свидетелство, че слабите са резултат на прибрзаност, а може би и незрялост, липса на сериозен жизнен материал (през 2011 Пенков е бил на 29 години) и в крайна сметка на неговото неумение да употреби таланта си по интелигентен начин. Жюно Диаз, американският писател от карибски произход, който в момента се изкачва към върха на американския разказ, ми каза, че е писал своята последна колекция от девет разказа цели единайсет години. „Ако знаеш само каква интелектуална дейност е скрита зад тези разкази“, каза той. „Не вярвай на тези, които твърдят, че писането на проза идва направо от сърцето.“ Този 44-годишен имигрант има издадени три недълги книги, макар че пише от 1992 и, също като Пенков, си изкарва прехраната в Америка като преподавател по творческо писане.

Силата на *На изток от Запада* е във фокуса, в стройната структура, в това, че сюжетът е разказан от герой, чийто характер се развива, преживявайки събитията от своя живот. Разказът има тема – натоварените с вековни конфликти съседски отношения на Балканите – и няма излишни персонажи. Трагедията е заложена от самото начало и се случва на два пъти: когато убиват сестра му Елица (същото име като на детето от „Девширме“) и когато Нос разбира, че Вера няма да му стане жена, и това го освобождава – въпреки, че е „смазан“. Това повторение засилва усещането за абсурд, което витае край реката, разделяща българското от сръбското село и

което Пенков предава с няколко внушителни детайла, най-потресаващ от които е кръстът на потъналата в реката църква, където той и Вера се гмуркат, за да се целуват. Най-важното: Нос е свързан със селото и реката и мината, където работи. Нос е привързан. Нос остава на мястото си! Освобождението е вътре в душата му – не във физическото преместване.

Суперлативите няма да ми стигнат, за да изразя колко точен, компактен, забавен и искрен е разказа „Как купихме Ленин“. Но за него се е казало най-много, той е писан още по времето, когато Пенков се е учил на писане в университета, много хора са го критикували, харесвали и поправяли, включително, както признава автора, няколко пъти самия той. Той е толкова жив, защото Америка в него е само място, където героят е отишъл да се изучи. Неговата тема е близкото българско минало, което живее в паметта на дядото и оттам, поради любовта между двамата, се стълкновява с насмешката на внука към това минало без да причини трагедия. Това е всъщност оригинален подход към конфликта на поколението от времето на комунизма с поколението, родено след него. Слагам го една стъпка по-долу от „На изток от Запада“, само защото има по-опростена структура и по-малко универсално звучене.

За „Снимка с Юки“ трябва да се напише отделна рецензия, това е сложен и ангажиран с истински морален проблем разказ. Пенков е женен за японка и това му помага простичко, но елегантно да съпостави двете култури – неговата и нейната – които попадат сред трета: български цигани. „Македонија“ е сюжетно интересен, но претенциозен с вмъкването на македонската тема в една по същество любовна история. Краят на разказа е неубедителен.

Неубедителните завършеци са характерни за всички, дори най-добрите, разкази на Пенков. Както и отвлечените заглавия. С изключение на „Как купихме Ленин“, нито едно от другите заглавия не дава представа за съдържанието, което стои под него.

* * *

Съзнавам колко отговорно е да се пише за млад автор. Освен риска да бъде подценен или надценен, налице е и по-сериозният риск да бъде прехвален. В случая с Пенков нещата се усложняват неимоверно, защото той засега не е нито американски, нито български писател. О, това няма значение, казват почти всички новооткрити таланти, чиито родни езици се четат от незначителен брой хора и които са научили английски дотолкова, че да пишат прилична проза. Ако искате имена, ето: Александър Хемон от Босня, Теа Обрехт от Сърбия, Капка Касабова от България ...

Познайте обаче кой е казал следното: „Аз съм американски писател, роден в Русия и образован в Англия, където следвах френска литература, преди да прекарам петнадесет години в Германия.“¹ Самият Набоков – квинтесенциалният пришълец, избрал да принадлежи, а не да остане гост на Америка! Отговорът на въпроса защо Набоков е решил да принадлежи – и тя го е приела за свой – на американската литература, а днешните славянски имигранти се колебаят, оставям на вас. Но това не е тривиален въпрос. Две неща определят принадлежността на писателя: езика и културата, от която той черпи сюжетите и героите си. И все пак езикът е по-силния определител. Салман Рушди смята себе си и е английски писател, въпреки че романите му произлизат и пресъздават теми и проблеми от индийската култура.

Писателите имигранти са раздвоени между необходимостта да пишат на английски, за да бъдат четени, и боязънта да черпят идеи и сюжети от англо-американската култура, защото не я познават като своя. Инстинктът им подсказва, че трябва да пресъздадат на английски онова, което носят в куфарите си, без то да изглежда като пътепис или историческа хроника. На всичко отгоре това се котира в Америка, най-

---

1 Alvin Tofler, Interview with Nabokov. *Playboy*, January 1964.

големия пазар на книги, поради чисто домашни причини. Едната е, според думите на големия Том Уулф, че американската белетристика е изпаднала в стерилност и нерелевантност, защото романистите вместо да наблюдават света гледат себе си в огледалото. Другата е снобската претенция на културните американци, че се интересуват от екзотичните култури; но това е по-скоро антропологичен, отколкото литературен интерес.

Е ли това дълбока и дългосрочна литературна стратегия?

Прозата на Пенков и неговата все още къса биография предлагат сериозен повод да се търсят отговори на този съдбоносен въпрос. Той научава английски от английска гимназия в София и на 21 години заминава да учи психология в Америка. Негов кумир тогава е Стийвън Кинг; окуражаван от Агоп Мелконян, той се е опитвал да пише разкази ала Кинг. Един от неговите професори от Университета в Арканса го кара да преведе български исторически текст. „I was mesmerized,“ пише Пенков във Въведението към английското издание на сборника си, „the way I'd been as a child, by our own history. How could I have forgotten it? Why was I not writing stories like these, packed with heroism, betrayal, courage and cowardice, freedom and death?“¹ Пенков завършва магистратура (Master's of Fine Arts) по творческо писане в Арканса. Тогава написва първия си разказ „Как купихме Ленин“, който през есента на 2007 е публикуван в известното Садърн Ривю, легендарно списание създадено и дълго време ръководено от Робърт Пен Уорън. Разказът печели престижната награда на името на Юдора Уелти през 2007 и е включен в сборника „Най-добрите американски разкази през 2008 година“, под редакцията на

---

1 „Превъзнесох се: какъв съм бил в детството ми, от нашата собствена история. Как съм могъл да я забравя? Защо да не започна да пиша истории като тези, пълни с героизъм, предателство, смелост и подлост, свобода и смърт?“

Салман Рушди. Пенков остава в Америка като преподавател по творческо писане в Университета на Северен Тексас в Дентън, Тексас, на 60 мили от Далас.

На Изток от Запада е първата книга от българин, публикувана от голямо американско издателство с влияние върху световния пазар на книги. Веднага книгата излиза в Англия (Sceptre, 2011), Канада (Doubleday, 2011) и на още 9 езика. Разказът *На изток от Запада* печели наградата на БиБиСи за най-добър разказ, публикуван на английски език през 2012 година, и е включен в антологията *The PEN/O. Henry Prize Stories 2012*.

Всичко това е едновременно еуфорично и притеснително. Става дума за действително престижни награди и издания. Но червената лампа трябва да светне. От една страна, работила е търговската машина, която ползва наградите за реклама на издателствата. От друга, американската литературна критика – както всичко в американския живот – е центрирана върху домашната литература, докато пришълците, особено младите, се приемат с добронамерена ПК (политическа коректност). Но все пак това е ПК, а не задълбочена оценка. Тя отминава най-важния проблем на всяка белетристика: нейното съдържание и източниците, от които писателят черпи вдъхновение и които употребява, за да каже своята дума върху човешкото състояние. Тя не се интересува какво този млад автор ще прави по-нататък – важно е в момента да се вдигне шум. И когато има формални основания този шум да е с високи децибели, още по-добре.

Каквато и позиция да има младият автор спрямо своята принадлежност към национална или глобална или никоя литература, драматичният проблем, с който той живее всеки ден, е за какво да пише. Той знае как да пише. Но за какво пише определя мястото му: в държавата, където живее; сред езика, на който пише; или в някакъв еспериментален имажинерен свят, който той си измисля. Писателят пише чрез и

от културата, на която принадлежи. И тази принадлежност никой писател не може да отрече. Няма писатели във вакуум.

Живеейки в американския културен бульон, Пенков постепенно се просмуква от него. Българското става все по-далечно, губи се в спомените, изостава. Но още по-важно: българската проблематика с нищо не интересува американската култура, колкото и да продължи да интересува писателя. Съвсем други са проблемите на имигрантите по вертикалната ос юг-север, хората от Карибието и Южна Америка, чиято история е неделимо свързана с историята на Северна Америка. Освен че е далечен спомен за Студената война, българската култура не предлага проблем, нито човешки материал. Така че от кардинално значение е дали той ще избере да принадлежи на родната си култура (практически непосилно, ако продължи да живее в САЩ), на американската (неимоверно трудно, но не невъзможно) или на двете (все още неизпробвано, но изглежда естествено и предлага нови, неизследвани човешки състояния).

Засега е ясно, че Пенков още не е определил дали ще си направи своя площадка в пространството между Америка и България, на която да стъпи, или ще предпочете да принадлежи на едната от двете. Но изборът трябва да се направи спешно. Защото иззад ъгъла чака друга опасност. Животът по-често е по-силен от нас и, живеейки в Америка и функционирайки на английски език в американския културен бульон, той няма как да не изостане от естественото развитие на българската културна среда. Това изоставане личи дори в сегашните му разкази, които се дължат повече на спомени и прочетени исторически текстове, отколкото на реалните преживявания на зрял индивид, който едновременно участва във и наблюдава живота. Ако той се опита насила да наблюдава България отдалеч и да пише на български теми и създава български характери, е обречен на провал. Ако не иска да се приспособи към американското, му остава третата алтернатива: да успее

да претопи усещанията и знанията си за двете култури в една амалгама, която да отразява неговото лично интеркултурно битие.

Може би възнамерява да се върне в България и да стане български писател? Но дори и за такова решение в сегашната му книга се съдържат интересни поуки. Първо, на кого в България той ще разказва легенди, които всички знаят или не искат повече да чуят? Но има нещо още по-важно.

Когато книга писана за западния читател от български автор излезе на родния език на автора, тя се възприема по различен начин: начин, който този млад автор не е предвидил. Възприема се много по-критично и с недоверие, що се отнася до достоверността на характерите и как в повествованието са вплетени изконните исторически събития, формирали идентитета на българските читатели (еничарството, комунизма, съседските отношения на Балканите и македонските четнически движения). Те са били формообразуващи и за самия автор, който е израснал в България. Написани в Америка по спомени, от които носталгията не може да бъде отделена каквито и усилия да полага рационалния мозък, и използвани като фон на действието, те започват да служат на онова културно клише, което доминира европейската история – Западът е цивилизацията, към която Изтокът се стреми, но никога няма да достигне, независимо колко се старее. Но Изтокът е нещо, което забавлява хората от Запада, стига да не заплашва тяхната икономическа стабилност. С една дума, Пенков вече няма да се завърне в България на чисто – за него има създадено мнение.

Обратно, съдейки по излезлите немалко рецензии за книгата в американския и английския печат, западният читател приема на доверие характерите на Пенков и вижда в тях възплъщение на онази изостаналост, която е антропологично привлекателна, и онази ирония, която за тях означава, че авторът се е дистанцирал от битието на своите герои. Тъкмо

онези роли, в които българите предпочитат да не се виждат, за западния читател са екзотичното, което го привлича. Онова, което Пенков описва с носталгия, те възприемат като ирония. Онова, което той представя като историческо наследство, те възприемат като старомодна екзотика.

Тази културна проблематичност на На Изток от Запада изпъква и става опасна не сама по себе си, а защото Пенков пише прекрасно. Елегантно, стегнато, изчистено, с пределна словесна изразителност. Такъв стил е не просто четивен, той е убедителен. Характерите му, доколкото ги има, живеят и действат точно според писателските намерения, те следват безупречно отредената им литературна роля и оживяват в съзнанието с типични черти (бащата в старческият дом от „Македонија“, Гого от „Крадци на къстове“, малката крадла от „Писмото“). И онзи, който не познава описания културен контекст, но проявява любопитство към него, е склонен да се поддаде на силата на словото и да не подложи на съмнение посланието, което му се струва, че намира в разказите. Ето какво казва самият автор за своето писателско верую, на английски език: „Respect your readers. Don't worry if they will understand you. Don't dumb things down for them. There isn't all that much you can do for your Bulgaria: you couldn't be a surgeon, because you lacked the dedication and the skill; you couldn't be a firefighter because you lacked the courage. It's words you can offer and nothing more. Make each word count.“¹

---

1 *The Golden Goat to Communist Ratio. How to write about Bulgaria.* Granta online, August 3, 2011 (<http://www.granta.com/New-Writing/The-Golden-Goat-to-Communist-Ratio>, visited on 11.10.2012): Уважавай читателите си. Не се безпокой, дали ще те разберат. Не опростявай нещата заради тях. И без това не е толкова много онова, което можеш да направиш за твоята България: не си могъл да станеш хирург, защото са ти липсвали отдаденост и сръчност; не си могъл да станеш пожарникар, защото ти е липсвала смелост. Думите са онова, което можеш да предложиш, и нищо друго. Старай се всяка дума да има значение.

Никой, дори той самият, не може да измери доколко владеенето на формата от Пенков се дължи на природна дарба. Но онова, което е сигурно и личи в неговия начин на писане е, че умението му да употребява думите е школувано в една от висококачествените университетски програми по творческо писане в САЩ. Самият той е признал това по косвен начин в интервю за онлайн списанието One Story по повод разказа „Снимка с Юки“: „I’m making everything seem so premeditated here, so coolly and mathematically constructed. I mentioned already how sentimental of a person I am. I cannot calculate a story so meticulously while writing it. I am able to take it apart now and rationalize my decisions, but this is happening only after everything’s been written. While I wrote, I had only two things to lead me—my fear and my intuition.“¹ Самосъзнанието за процеса, изразено в този пасаж, идва само след сериозно обучение именно за математическото конструиране на един разказ, което се постига до съвършенство в курсовете по творческо писане. На всичко отгоре Пенков преподава такава писане.

Основният резултат от това обучение е придобиването на техники и формални писателски умения, които обаче не раждат голяма литература, ако не се употребят за изразяване на дълбоко, значимо житейско съдържание. Другият резултат е обсебция с формата, която води до маниерност и претрупаност – слабости, които се намират и в разказите на Пенков. В тези програми писателите общуват с писатели. Те губят ес-

---

1 One Story, issue # 148, April 21, 2011 (http://www.one-story.com/index.php?page=story&story_id=148, посетен на 11.10.2012): Сега говоря като че ли всичко е предварително премислено, хладно и математически конструирано. Вече споменах колко съм сантиментален. Аз не мога да калкулирам разказа толкова педантично докато пиша. Мога да го разнищя сега и да рационализирам решенията си, но това става едва след като съм го написал. Докато пишех, само две неща ме ръководеха: страха и интуицията.

тествения си интерес към това кой ще ги чете. И стават свършени занаятчии. Това личи в тяхната проза. Само онези, които пулсират в крак с живота – с обществените проблеми, с читателските предпочитания, с литературната история – и не спират да четат големите произведения на големите майстори успяват да превърнат занаята в изкуство.

Ето защо е интересно – и необходимо – разказите на Пенков да бъдат анализирани, освен откъм тяхната културна екзотичност и техническо съвършенство, и откъм тяхното съдържание.

* * *

Епитафът на първата книга на Жюно Диаз, сборникът от разкази *Drown* („Удавен“: Riverheads Book, New York 1996) е цитат от писмо на писателя Густаво Перез Фирмат, кубински имигрант в САЩ: „The fact that I am writing to you in English already falsifies what I wanted to tell you. My subject: how to explain to you that I don't belong to English though I belong nowhere else.“¹

Днес самият Жюно формулира човешкото състояние, което е в центъра на неговия интерес така: „Когато един писател е от карибието или афроамериканец, това прилагателно задължително стои пред името му. Да си чувал обаче някой да казва бял писател?“ Макар че е бял, като писател Пенков се намира в същото състояние сред американското общество. Бих казал дори едно ниво по-ниско: расизмът е основен проблем, цветнокожите имигранти са сериозен проблем, докато белите българи дори не са проблем.

Литературата е променлив процес, вярва Жюно Диаз. Същото произведение, което сутринта не ти е харесало, ако го

---

1 „Това че ти пиша на английски вече опровергава онова, което исках да ти кажа. Моята дилема е как да ти обясня, че не принадлежа на английския, макар че не принадлежа никъде другаде.“

прочетеш след обяд може да те хвърли в транс. Онази расова толерантност, с която наглед Марк Твен създава своя Хъкълбери Фин, днес би ни се сторила най-яръстен расизъм. За да бъде обаче един автор в състояние да предизвиква това променливо отношение, той трябва да отговаря на две необходими условия: да принадлежи (и да е убеден къде принадлежи) и да работи с интелекта си много повече, отколкото с интуициите си, но да не дава това да се разбере в крайния резултат. И двете се проявяват чрез езика – в този смисъл цитатът от Фирмат е метафора за културното торнадо, на което всеки изместен от родното си място писател се бори да устои.

В мен остава без отговор въпроса дали в България прозата на Мирослав Пенков трябва да се сложи в категорията Преводна литература или в категорията Родна литература. Само той може да отговори на този въпрос след време. След дълго време! Време, през което чрез езика на неговите разкази ще проличи дали знае къде принадлежи и дали е вложил в тях необходимата доза интелектуален размисъл.

Сан Себастиан, Испания, октомври 2012

Приемствеността – кръвопреливна система за националната литература

Едно есе, писано през 2010, което остава актуално и днес. Към младите автори, пишещи от чужбина, бих искал да добавя Мирослав Пенков в САЩ. Захари Карабашлиев, който започна като автор в САЩ, междувременно се върна в България, за да стане главен редактор на издателство Сиела. През 2012 излезе романът „Физика на тъгата“ на Георги Господинов, който се опитва да сложи начало на една постмодерна литература, каквато не е била създавана в България. През същата година излезе и „Възвишение“ на Милен Русков, който е безспорен продължител на литературната традиция, отстоявана до преди това от Владимир Зарев.

Метафората от заглавието почива на следните аксиоми. Първо: всяка литература е национална. Дори в глобализацията се свят, дори когато е писана от писатели емигранти, принадлежността на литературния продукт се определя от националния език. Второ: няма национална литература, която е по-малощна от другите, защото литературата отразява и се съизмерва с историята на народа и езика, от които е вдъхновявана – не с другите литератури. Обстоятелството, че в световната литературна съкровищница някои национални литератури заемат по-голям дял от други се дължи на популярността на езика им – не на някакво особено литературно качество, с което превъзхождат останалите. И трето: националната литература не губи своята посока и значение дори в периоди на дълбока социална криза. Тя също изпада в криза, защото е отражение на състоянието на националния характер. Писателите, колкото и да са по-чувствителни към про-

мените в националния характер от другите, са не по-малко засегнати от кризата. Те страдат и преживяват кризата като граждани, според личните си качества.

Гледана през горната призма, българската литература е сравнима в световен мащаб, т. е., няма никакви основания за ниско самочувствие, и същевременно е в дълбока криза. Кризата има два аспекта: читателски – българските читатели се интересуват малко от нея, а чуждите не я познават, понеже почти не се превежда – и писателски – българските писатели са объркани по отношение на ценностите, които техните характери изповядват. Читателският аспект, естествено, има икономическа основа, но не само. Липсата на интерес се дължи и на кризата в българското образование, което от 20 години насам оставя младите хора без ориентир по отношение на трайните стойности и емоционалната култура, които се възпитават чрез литературата.

Изход от кризата обаче може да се очаква от писателите. В Русия и Източна Европа, също както във Франция, писателите, освен като хроникьори на националната история и изследователи на националния характер, са били винаги смятани за пророци и духовни водачи – и това е една съществена разлика спрямо англосаксонската литература, където писателят е възприеман като човек, който просто пише истории и се конкурира на книжния пазар или с високото качество на писането си, или с умението си да пише бестселъри. Духовното водачество – парадоксално или не – не винаги съвпада с качеството на литературния продукт. Показателно е, че съвременни анкети сред французи неизменно поставят Виктор Юго, един добър, но не блестящ френски писател от 19 век, на първо място по значение за френската нация: това е автор, чиито романи и през 21 век възпитават национално самочувствие, въпреки че *Парижката Света Богородица* и *Клетниците* спадат, според днешните критерии, към юношеската литература. Или може би не въпреки, а *защото* спадат към

нея: фундаментални ценности като национално самочувствие се градят именно в юношеската възраст.

Интересно би било да се знае как днешните българи оценяват Иван Вазов, българският аналог на Юго, който с право се смята за основоположник на българската литература. Докато някой се сети и намери пари да направи такава анкета, трябва да се задоволим с предположението, че Вазов не заема такова място в съзнанието на българите – и особено на новото поколение българи – каквото Юго у французите. Защо е така съвсем не е тривиален въпрос.

Никой не може сериозно да оспори, че Иван Вазов е първият голям национален писател, който създава литература на българско национално самочувствие.¹ И с право *Под игото* и *Епопея на забравените* са изучавани в училищата и поставяни на пиедестал. Но вместо с годините да се издига в съзнанието на българите, Вазовият авторитет намалява. Опрени на традицията на Вазов, собствени етажи в сградата на българската литература получават големи автори като Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Димчо Дебелянов, Димитър Димов, Емилиян Станев, Йордан Радичков и ... с това сякаш канонът се изчерпва. Не че липсват талантиливи писатели: списъкът на добре пишещите поети и романисти в България е дълъг и, естествено, варира в зависимост от субективния вкус на читатели и литературоведи. Онова, което липсва, е ясна представа за националния характер, без която националното самочувствие се гради върху фалшива основа.

Причините за това са няколко. По времето на Вазов националният характер е още в зачатък. Алеко Константиновият бай Ганьо е може би единствения канонизиран в българското съзнание образ на национален характер, но той, колко-

---

1 Национално самочувствие не означава злокачествен национализъм, а подкрепа на стойности, които са съизмерими със стойностите на света и поради това годни за износ.

то и да е верен, е сатиризиран, негативен и еднопланов – и поради това лишен от вдъхновяваща сила. Същото може да се каже и за Елин Пелиновия Андрешко. В периода между Освобождението и Втората световна война писателите, както впрочем и буржоазната класа в България, са се стремели да „заприличат“ на Европа. Вместо това е трябвало да се опитат да заприличат на себе си!

Но може би не им е достигнало историческо време. Защото приравняването към Европа по формалните литературни белези (което е било всъщност имитиране) се е оказало недостатъчно за създаването на национална литературна традиция, свързана с българския национален характер. Няма съмнение, че това е нормалното историческо развитие на всяка начеваща литература, както и на всеки новопоявяващ се национален характер. Началото просто не е можело да бъде друго. И то сигурно е щяло да доведе до поява на автори, които да усетят връзката между себе си и народа си и да започнат да се взират в неговите истински характеристики, да ги пресъздават в канонически произведения. Но преди това да се случи, т. е., преди да изкристализира онзи талант, който да усети новосъздаващия се български характер в пълната му триизмерна яркост, ходът на историята, а с това и на литературата, е прекъснат от присъединяването на страната към комунистическия блок.

*Необходимо уточнение: В този анализ аз **не** смятам провинциалността или късното включване в културата на Европа, които според буквално всеки българин са историческо проклятие, за неща, от които литературата трябва да се срамува и, следователно, отбягва. Напротив, ако те са българското състояние, те трябва да бъдат изследвани, гледани в очите и, не се притеснявам да го кажа, възпявани. Те няма да бъдат нито елиминирани, нито преодолені с помпозни опити да им се припише духовна изключителност или с песимистичен nihilизъм. Босненецът Иво Андрич, турчинът Орхан Памук и албанецът Исмаил Кадаре са признати*

световни автори не защото са искали да „се пишат“ европейци, а защото техните романи се вглеждат в естественото състояние на техния национален характер. Светът е силно заинтригуван от балканското състояние и балканската култура и няма търпение да научи повече за техните исторически корени и бъдеща еволюция.

Вредата, която комунистическият период нанесе на българската литература няма как да се преувеличи. Комунизмът ни извади от хода на историята, деформира националния характер и, съответно, прекъсна естествения ход на литературния процес. Още преди той да настъпи, комунистическите идеи свиха поезията на абсолютно гениалния поет Никола Вапцаров до възпяване на работника-революционер, какъвто в България практически нямаше. Ние не можем да знаем как щеше да се развива българската литература, ако писателите и поетите не бяха насилствено задължавани да продължат тази линия на фалшиво характеризиране на българското състояние в течение на 45 години. Онова, което знаем, е, че единствено Димитър Димов успя да запази характеристиките в своя *Тютюн* пълнокръвни и исторически достоверни, въпреки компромисите, към които беше принуден. Антон Дончев, един несъмнено талантлив писател, написа *Време разделно*, възможно най-шовинистичната българска книга, изопачаваща историческите факти. Георги Марков се пресели на Запад и изпадна в политическа и творческа безтегловност. Павел Вежинов просъществува благодарение на личните си качества, но не създаде роман достоен за таланта си. Константин Константинов и Борис Христов писаха красива, но интелектуална, неправдоподобна поезия. Валери Петров продължи, като Вапцаров, да вярва на идеологията зад режима и се зае да превежда Шекспир и да пише детска поезия и бледа драматургия.¹ Нацио-

---

1 Очаквам читателят да отбягва личните си предпочитания, така както прави авторът. В България имаше много поети и писатели, които в различна степен достигаха не просто до домашна популярност, но

налният характер в българската литература започна да прилича повече на Тодор Живков, отколкото на себе си. И в това няма нищо чудно, след като съветският комунизъм успя да омаловажи в масовото руско съзнание културната роля дори на Толстой и Достоевски. В целия т. нар. социалистически блок писателите реагираха на режима според личните си качества, но не водеха нацията към себесъзнание. Такива реагиращи писатели – истински опозиционери или приспособенци – само по чудо (ако изобщо успеят) създават литература, която адекватно отразява националния характер и може да храни националното самочувствие.

И въпреки това България има *Иван Кондарев*, *Антихрист* и *Търновската царица* на Емилиян Станев. Има *Свирепи настроения*, *Суматоха* и *Неосветените дворове* на Йордан Радичков. Има *Диви разкази* на Николай Хайтов, трилогията *Битието* на Владимир Зарев, *Низината* на Васил Попов, поезията на Борис Христов и Миряна Башева, пиесите на Стефан Цанев и немалко други книги, които, въпреки догмата на социалистическия реализъм, показваха каква е истинската същност на българския характер. Но го показваха под сурдинка. С големи лични жертви. Показваха го у дома: на който умееше да чете между редовете. Но никой не се сещаше – или съзнателно се пречеше на това – тези автори да бъдат предлагани за превод на световните езици (с изключение на руския, но това изключение

създадоха запомнящи се произведения (Уикипедия представя списък от около 400 писатели и 200 поети). Лично моите любими поети бяха Христо Фотев, Недялко Йорданов и Борис Христов, а не мога да си спомня нито един любим писател освен Николай Хайтов и безспорните Емилиян Станев и Йордан Радичков. Но тук целта ми не е да правя списък на писателите и поетите, а да очертая онази линия на българския литературен процес, която може да бъде приета като традиция и придържането към която – приемствеността – може да предотврати тенденцията писателите в България да пишат като че ли започват от нула, на чиста историческа страница, без предшественици.

всъщност потвърждаваше изолацията на националната ни литература).

Големият въпрос днес е какво да правим с такова наследство? Как да съберем отломките от толкова разруха преди напълно да потънат в прахоляка от икономически недоимък и бездуховност?

Голите факти говорят, че, независимо от това как се оценява нейното качество, българската национална литература не е позната – като целокупен културен продукт – нито на света, нито на самите българи от 21 век. В Америка, меката на световното книгоиздаване според количеството, са преведени два романа на Анжел Вагенщайн и две малки книги на Георги Господинов (*Естествен роман* е преведен също на френски и сръбски). Преведени са не като закономерен резултат от критично познаване на българската литература, а с лични усилия. При това Вагенщайн в Америка се смята за еврейски писател (дори е издаден по еврейска линия), а в България едва ли някой се сеща за него и романите му. А книгите на Георги Господинов представляват експериментална проза и, по собственото му признание,¹ не отразяват националния характер. В Германия излязоха в превод романите *Разруха* (2007) и *Битието* (2009) на Владимир Зарев и в момента се превежда втория роман от трилогията му, *Изходът*, планиран да се появи на немски през 2010, а третият роман от трилогията ще излезе през 2011. При изключително положителни отзиви на критиката в немскоговорящите страни, излезлите досега два романа се радват и на пазарен успех. Така Зарев в момента

---

1 Lucic, Ana: A Conversation with Georgi Gospodinov. Далки Аркайв онлайн, посетена на 1 април, 2010: <http://www.dalkeyarchive.com/book/?fa=customcontent&GCOI=15647100621780&extrasfile=A09F7A77-B0D0-B086-B663F6B2CA8E8009.html>

се оказва най-преведения и най-четеният български автор в света.¹

Картината на следкомунистическата ни литературна сцена няма да бъде пълна, ако не се споменат два особени литературни феномена, които характеризират почти уникално родната литература. Единият е фрапиращото отсъствие от публичното пространство на сериозна литературна критика. Сякаш в България изведнъж изчезнаха критиците и академичното литературознание. Доколкото ги има, те не са направили нито един сериозен опит да анализират и посочат, въз основа на конкретни живи писатели, еволюцията на домашната литература.²

Другият феномен е наличието на млади, много талантиливи български писатели емигранти, които пишат на чужд език и са се утвърдили на литературния пазар в страните, където живеят. На немски език пишат Илия Троянов и Димитър Динев (живеят във Виена), на френски пише Ружа Лазарова (живее в Париж), на английски пише Капка Касабова (живее в Единбург). Главните теми, с които тези писатели са се утвърдили, са техните спомени от комунизма, който са преживяли като съвсем млади или почти не са преживявали (Троянов). Пишейки критично или носталгично, те запълват една празнина в западната култура – липсата на свидетелска информация за комунизма и пораженията му върху хората. Но според основния белег за принадлежност – езика – те не принадлежат на българската литература, макар че книгите

---

1 На немски са преведени още романа *Майките* (2007) на Теодора Димова и разказите на Господинов *Гаустин или човекът с многото имена* (2004). Димова и Господинов принадлежат към поколението, което идва след Зарев и можем да очакваме, че техните преводни издания скоро ще се радват на подобаващото им се признание.

2 Преглеждайки списъка на български писатели на уикипедия, се натъкнах на абсолютно курioзен факт, който оставям без коментар: името на Владимир Зарев не съществува в този списък.

им са с българско съдържание. В културно отношение те са нещо повече от чужденците-пътеписци, които биха описали България, ако бяха я посетили през онези години. Но по отношение на дълбочината, с която би трябвало да се изследва и показва националния характер в живи, плътни литературни образи, те само одраскват повърхността му. Дори преведени на български, техните книги не се смятат за част от българския културен пейзаж, защото не показват на българите защо и как те създадоха и понесоха комунистическия период в своята история. Този неоспорим факт младите писатели заобикалят с напълно естествения себезащитен механизъм: според тях „времето на националната литература е отминало, а тези култури, които още се държат за това понятие като за спасителен пояс, не са прогресивни. Вече има няколко писатели от български произход, пишещи на други езици – това изкарва българската култура и идентичност от ретроградност поне малко. Аз съм автор без граници.“¹

Аз съм пристрастен към успеха на тези талантливи писатели и очакването ми е, че те ще се радват на продължителен успех. Но това ще бъде личен техен успех – няма да бъде принос към българската култура и, следователно, към опознаването на българския национален характер. Литературата не е факти; литературата е характери, които по драматичен начин преживяват фактите. Освен това, те сякаш още не са осъзнали един огромен риск: откъснати от хранилката на всеки творец – националната среда – те в момента висят сред редкия въздух на т. нар. глобализираща се култура и скоро ще осъзнаят – понеже са умни и надарени – че източниците им на вдъхновение ще се изчерпят и свещеният резултат от усилията им – техните книги – постепенно ще се слее с хилядите други книги на претъпкания книжен пазар на Ев-

---

1 Цитирано от лична кореспонденция с Капка Касабова, според която Илия Троянов изповядва същата философия.

ропа и Америка. В България те почти нямат конкуренти – в новите си убежища и особено в глобалния свят конкурентите им се умножават многократно. Един възможен изход е да потърсят теми в националните характери на страните, където живеят – но за това те са вече твърде стари, дошли са там след като са се оформили като личности и светоглед. Темата за комунизма е краткотрайна. Темите на България и балканската култура са вечни.

Мисля, че дотук се очерта моментна фотография на националната литература, която може да се резюмира в една друга аксиома. Българската литература се създава в България, вдъхновена от българската действителност, където живеят българските характери. Онова, което я довежда до световния литературен процес, в който ѝ се иска да участва по право, е преводът. Прегледайте професионалния път на нобеловите лауреати от т.нар. „малки“ литератури и няма как да не се уверите, че, преди да бъдат наградени, всички те са били продължително превеждани на един от световните езици. Нашият език се говори от около 15 милиона хора по света и в страната – нищожен брой. И това издига значението на превода още повече.

“Това, което не е записано чрез Словото, няма битие.”

Владимир Зарев

В този контекст си позволявам от отломките на комунистическото литературно време да отлича Владимир Зарев като пример за писател, който изследва задълбочено, упорито и без прекъсване през цялата си писателска кариера националния характер. Само това е достатъчно основание на книгите му да се гледа като на стълб в традицията и стъпало в приемствеността между поколенията български писатели. Романите на Зарев са нишка, която води от Вазов през Димов, Станев и Радичков към бъдещия, засега сигурно млад и напълно неизвестен, български нобелов лауреат по литература. В прозата на Зарев тази нишка е изтъкана както от традициите на българския език (формата), така и от приемствеността по отношение на

българските характери, както са еволюирали през съвременната ни история (съдържанието). И Зарев – не случайно, а закономерно – се оказва най-превеждания български писател в глобализиращия се свят, където все пак хората продължават да ползват родния си език, за да четат романи и поезия.¹

Признавам, че в този анализ преднамерено и напълно съзнателно свързах темата си с книгите на Зарев от перспективата на превода, а не на българската литературна критика, защото неговата литературна съдба в България е парадоксална. Той е от поколението писатели родени след Девети септември, които трябваше да се приспособят към режима, за да оживеят като творци. Тяхната дилема беше дилемата на Хендрик Хьофген от класическия филм на Ищван Сабо *Мефисто*: да останат с цената на компромиси и да творят в единствения хранителен бульон, в който се чувстват писатели, българския език, или да напуснат – физически или духовно – абдикирайки от българския език и с това лишавайки себе си от смисъла на съществуването си, да пишат. Повечето останаха и всеки днес плаща за изкуплението си. Но и българската литература плаща с окаяното състояние, в което се намира в настоящия исторически момент.

Едни от тях бяха привилегирани поради семействата си, други не, трети си намираха привилегии. Но това делене е тривиално и безпредметно, когато става дума за съдбата на

---

1 Важно е да се знае, че не Владимир Зарев е предложил *Разруха* на издателството „Кипенхойер и Вич“ в Кьолн, а издателството е влязло в преговори с него след като немски преводач е направил предложение книгата да бъде издадена. Успехът на *Разруха* в Германия, Австрия и Швейцария, съпътстван от множество литературни четения от автора, който не знае немски, предизвиква австрийския клон на най-голямото немско издателство Карл Ханзер, Дойтике, да поиска от Зарев правата за издаване на първия роман от трилогията Битието. След появата на романа през 2009 под немското заглавие *Familienbrand*, издателството предлага на автора да издаде последователно и другите два романа в техния съвременен, основно преработен вариант.

националната литература. Литературните творби живеят отделно от своите автори и оценката ни за тях не бива да бъде повлияна от субективни мнения за живота на писателя. При това никой в България няма моралното право да издава публични присъди над другите, след като всички бяхме се приспособили според възможностите си. Само онзи, който не познава сложния процес на литературното писане, би оспорил, че между живота на литературата и живота на писателите често има трагична дисоциация. И най-важното: игнорирането на книги с национално значение, независимо по какви причини, само отклонява националната култура от съществуващите традиции вместо да ги утвърждава. Готов съм да споря с всеки, който не е осъзнал, че Владимир Зарев е един от броящите се на пръсти писатели от поколението родено след Девети септември, който създаде литература въпреки режима и всъщност в опозиция на режима. От една страна, един толкова талантлив писател не написа нищо, което да поддържа режима или да бъде компромис, направен под натиск. От друга, неговите книги имат трайна литературна стойност, която няма нищо общо с комунистическия режим. Но това е спор за друго място и друго време.

Онова, което е важно тук, е, че неговите романи са цялостно, съзнателно и последователно описание на българския национален характер, проследен в неговата еволюция през драматичните събития на миналия век. И не е никак случайно, че един от водещите немски литературни критици, Мартин Ебел, сравнява Зарев с Балзак. При това съдържанието на Заревите романи е разказано с един уникален авторов глас, който използва максимално енергията, скрита в българския език – едновременно взривна и елегична. Не български критик, а немският преводач на Зарев Томас Фрам казва следното за езика на първия роман от трилогията:

***Битието** е само на пръв поглед исторически роман. Той е замислен и създаден през 1975-77, годините, когато социалис-*

тическа България се е радвала на краткотраен икономически бум. Затова не е никак пресилено тази книга да се възприеме като бунт на един независим писателски дух срещу нарочно конструираната чрез езика изопачена версия на историята, предназначена да служи на интересите на властта: версия, която комунистите с всички средства набиваха в главите на хората като мономит, безалтернативна история, която единствено валидизира сегашното състояние на обществото. Тяхната пропаганда беше осъществявана главно с езикови клишета, в които те бяха буквално зациментирали единствено допустимите от тях обяснения на историята.

Истинското събитие в романа *Битието* и поради това причината той да стане забележителен повратен момент в българската литература, е езикът, който разчупва догмите и не се подчинява на ограниченията. На нивото на думите – отличителна черта на романа – езикът на Зарев е сам по себе си „осъществено освобождение“. Също като Пикасо в живописата, Зарев употребява всички лингвистични и лексикални средства, за да подхранва писателското си въображение, като по този начин прекрачва конвенционалните представи за художествена правда подобно водите на Дунава, които напролет се разливат и заливат Видин, градът населен от неговите герои. Дързостта, с която Зарев строи своя литературен свят е видна още в заглавието. В своя основен смисъл *Битието* издава амбицията, че романът ще пресъздаде ЦЕЛИЯ живот. Обаче „Битие“ е също заглавието и на първата книга от Стария завет и с това Зарев заявява ясно, че ще се отклони от диалектико-материалистичната догма, през чиято призма класата на власт би искала да бъде разказана една семейна история. Вместо това, напълно в духа на Стария завет, романът описва формирането на един семеен клан през време, когато изобщо не е ясно на чий Господ той ще служи.

Владимир Зарев е написал и публикувал 11 романа: осем преди 1989 и три след това. От първите осем, три представля-

ват трилогията *Битието: Битието* (1978), *Изходът* (1983) и *Изборът* (1985). Дълбокият замисъл на тази семейна сага обаче Зарев осъществява едва през последните години. Семейство Вълчеви, петте деца на стария патриарх, който умира в първата, шекспирова по своята сила сцена от *Битието*, живее своя първи живот между годините на Стамболов – края на 19 век – и 1944. Тези, които остават, наред с всички внуци и правнуци на Вълчев, живеят друг живот след 1944 и – тук е била скритата надежда на писателя – още по-новите поколения са щели да живеят трети живот след комунизма, неизвестно в коя година. Ето защо *Изходът* и *Изборът* в своите първи издания остават откровено незавършени; те са само заявка за онова, което би трябвало да прочетем в тях.

Преработеният *Битието* излиза в България през 2008. През 2009 година Зарев пренаписва *Изходът*, който ще се появи в българските книжарници през лятото на 2010. В него с плътност и мистична жизнена правдивост, аналогична на *Битието*, Заревите герои преживяват периода между 1944 и 1989. В момента авторът работи върху *Изборът*, с евентуално окончателно заглавие *Голготата*, който разказва за живота на трето-то и четвърто поколение Вълчеви в годините на посткомунистическата криза, от 1989 до днес. Романът е планиран да излезе на български и на немски през 2011 година .

През 2003 година излиза *Разруха*, единствения досега роман, който описва с дълбок, бих казал, изследователски реализъм преливането на властта на комунистите – едни и същи и служещи на ДС индивиди – от политическа в икономическа. *Поп Богомил и съвършенството на страха*, една триизмерна притча за корените на българската религиозност, подобна на *Името на розата* на Умберто Еко, се появява през 2005. И най-сетне през 2006 се появява последния роман на Зарев, *Светове*, в който българският характер е драматично вплетен в съдбата на един богат американец, дошъл да живее в България след 1989.

Всичко друго настрана, романите на Владимир Зарев са неоспорима, качествена, безценна българска литература, която може само да повишава смачканото национално самочувствие. Само това е достатъчно на автора им да се отдели един нов етаж от българската литературна сграда. Но те са и нещо много повече. Те са най-сериозното и комплексно изследване на българския национален характер. Светът на Заревите герои е българският свят какъвто сме го живели всички. През историческите промени, идеологическите заблуди, материалния недоимък, приспособяването към комунизма и попарените надежди за посткомунистически ренесанс – българският характер преди всичко съществува. Той е оживял, бори се за своето място в света и е надделял, потвърждавайки вярата на Фокнър, че човекът винаги ще надделява. Далеч напред в историята, следващите поколения българи ще научат за това от романите на Владимир Зарев много повече и по-убедително отколкото от медийните архиви и историческите тълкувания на тези постоянно смутни времена. Следващите поколения български писатели ще се учат да употребяват българския език от романите на Владимир Зарев много по-резултатно, отколкото от обеднелия език на журналистиката, просташкия жаргон на мутрите и сухия стил на документите.

С немските преводи на романите му светът извън България вече е оценил приноса на Зарев в литературата – българска или световна, няма значение. Значение има на българската литературна сцена прожекторите да осветят Зарев като необходим автор от задължителната приемственост между литературните поколения. Без хранителната среда на традицията, тази литература е обречена на умиране. Писатели като Владимир Зарев трябва веднага да бъдат влени в нейните артерии като главна съставка на кръвта в животоспасителната система, която трябва да освети българската литература и да я извади от кризата.

Въпреки разрухата

„В една далечна, студена и неприветна ноемврийска нощ [през 2001] се връщах у дома. Бях потиснат, бях преживял крушения в личния си живот, рѣмеше ситен, всепоглѣщащ и размиващ всичко като човешката скръб дѣжд. Тогава забелязах скитника, беше се изправил до кофите ни за боклук и бъркаше в тях. Беше се надвесил над боклука, сякаш в него имаше заровено тайнство – загубен в нощта, гологлав, брадясал, напуснал себе си човек. Вгледах се по внимателно в него и ми се стори някак неясно близък, познах го... това беше един от любимите ми учители в моето юношество. В боязънта си да не го обидя, извърнах глава, затичах се към дома и, преди да се съблека, седнах зад компютъра и написах заглавието на новия си роман: Разруха.“

Спомен на писателя

Разговорите и пререканията, които се водят в българската електронна сфера, по кафенета и кръчми, у дома на ракия или вино, в сериозни интелектуални среди, на плажа край плясъка на вълните и – много рядко или изобщо не – в списанията, се свеждат до едно и също нещо без участниците да си дават сметка за него: българският национален характер. А същевременно те са резултат от него.

Националният характер – многолик и етнически пъстър в Америка; самочувствен и ксенофобичен във Франция; непохватен и срамежлив, но иначе горд и обременен с постокOLONIALНА вина в Англия; брутално честен и все още непростен за холокостния геноцид в Германия – е визитната картичка на всяка нация, отпечатана и утвърдена от националната литература. На националния език! Национален характер зна-

чи, че музиката на Шопен не може да бъде друга освен полска, а картините на Моне – френски, както и че *Война и мир* е възможно да бъде написан само от руски писател.

Хората от тези нации се съобразяват с известните черти на националния характер – във всички сфери и нива на междунационалното общуване. Най-важно с оглед нашата тема: гражданите на всяка от тези нации, със или без желание, припознават себе си като част от всеприетия обобщен национален характер. Литературата на тези нации е изтъкала словесния портрет на нацията чрез критично *утвърждаване* на националния характер – не чрез отричането му.

Американците четат френски автори, англичаните се интересуват от немската литература, канадците – вземете една световна писателка като Алис Мънро – пишат за себе си на езика, на който пишат англичаните, американците, индийците, австралийците, новозеландците и още много други, но на семантично ниво те пишат на канадски английски и рисуват канадския национален характер, такъв какъвто се е оформил при съответните географско-климатични и исторически условия в северните земи на Северна Америка. В света се говори за латиноамериканска литература, която се пише на испански, но във всяка отделна страна – Аржентина, Мексико, Чили и т. н. – тя отразява национални характери много различни от испанския или от другите страни на Южна Америка.

Българите¹, съзнателно или не, не се отъждествяват с националния характер. Но кой е той? Българската литература

---

1 Необходимо е да се отбележи, че под „българи“ в тази статия авторът подразбира всички граждани на България, включително турските българи и циганските българи. По аналогия с терминологията на малцинствата в Америка (афро-американци, полски американци, български американци), авторът мисли за тези две малцинства в България не като български турци, а като турски българи; не като български цигани, а като цигански българи. Разликата е съществена: по този начин

обрисувала ли го е чрез критичното му утвърждаване? Ако да, българите четат ли онези автори, които са показали най-неоспоримите му черти? А ако не, значи ли, че той е още в зародиш и поради това недоловим? Литературният канон, който всички сме изучавали в училище, не е ли в противоречие със собствените ни представи за националния характер, включително и за нашия индивидуален характер? Кои са българските литературни герои, на които се оприличаваме и които са моделът, по който формираме своята морална система?

Не се съмнявам, че ако в този момент читателите на тази статия бяха събрани в една и съща зала, щеше да избухне взрив от противоречиви мнения и нямаше да се намери арбитър, който да разтърве спорещите и да успокои врявата.

Арбитър нямаше да се намери, според мен, по две много важни причини. Първата е, че, дори при наличието на литературен канон, колкото и несъвършен да е той, българите признават различни имена или книги от него и отхвърлят други, особено когато става дума за литературата след 1944 г. Няма критика или друга сила, която *да наложи* канона. А не е в нрава на българина да си служи с нюанси, т.е., когато някой автор не попада на вкуса му, той го отрича напълно без да се опита да признае, че обективната цена на автора значи нещо повече от неговия собствен вкус.

Втората причина е, че дори и канонът да беше признат от всички, днешните българи не приличат почти по нищо на героите, с които този канон ги характеризира. Или ако приличат, то е с отрицателните му герои – сещате се, нали, става дума за бай Ганьо и Андрешко – а на никого не му се иска да бъде отъждествяван с тях. Днес ги няма нито героичните Бойчо Огняновци, нито меките селяни от разказите на Йовков, нито лиричните герои на Яворов и Дебелянов, нито

ударението се поставя върху националната принадлежност – българи – а прилагателното само окачествява техния етнически произход.

вярващите комунисти от поезията на Вапцаров. Няма хора като Борис Морев и Ирина от *Тютюн*. Изключено е някой да се държи като Левски или Ботев. Хората отдавна са престанали да си спомнят за Иван Хаджийски и неговия тритомник *Бит и душевност на нашия народ*. Децата на *Строители[те] на съвременна България* не са чували за Симеон Радев, а и къде ще чуят, когато са ги изпратили да се учат в чужбина с цел да останат там (казвам това без осъждане).

Може да приемем априори защо литературните герои от комунистическия период нямат своя еквивалент в днешна България. Градовете ни не са пълни с Иван Кондаревци или с „мъжете“ на Георги Марков. Литературата тогава изгуби своята нормална посока, еволюцията ѝ беше спряна. В Радичковите „врабчета“, „крави“ и цялата негова „суматоха“ нямаше характери – това беше опит на един хитрец с голям писателски талант да създава литература „на ръба“ на допустимото, но понеже беше твърде домашен, той не можа да се издигне до ранга на един Кафка, чиято проза също използва метода на притчата и абсурда. Литературата на България беше изпаднала в летаргия. Исторически погледнато това беше дълготрайна криза, понеже на писателите не се позволяваше да отразяват истинския живот на хората, нито те имаха куража да заобиколят или срещнат челно цензурата на режима. Най-доброто, което добрите писатели успяха да създадат, беше подчинено на отрицанието. Петдесет години литературна история преминаха без да се появи книга, която *да утвърждава* основни български ценности и пълноценни, т. е., противоречиви, трагични характери!

И все пак! Все пак български национален характер не може да няма, дори и да не сме в състояние да го дефинираме еднозначно. Както не може да няма талантиливи български писатели, които са се опитвали да го намерят и синтезират, дори и литературният канон все още да не им е отредил заслуженото място. За жалост това, което все още го няма е българска

аудитория (включително и специализирана такава) освободена от предразсъдъците на комунистическото време, когато не книгата имаше значение, а кой я е написал.

Една обективна трудност при определянето на българския национален характер е невъзможността той да бъде съпоставян с други народи. Българският е рядък език и чуждите народи могат да опознаят българската книжнина само чрез преводи – поради това тя е практически непозната и до ден-днешен. Българите също зависят от преводите, за да опознаят характерите на другите народи чрез тяхната литература. Българските автори, които пишат на чужд език, пък не могат да достигнат до своята родна аудитория, чийто характер познават най-добре.

Един печален резултат от съчетанието на гореизброените фактори – неясен национален характер, при това неприпознат от хората, чийто роден език е българският; прекъснато историческо, а оттам и литературно развитие; и език, който се говори от не повече от 10-15 милиона души по света, само половината от които са в България – е провинциализирането на България, на българския национален характер и българската литература.

Кризата е разруха: състояние на разпад на ценностите – материални и духовни в еднаква степен – съпроводен с обръкване за посоката, по която трябва да се продължи. Излизането от разрухата може да бъде подпомогнато отвън, но става окончателно и необратимо само с мобилизиране на вътрешните ресурси. А когато става дума за криза на националния характер и националната литература, проблемът е изцяло домашен. Той няма да бъде решен нито с емиграция на гражданите или писателите и прописване на небългарски езици, нито с отричане на онова, което все пак съществува. В националната история няма такова нещо като започване на чисто.

Като в часовниците, във всяка литература има малки колелца и големи колела-маховици и всички те са необходими

за нейното развитие. За да се излезе от кризата, трябва да бъдат внимателно отглеждани и уважавани както отдавна несмазаните гигантски зъбчатки, така и дребните свързващи чаркове. Както в природната хранителна верига, напънът трябва да бъде системен, за да се върне естественото състояние. Въпросът е всеки да бъде разпознат според истинската му стойност.

* * *

През пролетта на 1983 година, помня много добре, беше сред най-гъстото безвремие и безпътие на Живкова България, ми попадна една книга с неочакваното заглавие *Битието*. Не просто Битие, а членувано, сякаш става дума за библейската история – официално отречена и слабо позната на населението. Прочетох книгата с небивал интерес. Онова, което не можеше да не ме порази, беше нейният език: сочен, жив, пълен с миризми, метафоричен и тлъст като земя, от която се е оттеглила голяма вода. Книгата беше отпечатана през 1978 и аз я намерих, понеже през 1983 беше излязъл един много потънък роман, озаглавен *Изходът*, за който се казваше, че е втора част от трилогия. Тогава си отбелязах като важно името на младия автор: Владимир Зарев. Някъде през 1987 или 1988 ми попадна едно тънко книжле, озаглавено *Изборът*, трета част от трилогията, което не дочетох. Стори ми се само смътно пожелание за роман, но не и сериозна литература. Но помня със сигурност, че до 1992, когато напуснах България, не видях нито една критична рецензия нито за *Битието*, нито за трилогията. Пълно мълчание.

Оттогава изтече много вода и, понеже навремето романите за Хрътката на същия автор (излезли през 1987 и 1990) някак се изгубиха в хаоса на събитията, а литературните издания, които четях, си мълчаха за трилогията, бях забравил за Владимир Зарев. През 2006 бях в България и на сергиите на пл. Славейков си купих две негови книги, препоръчани от приятели: *Разруха* (2003) и *Светове* (2006). Изчетох ги още в са-

молета и докато чаках на летищата. Преоткриването на писателя Владимир Зарев беше едновременно щастие, че в родната ми има *такъв* писател, и самоупрек, че съм се поддал на мълчанието, което в България беше метода за унищожаване на всичко ценно, което противоречеше на догмата.

Но няма и днес, повече от 20 години след падането на режима, мълчанието и произтичащата от него забрава продължават да бъдат метод за оставане в разрухата?

Започнах да следя внимателно какво става с романите на Владимир Зарев, както и с появяващите се като гъби след дъжд книги на нови български автори. През 2007 излезе преработеното второ издание на *Битието*, от издателство Сиела. През същата година немското издателство Кипенхойер и Вич публикува превод на *Разруха* като *Verfall*. През 2009, австрийското издателство Дойтике публикува превод (от същия преводач, Томас Фрам) на *Битието* като *Familienbrand*. През есента на 2010 в София издателство Сиела пусна на пазара основно преработеното второ издание на *Изходът*. Третата книга от трилогията, романът *Законът*, е завършена и се очаква да излезе, пак от издателство Сиела, в края на 2011 година.

През тези пет години в българските медии се появиха двата отзива за *Битието* и *Изходът* на Борислав Гърдев на сайта „Разказите“; „Из лабиринтите на битието. Творчеството на Вл. Зарев“ от Николай Димитров, студия публикувана през 2007 от малко известното търновско издателство Фабер и очевидно забравена там (търсенето в Гугъл не показва книгата в нито една от българските книжарници, рекламиращи книги за продажба); и моята статия в малко четеното и неприсъстващо в Интернет пловдивско списание „Страница“ (май, 2010) озаглавена „Приемствеността – кръвопреливна система за националната литература“, впоследствие препубликувана в онлайн изданието „Либерален Преглед“, ноември 2010. През същия период в немскоезичните медии – централни издания като „Фракфуртер Алгемайне“ и „Ди

Пресе“, както и специализирани литературни списания и сайтове – се появиха десетки рецензии, които възхваляваха писателя като съвременен Балзак, сравняваха го с Достоевски и Булгаков, с една дума вдигаха необходимия *утвърждаващ* автора и книгите му пазарен шум. Продължават да вдигат шум и днес.

Тези сравнения може и да са верни, но те се консумират от чуждестранна публика. И не те са важни, когато говорим за национален писател, който се е посветил да опише националния характер. Важно е Владимир Зарев да бъде припознат като автор, който помага на българската литература да се изправи на крака след дълготрайната разруха.

Ето какво казва писателя за своята трилогия в интервю публикувано на българския сайт „Public Republic“, в отговор на въпроса защо романите му се харесват в немскоезичните страни:

*„Трилогията **Битието, Изходът, Законът** е родова история, сагата на моя род. Действието се открива през 1890 година във Видин със смъртта на семейния патриарх Асен Вълчев и продължава до наши дни, до влизането на България в Европейския съюз. Предполагам, че за немскоезичния читател е интересно това бе зхитростно, епично разгръщане на повествованието, което изтича през времето сякаш заедно с Дунава. Бавна, ласкава, опасна и величествена, попила мириса на тиня и на някакво несвършващо носталгично пътуване, реката всеки миг е различна и остава същата. Но точно това е и човешкият живот, той всеки миг е различен и остава същият. Предполагам, че привлекателно е и психологическото могъщество на образите, тяхната неопитоменост и автентичност, а също и наситената образност на изказа, магическата цветност и енергията на езика.“*

Тази перспектива на писателя, обясняващ трилогията си на немскоговорещите читатели, придобива триизмерност,

ако я съпоставим с перспективата на Томас Фрам, немския преводач, обясняващ *Битието* за немския ѝ издател, но насочена сякаш към българските читатели:

„Битието е само на пръв поглед исторически роман. Той е замислен и създаден през 1975-77, годините, когато социалистическа България се е радвала на краткотраен икономически бум. Затова не е никак пресилено тази книга да се възприеме като бунт на един независим писателски дух срещу нарочно конструираната чрез езика изопачена версия на историята, предназначена да служи на интересите на властта: версия, която комунистите с всички средства набиваха в главите на хората като мономит, безалтернативна история, която единствено валидизираше тогавашното състояние на обществото. Тяхната пропаганда беше осъществявана главно с езикови клишета, в които бяха буквално зациментирани единствено допустимите от тях обяснения на историята. Истинското събитие в романа Битието и поради това причината той да стане забележителен повратен момент в българската литература, е езикът, който разчупва догмите и не се подчинява на ограниченията. На нивото на думите – отличителна черта на романа – езикът на Зарев е сам по себе си „осъществено освобождение“.“

Обновеният *Изходът* (Сиела, София 2010) е придобил плътността и жизнената достоверност на *Битието*. Сюжетът му обхваща времето от 1944 до 1989, времето на комунистическа диктатура, застой и безисторичност. Под блатната повърхност обаче синовете, дъщерите и внуците на семейство Вълчеви, повечето от тях преместили се в София, са живи и неукротими. Жаждата им за месо е същата както и преди. Видинските им имоти се превръщат в софийски апартаменти. Но там, край величествената река, където е останала фабриката за порцелан и където остава да живее най-яростния потомък на предишните страсти, Крум Марийкин, копеле и абсолютен комунист, продължава да тлее истинската траге-

дия, неизбежна за всеки човешки живот. Крум Марийкин е вътрешно трагичен герой, точно според законите на гръцката трагедия. Бившият терорист от Черните ангели Асен Вълчев сега е мастит професор, посветил се на изследване на философията на властта. Светицата Йонка е разпростряла крилата си над всички, без оглед на политика и икономически теории. Децата растат със своите таланти и любовни истории.

Ала някаква съдбовна неосъщественост тегне над всички. Бившият собственик на сладкарница „България“ срещу Двореца Гошо Пантов умира в дантеленото си легло. Вдовицата му преживява неосъществена любов към брат му Асен и накрая умира в състояние на някаква универсална меланхолия, в сцена потопена във вечната човешка тъга по отминалото време. Сашо Вълчев става послушен на властта професор в Софийския университет, задължен и подчинен на тъста си, академик от комунистическо потекло. Романът наглед описва разрухата и капитулацията на бившата буржоазия, неспособна да приспособи своя изтънчен вкус и благородни чувства към просташкия устрем на придошлите от село строители на социалистическа България. Но тази буржоазия се е трансформирала в комунистическа интелигенция, от която зависи много. Разкъсани между две епохи – буржоазна България и авторитарна България – хората от семейство Вълчеви всъщност носят дълбоко в себе си разрухата, която ще последва след падането на втората епоха.

Вълчеви са едновременно причинители и жертви на тази разруха. И това става трагично ясно в третия роман от трилогията, *Законът*, който за първи път в българската литература описва в епичен план времето след 1989.

Трите романа от трилогията се отличават с желязна структура и – вече споменатия – енергичен, вълшебен, епичен език. Където и да отгърнете Изходът, езикът веднага ви грабва и понася: „Първи май на хиляда деветстотин четридесет и шеста година беше гальовен и тържествен, обки-

чен с цветя, с излишна суетня и с човешка глъч, ала най-вече с тръпни знамена и с природни знамения. В Кула се роди дете с шест пръста на краката и с ципи между тях, неизвестно откъде за седмица в града се появи негър, черен като лъснат кавалерийски ботуш, с ослепително бели зъби и убийствено самотна усмивка. Люляците закъсняха и цъфнаха в уморено лилаво, мътни и пагубни надойдоха черешовите води, Дунава се надигна и кипна, повлякъл горестния грохот на отминалата война и тишината на крехкия мир. Блатата се наляха с неподвижност, те обвиха в мистични изпарения залезите и огледаха в мазните си води възраждащия се живот.“ Или това: „Невена готвеше вкусно, с въображение и много подправки. Тя страстно переше Крум. Два пъти седмично независимо от настроението и желанието му тя го къпеше в голямото дървено корито. Вечер Невена го чакаше и поддържаше гозбата топла на печката. Мрачна и решена на всичко, тя можеше да го чака до зори. Никога не я свари заспала, тя чакаше будно, непристъпно, някак страстно и ненаситно да го посрещне. Сипваше му в порцелановата чиния, заставаше до него права и го оставяше спокойно да се нахрани. Докато дъвчеше, Крум се усмихваше, толкова красив мъж тя не беше и сгъвала.“

Авторът използва метода на паралелното повествование, който му позволява да движи съдбите на многобройните си герои пестеливо и завладяващо – дотолкова завладяващо, че няма линия, която да е по-малко интересна от другите или която да се губи като ненужна декорация на останалите. Жизнената достоверност се превръща в метафора на исконни човешки състояния. Плътноста на всеки образ предизвиква читателя към отъждествяване и съпреживяване, от които се ражда сигурността, че историята на семейство Вълчеви е истинска, всичко това се е случило в България, с българите и ще продължи да се случва, защото е генетично, невъзвратимо и съдбовно. Отъждествяването с някои от Вълчевите –

палитра от български характери – става неизбежно. И в това е силата на сагата: че в някаква степен на приповдигнатост тя ти внушава колко властен е живота и колко важно е да имаш морални ценности, за да го преживееш по достоен начин – щастливо или трагично, но винаги красиво. В случая с тази българска сага: да го преживееш по някакъв български начин.

Не казах всичко дотук, за да противопоставям Владимир Зарев на когото и да било. Неговата трилогия е ценност, българска литературна ценност, сама по себе си. Тя обхваща трите исторически периода от след-османската история на България и ги представя чрез живота на едно пост-патриархално българско семейство. Нищо в тези герои или събития не е съчинено или замислено като предварителна теза. Събитията, които всички познаваме и в голяма част от които сме съучаствали, се проявяват с въздействието си върху тези живи хора, с това как променят техните съдби и доколко те им се противопоставят или подчиняват. И всичко това е създадено по един блестящ, рядко професионален начин. И с таланта на неоспорим владетел на българското слово.

Също така не ме вълнува как литературознанието един ден ще класифицира Заревата трилогия. Аз пледирам, че тя е в някаква съществена степен литературно утвърждаване на основни черти от българския национален характер. Тя помага на нас, българите, да се огледаме през сагата на Вълчевите и да видим къде ние сме били през тези смутни времена на загубена история и подготвяна разруха. Да видим къде сме сега, в гъстака на разрухата. И да повярваме, че въпреки разрухата, ние сме част от едно цяло, което живее и заслужава да надделее над себе си. Това цяло е българският национален характер.

През 2011 година, на своята 64-та годишнина, Владимир Зарев завърши писането на трилогията си за рода Вълчеви. През януари 2012 г. софийското издателство Сиела публикува нейния финал, романа *Законът*. Българският читател сега

разполага с цялата семейна сага и може да ѝ се наслади в нейната историческа цялост. Немският читател също е запознат с цялата трилогия: романите *Familienbrand* (2009), *Feuerköpfe* (2011), и *Seelenasche* (2012).

Своята трилогия Зарев замисля през 70-те години на миналия век. И започва да я пише през 1975, когато е на 28 години. Сега, когато в основно преработения *Изходът* и в ново написания *Законът* можем да прочетем какво се случва с остарялото второ и третото поколение Вълчеви през времето, „когато ни сполетя и удиви демокрацията“, си даваме сметка как тази трилогия е не просто написана от писателя Владимир Зарев, а е и преживяна от човека Зарев. Нищо не става литература, докато не се е случило в битието. Но и битието не става литература, ако не бъде пресъздадено със слово.

Тридесет и шест години лично битие са били необходими на писателя, за да напише тези три романа, които синтезират по уникален начин българския национален характер. Битие на писател, което в пълна сила оправдава заглавието *Битие*, поставено от младия Владимир Зарев в самото му начало. Битие, което е записано чрез словото.

Айова Сити, Айова, юли 2011

Възвишената красота на езика

(мисли по време на четенето на „Възвишение“
от Милен Русков, подредени след това...)

Най-после да се намери някой, който да сложи нещата по местата им.

Нарочно започвам със заключението. Това е неочаквана книга, на която подхожда неочаквано ревю.

Неочаквано е досещането, че изобщо такава книга може да се напише. Но веднъж започнал да я пише, на Русков сигурно му е станало ясно, че такава книга трябва да се напише. Трябва, в смисъл че българската литература сега неочаквано се дели на преди и след „Възвишение“. Изведнъж си даваш сметка каква дупка е съществувала в тъканта ѝ преди. И какъв монолитен текст я запълва след.

Лично аз започнах да я чета с предубеждение. За какво ми е този език, казвах си, който няма да ме обогати и който няма никога да употребя устно или писмено. За какво ми е тази хайдутска приказка, когато светът днес се пита какво идва след Фейсбук и ай-фон технологиите? С една дума, зачетох я като стихотворение: прочувствен етюд на поредния влюбен или страдащ индивид, който иска да ми съобщи в мерена реч колко любовта (към народа) и страданието (за народа) са важни. За него! А евентуално и за мен. Като читател, към стихотворенията нямаш ангажимент; можеш при първото отегчение да ги захвърлиш.

И още едно признание. Пристъпих към „Възвишение“ – какво тривиално заглавие на всичкото отгоре – отегчен и обезверен от растящия брой съвременни автори, които смя-

тат своя живот за литературно значим и го описват многократно, дори без да скриват своя нарцисизъм.

И ме удари гръм! Тътенът се чу отпърво издалеч, езикът зашумя и вятърът на изненадата ме събори – засрамен от предубежденията ми, потресен, възвишен – и целият дълбок смисъл на тази огромна българска метафора ме тресна, точно както когато облаците и земята сключат електрическата си верига през тялото ти.

Две качества отличават тази книга: музиката на езика и отсъствието на автора ѝ.

Езикът! Кой би могъл да си представи, че езикът, с който е започнало себеосъзнаването на българската нация – усвоен и употребен от Русков с ювелирна прецизност – може да звучи толкова красиво?

„Аз тъй мълча и слушам и какво си мисля хич даже не ща да казвам, че да не му разваля хатъра на момчето. Вуйка му Димитра ... Ти празнословец и вятърничий човек ако искаш да знайш що е, трябва с него да ся запознайш. Иначе тъй ще си билия умреш, без да разбереш какво е празнословец и вятърничий човек. Ти може да си мислиш, че знайш, но не знайш! Иди в Жеруна и речи: „Абе мене са ми неции люди рекли, че тук при вас имало някой си празнословец и вятърничий човек, що го вятър веел на бял кон кат’ бодил в поле, но кой ли ще е той?“ – Не бой ся, абие при Асенчовий вуйчо щат те заведат, не мож’ пропусна. Но Асенчо го има за някое еллинское божество едва ли не. Вуйка ми Димитра, кай, това, вуйка ми Димитра онва. Малко просто момче е Асенчо. Но инак добро, и най-важно – има заложба. Само малко трябва да ся тъй ошмули и изпедепца, и ще стане същинский европец. Или най-малкото полу-европец. В секи случай не ще той остане прост жеруненский овчарин, за туй си аз чепиците залагам. И тъй от приказка на приказка не щеш ли ний стигнахме до Ичера. Отстрани се види Луда Камчия, тече реката, но замръзнала по бреговете на десетина стъпки навътре, а на-

края на замръзналото ся види тънка ледена кора, прозрачна вече, а край нея и под нея водата тече.“

И този сладкогласен разказ се лее без прекъсване, като се започне от „Извинение за неблагоприятност описания“, един кратък цитиран увод за високия смисъл на сладката реч, която, за да се разбере от „общия народ“ трябва да бъде употребявана „просто – толкова, колкото е възможно“, и се свърши със самоубийството на разказвача Гичо. Структурата на разказа е течна, без глави, заглавия и подзаглавия; тя следва извивките на пътя, по който вървят Гичо и Асенчо, и усукванията на мислите, които се въртят из главата на Гичо. Подчинена е на едно словесно тактуване, което повлича душата като бавна фолклорна песен в неравноделен ритъм. Неравноделни са и Гичовите мисли: ту дребни – ту извисени; ту прости – ту наукоподобни; ту смешни – ту трагични; ту в полза на личната изгода – ту с вяра в народното дело.

Езикът на „Възвишение“ покорява с красотата си. Но това е само първото ниво: онова, на което езикът те приковава към текста и не искаш никога да свърши. По-значително е дълбокото, метафорично значение на красивия език. Красотата, забравен идеал в постомодерната демократизация – фактически погрозняване – на изкуствата, тук е сякаш възстановена в нейните класически, Платонови измерения: да неутрализира страданието (да изкупва неизбежната греховност на човешката природа), да прибавя към него духовност и по този начин да служи като морална мярка. Красотата придава достоверност на съдържанието. Книгата зазвучава като метафора на българския национален характер.

И този красив език излиза от устата на Гичо – не изпод перото му. Човек забравя, че в действителност не Гичо говори, а Милен Русков е създавал този текст на компютъра си. Авторът се е отделил от героя си в едно стигащо до съвършенство отсъствие от текста. Гичо не е алтер его на Русков.

Това е постижение на тази книга, което автоматично я нарежда в класиката. Гичо от Котел е българският аналог на Дон Кихот от Ла Манча: възторжен с мярка, по български скептичен, лишен от лудост, да не говорим за наивност, полу-грамотен, полу-смел, здраво-разумен, оцеляващ, безцелен, средно-статистически случаен революционер. И все пак накрая, преди да си тегли куршума, молитвата му е Господ да го „возвиси“.

Гичо тръгва от Котел заедно със своя български Санчо Панса, Асенчо, за да се присъединят в Гложенския манастир към „юнаците“ на Димитър Общи, който планира обира в Арабаконашкия проход, за да набави пари за „революцията“. Вместо на коне, пътуват с каруца, теглена от стара кранта, кръстена от тях Дядо Юван. Пътуват бавно през Балкана до обира и след него, докато Гичо намери своята безполезна смърт, постоянно удивен от чревоугодството си, от природните красоти и от метафизиката на „революцията“. А самият Асенчо присъства на „високото възвишение“, където юнаците загиват от турски или свой куршум, само в (неизбежната?) роля на български предател.

На това възвишение

„... гледам, ... че гората ся разделила на два цвята, по-светло и по-тъмно зелена, и не мога да разбера дали там ся смесват дъбове и букове и затуй гората изглежда разноцветна, или изглежда така зарад сенките на облаците, кои падат върху нея. Бая ся зачудих. И тогава забелязах, че и дърветата са различни, и сянката пада върху тях. И двете съвпадат! Сянката пада почти точно там, където са и по-тъмните дървета. Съвпадение, едва-едва отместено в края, иначе не би го и различил! И не на някое си голямо обло или право парче, ами извито така в причудлива линия по баира! Викам си: Туй не може да бъде! Не, туй не може да бъде! Туй, рекох си, е знак! Знак от боговете и от Съдбата съща – за нещо си. Но за що? Ей ту ся не разбира.“

Гичо е самоук философ и наблюдател на живота, който подкрепя своите разсъждения с цитати от Рибния Буквар и от текстовете на своя кумир Г.С. Раковски. Неговото единствено писмено постижение е писмото, което най-сетне решава да напише до Каравелов, за когото “има едно на ум, но туй не е времето чияк да проявява честнот и да показва, че има едно на ум, ами ся тия работи правят по определен един начин, ако може да е по-вълнуващо и по-художествено, и трогателно тъй.” Целта на Гичо е, въпреки че не вярва на просветителските идеи на Каравелов, да му покаже по лицемерен начин, че все пак оценява неговия вестник: „... Да знаете, брате, че наши българи с ръкоплескание четат вашта „Свобода“ навред по Българско. А то е въистина трогателно позорище да гледа човек старци с бели бради и даже селци да приубъртат вестника ви ту от тук, ту от там и да го непрекъснато цалуват, благославяйки оная ръка, коя го е писала. Излишно е да кажем, че нямаме покой да изчетеме сичките бройове. Да знайте и да ся възмъжавате, че сие почтенийт ваш самий патриотически вестник „Свобода“ ще го прочитаме всегда като топлия хляб. ... Група български юнаци, в Балкана понастоящем находящи ся.“

Образът на Гичо предстои да бъде анализиран и изучаван като синтез на най-устойчивите черти на националния ни характер: лицемерието; келепирджийството; предимството на личното оцеляване пред общественото; живеенето на тихо, в златната среда, от където не се ражда нито една голяма обединяваща идея, или, ако се роди, тя плаши със съдържащото се в нея предписание за голяма промяна и поради това увяхва, неполивана от мнозинството; в същото време чувствителност, състрадателност, доброта и човечност, съчетани с половинчатата ангажираност в общото дело – половинчатост, която обрича делото на провал. В края на „Възвишение“ юнаците, които шетат из гората, подценяват силата на редовната турска потеря и се оставят по най-безсмислен начин да бъдат убити.

Малко преди това обаче Гичо, запленил от слънчевото септемврийско спокойствие полегнало над планината, разсъждава за най-важните неща:

„Чудиш ся: какъв е смисълът на сичко туй, което виждаш окол’теб да става, па и на туй, кое ти сам правиш? Какъв? ... От Балкана туй ся види ясно: Брате, човеческий свят е като кръпка връз телото на земята. Хора са малко излишни. Нищо няма никакъв смисъл. И не защото накрая фърляш топа и сичко, за кое си ся трудил и старал, кое си обичал и мразил, и прочия, вече е без значение, барем за теб. Не зарад нелюбезна смърт нещата губят смисъл, ами ей тъй, сами по себе си. И вечно да ся живееше, пак нищо не би имало никакъв смисъл. ... Пък и тая революция, с коя сме ся ний зафанали юначно – какъв е нейний един смисъл? Свобода народа? Какво та той интересува? Никой ся не интересува от народа, а и народ ся не интересува от никого. ... Народа го измисли мой велик съгражданин Раковски, мене ако питаш, или поне български народ го той измисли. И бача ти Паисия преди това. Десетина души да са тез, кои измислиха българский народ. Хайде двајсет. Сто да са. Но туй си е измислица, мечтайност, или пък е грешка. Ей на, язык, на кой пиша, е българский язык, криво-ляво и той съществува – на, чети, ако ти е кеф; ей туй на е българский язык, туй е истина неоспорима. ... Български язык има, но български народ няма.“

Какво би се променило ако книгата беше назована „Възвешаване“ вместо „Възвишение“? Възвешаване дори резонира по-добре с избрания от автора език. А възвишение може да означава и издигнатина на земята, не само издигане в очите на морала и историята. Оценката несъмнено зависи от личния прочит. В моя прочит Русков е вложил в тази книга адекватна доза ирония, а тъкмо амбивалентността на думата „възвишение“, в която отсъства времето измерение – напротив, възвешаването е процес в движение, незавършен – предава тази ирония по най-тънък начин. Възвишението е свършило,

героят е паднал убит на възвишението, но дали се е възвишил в очите на читателя остава открит въпрос, който би трябвало да не ни дава мира. Дори предпочитанието на звука „ш“ вместо „с“ – възвисяване със „с“ е модерната дума – демонстрира невероятно тънкия усет на автора за семантиката на българския език.

Как щеше да ни изглежда Гичо, ако Русков го беше кръстил, да речем, Велимир? Ами щеше да отслабне иронията. Нямаше да се подсказже негероичността на този обикновен котленец, който няма самосъзнанието че „прави история“, но има неизтощимо любопитство към света. Човек с името Гичо не може да бъде мъченик, колкото и обстоятелствата на неговия живот и гибел да подтикват към такова заключение. Гичо и падежната форма Гича са изящна словесна характеристика на българина, който върви подир историята, леко смутен от това, че тя го взема сериозно; има мнение за хората с полюсни характери, но не иска да им подражава и, най-сетне, усеща, че интелектуалните му способности надвишават тези на другарите му, но не иска да ги употреби за действия.

Патриот ли е този Гичо или не? – това е въпросът, който „Възвишение“ задава, но на който, като всеки голям роман, не отговаря. Остава на нас да търсим отговора или отговорите.

Въпросът, който има недвусмислен отговор, е къде в йерархията на литературните ценности стои романа „Възвишение“. Високо? Да, но ако останем само с това прилагателно, все едно, че не сме казали нищо. Немалко български писатели и техните книги стоят високо.

Романът „Възвишение“ стои отделно.

Преди всичко, настоявам на това, че е роман – въпреки безспорните стилкови и структурни отклонения от жанровия канон. Но ако, както е според Кундера, първите романи – основополагащи жанра – в световната литература са написани от Рабле, Сервантес и Стърн, не е ли по аналогия първият роман в българската литература написан от Милен Русков?

Написан е 150 години след времето, когато е трябвало някой да го напише, но слава богу, появи се! Всички сме наясно, че българската история и съпътстващата я писмена култура, са прекъсвани многократно, насечени са на парчета, между които има огромни отрязъци празно време. Тяхното запълване, доколкото е възможно, е и патриотичен дълг, и културно мъченичество. Например, езикът на романа, въпреки плахите надежди на Русков, го прави непреводим на чужди езици.

Този роман, обаче, ще изпълнява своята нароодообединяваща функция тепърва. Чудото на неговата съвременност – пост-модерност, ако щете – се състои в това, че ние можем да прочетем един възрожденски роман за българския характер със знанието и чувствителността на хора от 21 век. Внезапно сме получили подарък: сякаш книга за нас, за това какви сме били и какво от онова, което сме били, все още ни е присъщо, е била намерена от един културен археолог на най-непосещавания рафт в някоя стара библиотека, предстояща за събаряне, и той ни я поднася с извинението, че нейните граматически и правописни стандарти не отговарят на днешните.

В този смисъл Милен Русков слага ред в историята на нашата литература. Но той – дали го съзнава или не само той би могъл да каже – въвежда порядък и по въпроса за формата и съдържанието. Не в баналния теоретичен смисъл, обаче. Работейки върху и със своята техника, той извайва от българския език онова съвършенство, което може да придаде универсалност и метафорична сила на всяко съдържание. Той пише така както, да речем, Бах в упражненията за своите ученици, които днес имат съответни жанрови имена, е употребявал математическия език на музиката, стопявайки егото си в него. Когато четем Възвишение, ние преживяваме само красотата на езика и драматизма на сюжета без да се сещаме кой и как ги е сътворил.

Да се стопиш, да изчезнеш в своето благоговение пред занаята – едва ли има по-голямо постижение за един човек на

изкуството! Красотата на езика е възвишение на писателя. Тя изкупва творческите му страдания и гарантира, че името му ще се помни.

Айова Сити, Айова, декември 2012

Култура

Оскверняването на догмата

Има текстове, които със силата на своя авторитет рамкират част от света, обявявайки го за Целия свят. Най-общото качество на тези текстове е, че те дават обяснение на света, което обявяват за единствено. За обяснението!

Библията със своя Стар и Нов Завет налага обяснението, в което Бог и неговия Син са моралната норма, по която юдеите и християните трябва да живеят. Коранът налага обяснението, че Пророкът Мохамед е син на Аллах и всички мюсюлмани трябва да живеят според неговите завети. Комунистическият Манифест налагаше обяснението, че пролетариатът трябва да изझे властта с въоръжена революция, защото бил най-прогресивната класа в историята. Конституцията на САЩ налага обяснението, че Америка е страна на равноправни индивиди, чиято индивидуална свобода е едновременно средство и цел на демокрацията като форма на власт.

Общото за тези авторитетни текстове е, че са написани, за да бъдат следвани от големи групи хора. И нямат един автор, който да отговаря за съдържанието им (изключение прави Манифеста, който бе написан от двама души, но трансформацията му в партийни програми обезличи този факт). Всеки от тях, в своя специфичен контекст, се е превърнал в догма. А догмата е онази рамка, която хората следват без да я подлагат на съмнение. Догмата не се нуждае от доказателства. Иманентно свойство на догмата е, че тя не се променя, че настоява да съществува без да се промени.

Общото на тези авторитетни текстове е също, че обясняват света от гледната точка на властта. Авторитетът им се дължи на това, че обличат в слово неща от реалния или въобража-

емия свят и по този начин ги превръщат в осезаемо битие за групите хора, за които са предназначени.

Има текстове написани от индивидуални мислители, които, ползвайки силата на своя разум, предлагат обяснения на света в разрез с догмите. Учени и философи като Коперник и Галилей, Жан-Жак Русо, Адам Смит, Чарлз Дарвин и Алберт Айнщайн са променяли догмата, позовавайки се на доказателства от наблюдаемия свят. Писатели като Пастернак, Солженицин и Милан Кундера са оборвали догмата с герои и мироглед, които не са приемали наложеното от догмата статукво. Мартин Лутър Кинг е изобличил лицемерието на американската Конституция по отношение на равноправието. В днешно време пример за отклонение от догмата стана Салман Рушди, който си позволи да подхвърли на иронична критика догмата на исляма.

Общото за тези текстове е, че много от техните автори са били подложени на преследване от институциите, създадени въз основата на догма. Хора като Джордано Бруно или, в поново време, Мартин Лутър Кинг, платиха с живота си. Милан Кундера – с изгнание. Салман Рушди живя десет години под заплаха за живота си заради религиозна фатва, обявена срещу него от служител на догмата.

В постоянното стълкновение между авторитета на догмата и свободомислието на просветените умове се ражда познанието ни за света. Това познание и произтичащото от него движение на обществата към прогрес и свобода на личността са резултат от усилията на създателите на авторски текстове, които съставляват интелектуалния елит на всяка нация. И онези от тях, чиито постижения са общозначими, стават част от световния интелектуален елит.

Благодарение на индивидуалните мислители се случиха Ренесанса и Просвещението. А благодарение на тях се случи Френската революция, която даде основополагащите идеи за написване на американската Конституция. Човечеството

върви към икономически просперитет и индивидуални свободи не защото следва някоя от авторитетните догми. Тъкмо напротив! Догмите винаги са защитавали безкритичното групово статукво. Догматичното обяснение за света служи добре на групата, но не удовлетворява критичния ум. Особено свойство на догмите, документирано в историята е, че се ползват от малка прослойка хора за властване над големи маси, т. е., те са тържество на властта. А особеното свойство на индивидуалните усилия да се обясни света е, че те ползват доказателства, за да достигнат до истината, т. е., те са тържество на разума и поощряват плурализма на идеите.

Понеже държи властта и същевременно е нещо като групова теория за обществото и живота, догмата по естествен път придобива статута на святост. В нея търсят упование хората, които са объркани от усещането, че злото е непобедимо и светът е несправедлив. Тези хора – това мнозинство – се дразнят от хората с критичен ум, които предлагат алтернативни обяснения както на властта, така и на борбата между добро и зло, а и на повечето морални стойности, като в резултат на всичко това непрекъснато критикуват статуквото. Мнозинството не иска промяна, докато другите, малцинството, искат. В очите на мнозинството, малцинството осквернява вярата им в святостта на догмата.

Най-неподатливият проблем на всяко национално общество е невъзможността мнозинството, приютено в догмата, да заживее в ползотворно мирно съществуване с индивидуалните възгледи на критичното малцинство. Колкото по-дълбока изглежда на хората социалната криза, толкова повече тази невъзможност се превръща в злободневен, определящ проблем. Стига се до отхвърляне на индивидуално мислещите като непотребни поради усещането, че са неспособни да се справят с кризата (нещо, което се очаква от тях, въпреки недоверието). Но това отхвърляне е прикрито под обвинения, че те

оскверняват догмата. Казаното дотук важи както за България, така и за САЩ.

В България, където днес, в условията на повишен публичен шум, катализиран от новите технологии, всеки може да пусне своите децибели, за да не чува останалите или да ги надвика, тези обвинения са на път да изкристализират като конфликт между народа и интелигенцията. На всичко отгоре границите между двете са размити, тъй като е нямало достатъчно историческо време да се развият ясно.

Понеже по всичко личи, че комунистическата догма е изживяна, две са догмите, които сега безспорно владеят българското съзнание, на индивидуално и национално ниво: религията и национализма.

Религията (поне в нейния български вариант, в който църквата е по-скоро презирана като корумпиран довчерашен слуга на комунистическата власт) донася комфорт и душевно спокойствие на много хора и играе силно положителна роля срещу социалния дистрес, в който те са поставени. Религията като вяра и лично упование в справедливостта на някаква висша сила вече не е само догма, а желана форма на избавление. Дано да остане такава.

Национализмът обаче е нещо друго. Той е догмата, която приема на вяра две неща: че ние, българите, сме одарени с някакви специални качества, и че съществува враг, който ни пречи да ги проявим. В пълен контраст, патриотизмът почива на национални и индивидуални постижения, отхранени сред нацията, с които се приравняваме към някаква интуитивна световна мярка. Патриотизмът е принадлежност към народа по силата на любовта и отговорността към групата, с която се гордеем. Членството в такава престижна група ни кара и ние да се чувстваме престижни и значими. Национализмът, обратно, е принадлежност към народа по силата на отчаянието от ниската оценка, която му се дава и от свои, и от чужди, както и страха от неговото разпадане.

Ние българите си имаме един неоспорим исторически враг: турците. Не поради различните религии, а защото са били наши владетели (въпреки че по понятни причини терминът „поборители“ е придобил гражданственост, той не е точен, защото не сме били роби, а граждани на империята).

Имаме си и текстове от миналото, които ясно ни сочат този враг. Също и текстове, които гъделичкат самолюбието ни, че сме „голяма работа“. В същото време сме отчаяни от незначителното си положение в света – икономическо, културно, геостратегическо – и се страхуваме, че може да се разпаднем като държава.

Критично мислещите българи се опитват да променят тези дадености като посочват алтернативи, оспорват авторитетни текстове и исторически личности, утвърждават текстове, които са непознати или непризнати, но показват генетичната сила и новаторския дух на българите, зоват за промяна на морала и манталитета в името на бъдещето и единството, кълнат се в своята искрена любов към отечеството, сами те създават постижения достойни за гордост и внасят стандарти на мислене и демократично действие от други места.

Вместо разбиране и съдействие обаче, те срещат отпора на догмата. В публичния дискурс са обявени за рушители на ценности, осквернители на светини и, най-сетне, за хора презиращи своя народ. Картина позната: Алеко Константинов беше убит, Гео Милев беше убит, Георги Марков беше убит ... Разликата между тогава и днес е в това, че тогава убийствата са били извършени от хора или групи, които са се страхували, че словото може да им коства властта, докато днес, вместо да бъдат убивани личностите, които употребяват словото против догмата, техният авторитет непрекъснато се подлага на съмнение, а те самите биват остракирани и осмивани.

Но кое поддържа догмата на национализма в България? Опираме отново до текстовете и авторитета на определени имена. Величието на България през нейната далечна история

в тези текстове е свързано главно с побеждаване на враговете и разширяване на територията. Величието на България през по-близката ѝ история е свързано – вече в много по-нови и по-близки до нас текстове – с освобождението от потисника (извършено от външна сила) и неговото безкритично очерняне за сметка на издигане на „народната любов“ към освободителя в култ.

Колкото и да е тъжно, нямаме текстове, които да утвърждават нещо съзидателно – или доколкото ги има, те са на много заден план в съзнанието на народа. Възрожденската литература, образът на Левски като национален герой, най-свидения български роман „Под Игото“, или откровено шовинистичния „Време разделно“ – всичко това са текстове насочени против турския потисник. Ние просто нямаме други основополагащи текстове, които да поддържат националното самосъзнание освен противотурски.

Същевременно нямаме национални постижения, които да ни правят горди без да прибъгваме до противопоставяне с врага или съседите си. Това е така, защото на два пъти националната ни история е била прекъсвана без почти никаква нишка да свързва предишното със сегашното. Отоманската империя прерязва всяка връзка с Велика България от Търновското царство. В този смисъл, въпреки че сме се съхранили като народ, България не може да бъде разглеждана като стара нация, защото нищо от старото не съществува в днешното. България е всъщност много млада, по-млада дори от Америка, която се е освободила от британските колонизатори 100 години преди нашето Освобождение.

За нещастие, комунизмът прекърши развитието на нашата млада и набъбваща със сокове нация тъкмо във върха на нейния пубертет и я върна в нейното детство. Но детство в сиропиталище, без родителска грижа. И понеже днес в България няма имигранти, които да поддържат образа на врага, нашият враг си остават турците. Въпреки че живеят редом

с нас и са споделяли същата съдба, дори по-тежка от нашата при комунизма.

Национализмът е корав орех, понеже самият народ отъждествява себе си с догмата. Преносът е невероятно лесен: който се бори срещу национализма, се бори срещу народа си. Или обратно: който не е с национализма, не е част от народа.

Антиподът на българския национализъм обаче е не патриотизма и стремежа нацията да се обедини и заработи. Антитезата е nihilизма. Обратната страна на национализма е отричането на ценните български качества и наблягането, вкл. осмиването, върху отрицателните като постоянни, неизменни и вездесъщи.

И тъй като публичното пространство сега е дадено по принципа на демократичността на всички, значението на ярките индивидуални текстове се разводни. Вместо това впечатлението от хилядите коментари в мрежата е за катастрофа, за неизбежност и – особено типично – за неизменност на състоянието.

Както националистите, така и nihilистите като техен антипод (но не тяхно отрицание), отхвърлят авторитета на интелегенцията. Но не предлагат алтернатива, която да предизвика промяна. А не предлагат алтернатива, защото са пленници на догмата: понякога искрено, понякога преднамерено.

Не пиша този анализ, за да посоча някого с пръст. Всички до един носим отговорност за това състояние – и онези, които са избрали догмата за свой пътеводител, и интелегенцията, и онези, които са напуснали България. Всеки носи различна отговорност за различни неща. Но това, че отговорността ни за това какво става в Перник, когато ние живеем в Бургас, не се вижда конкретно, не означава че можем да я снемем от себе си. В една система и най-малкото звено играе някаква роля. Но звената в системата са ѝ подчинени, защото са свързани. Въпросът е, че ние не се чувстваме свързани като система Народ (освен на сантиментално ниво) и всеки се спасява поотделно.

Отговорността на индивидуално мислещите е да пишат текстове, които критикуват догмата, защото изходът и мобилизацията идват от другаде. Но в повечето случаи, вместо да критикуват догмата, те негодуват срещу хората, които ѝ служат. И това според мен е една от причините техният авторитет да е толкова нисък.

Големият въпрос е кои са алтернативите на националистическата догма днес? Нека наречем алтернативата икономически патриотизъм. Едва ли има нужда от социологическо изследване, за да потвърди онова, което висчки българи знаят и мислят: проблемите на България днес са икономически и управленчески. А патриотизмът е идея на обединението около позитивното.

Оскверняването на националистическата догма не работи, понеже тя е закодирана в българското съзнание чрез основоположни текстове. Следователно трябва да се появят текстове с такава аналитична и обединяваща сила, които постепенно, бавно и мъчително, да придобият авторитет и да започнат да изместват сегашните.

Последните двайсет години показват, че само критика не работи. Хората имат нужда от авторитетно положително мислене, от положителна българска идея, зад която застават честни и неопетнени хора. Промяната ще дойде не чрез оскверняване, а чрез утвърждаване.

Сан Себастиан, Испания, февруари 2012

Журналистика и прилагателни

„Проектът Краус“ е интелектуално начинание, замислено от Джонатан Франзен още по времето на студентските му години в Берлин, когато е бил привлечен от прозата на Карл Краус. Краус (1874-1936) е австрийски журналист и интелектуалец, който е издавал еднолично списанието *Die Fackel* от 1899 до смъртта си и е оказал голямо въздействие върху културния ландшафт на немскоговорящата публика в Европа.

Книгата на Франзен (едновременно от *Fourth Estate*, London 2013 и *Farrar, Straus and Giroux*, New York 2013) е двуезично издание, което съдържа немските оригинали на две есета на Краус – за Хайне и Нестрой – заедно с едно стихотворение, което обяснява мълчанието на Краус след идването на националсоциалистите на власт в Германия, дадени паралелно с английския им превод направен от Франзен.

В обширни бележки под линия Франзен, подпомогнат от изследователите на Краус, професор Пол Райтер и Даниел Келман, коментира пасажи от есетата, за да формулира основната си теза, която е и причина за осъществяването на целия „Проект Краус“: сравнявайки Краус от началото на 20 век с блогърите от началото на 21 век, Франзен стига до заключението, че той „има много повече да ни каже за нас в нашия, наситен с медии, подлуден от технологии и преследван от апокалиптични страхове свят, отколкото съвременните блогъри“. Краус е ценял съдържанието и е презирал формата. Бил е апологет на немската сериозност и се е присмивал на френската артистична фриволност. Аналогията: оперативната система РС привлича със своята съдържателност, оперативната система Мак се характеризира със своята формалистична красота.

Критиката на Франзен към днешния „културен“/творчески елит може да се илюстрира със следното изречение: „Признавам, че чувствам някаква версия на разочарованост, когато видя, че романист като Салман Рушди, който би трябвало да разбира за какво става дума, се е поддал на Туитър. Или когато политически ангажираното и уважавано от мен списание n + 1 очерня печатните издания като „мъжки“, възхвалява Интернета като „женски“ и всячески се прави, че не вижда предизвиканото от Интернет и ускоряващо се изпростяване на свободно практикуващи писатели.“

Една част от оригиналния текст на Краус и коментарите към нея на Франзен касаят журналистиката. Хората днес, увлечени от пъстротата и демократичността на интернетното пространство, забравят, че всъщност неговото всекидневно попълване с текст и картинки ВСЕ ОЩЕ спада към жанра журналистика. Нещо повече, собствениците на големите авторитетни издания капитулираха пред Интернет по два начина. Първият, като създадоха интернетни сайтове, които се напъват да бъдат „по-динамични“ и „интерактивни“ – създадоха ги, за да оживеят финансово, понеже техните читатели – признавам, включително и аз самият – престанаха да си купуват традиционните издания, печатани на хартия. Вторият, те позволиха на журналистите да пишат в специално създадени блогове, дегизирани под благовидните рубрики „Мнения“ или „Коментари“. С това се поощри оценъчната журналистика.

Ужасното и като че ли непредвидено следствие от тази капитулация, беше, че истински безпристрастната, оценъчно-неутрална ИНФОРМАЦИОННА журналистика загина (или загива – за да бъде все пак по-малко песимистичен). Нейната гибел се ускори от намножаването на самотни блогъри – на български бих ги нарекъл блогàри – които се надпреварват да заявят своята монологична гледна точка към всичко, което

става по света. По-голяма графомания човечеството не е познавало.

Причините за това състояние на нещата са много дълбоки и много сложни, те са навярно извън контрола на които и да било елити. Светът се променя, с него се променяме и ние. Въпросът е дали да се съпротивляваме на тази промяна или да я превземем, за да изкопаем от нея интелектуалните диаманти, които навярно крие. Въпросът е дали вчерашното ядене, останало от богатата културна трапеза на миналото, може да се поднесе и днес без загуба на вкус и хранителност? Защото е ясно, че днес все по-малко са тези, които се опитват да стотвят прясно ядене, т. е., да създадат НОВО културно съдържание. Или поне гласовете на тези, които продължават да се опитват, стават все по-немошни, най-вече защото шумопроизвеждащите писачи-майстори на формата са ги дамгосали априори, дори без да ги обявяват поотделно, за изоставащи от времето, остарели и др.п.

Франзен е творец с огромен талант, който продължава да създава ново съдържание. За това е особено интересно и поучително да чуем какво той има да ни каже – през призмата на Краус – за журналистиката. То е кратко, но много съдържателно. Коментирайки фейлетона, една форма особено популярна по времето на Краус, Франзен казва:

„И ако Факел с нещо напомня на блог, фейлетонът още повече прилича на блог. И наистина, с омесването на блогова и не-блогова журналистика в най-уважаваните издания (онлайн изданията на Ню Йоркър и на Ню Йорк Таймс) преживяваме отново появата на един от проблемите, които не са давали покой на Краус: възходът на импресионистичната журналистическа форма, която е поднесена с институционален авторитет, но е от съмнително качество и като репортаж, и като себеизява на автора.“ Такава журналистика Франзен, следвайки Краус, нарича „влюбена в прилагателните“ (подчертаванията са мои).

С една дума едновременният стилев стандарт – че най-добре се пише художествена проза след дълго пребиваване в журналистиката (виж биографията на Хемингуей) – се сменя с нещо като обратен трансфер: прозата и едва ли не поезията започват да подхранват журналистиката с украшенията и чувствата си. Едновременната голяма журналистика наистина смяташе прилагателните за боклук, вреден примес в благородната тъкан на репортажа от мястото на събитието. И след като си бил с години репортер, дори коментатор, преминаваш към белетристиката с перо, естествено прочистено от паразитните прилагателни, които внасят сантименталност, излишен лиризм и морализаторско опростяване – други три атрибута на съвременната проза, които аз, заедно с Франзен, ненавиждам.

Интернетът е всъщност буламач, който заличава границите между журналистика и белетристика. От това не печели нито едната, нито другата, а губим всички.

Краус и Франзен илюстрират тезата си с една от най-характерните културни метафори: френската артистичност и немската съдържателност, които са класическите антиподи на европейската култура. Но те са и икономически антиподи. Един век след Краус, Франзен би могъл спокойно да добави към аргументите си в полза на съдържанието, че, дори по икономически показатели, Германия превъзхожда Франция заради своята сериозност, дисциплина и организиран дух. Разбира се, такова сравнение е оправдано единствено в контекста на виртуалния свят, който се опитва да стане вместилище на културата на 21 век.

Вместилище? Или инструмент? Ако е само вместилище, това означава, че е форма, която можем да изпълним със съдържанието, което смятаме за необходимо. Ако обаче е инструмент, тогава вече сме загубили битката за интелектуалните ценности. Предали сме се в плен на прилагателните.

Почти сме се примирили, че художествената проза се е сляла с импресионистичната журналистика.

Самият „Проект Краус“ с формата си дава интересен отговор на горната дилема. Франзен очевидно съзнава, че неговият културен продукт е вторичен – дериват е на нещо, което е вече създадено, но се коментира в нов контекст. И затова той прави нещо уникално. На страницата за авторско право е заявено следното: Jonathan Franzen asserts the moral right to be identified as the author of this book (Джонатан Франзен настоява на моралното си право да бъде признат за автор на тази книга). С това той засяга един централен за интернетната епоха проблем: авторството, от което зависи авторитета на публикувания текст.

Дори и на хартиен носител, структурата на „Проектът Краус“ наподобява интернетния формат на оригинален „постинг“ и коментари след него. Случайно ли е това, може да отговори само Франзен. Моето усещане е, че Франзен, по-скоро интуитивно отколкото преднамерено, се опитва да подсказва един начин интернетът да бъде употребен като вместилище. Самият той обаче се е спрял в началото: ограничил се е с критика без да предложи новаторски идеи.

Но ако се върнем на въпроса за интелектуалните диаманти, моят отговор е: да, ние имаме всички основания да превземем Интернетта с идеи, които по своето новаторско съдържание, ще продължат да служат за Факел на онези, които в слепотата си го употребяват като инструмент за задоволяване на суетата си.

И най-свободната демокрация би се превърнала в диктатура – в случая, диктатура на масата, която е влюбена в прилагателните (и котките) – ако лиши себе си от авторитета на автономно мислещи производители на съдържание.

Всеки творец е една история

*„Все по-важно от това в кого се оглеждам
ми става кой се оглежда в мен...“*

Вкусът на Твоето тяло, с. 207

За книгата на Мила Искренова „Вкусът на Твоето тяло“ не може да бъде написана рецензия. Тя стои извън възможностите на тази критична форма.

Ето защо това е есе за една необичайна личност, олицетворила себе си в книга от необичаен за България жанр. Като имам предвид недоверчивата и своенравна читателска публика на тази страна, най-голямото предизвикателство пред мен е в какъв тон да бъде есето. На всичко отгоре, балетът и произтичащото от него постмодерно танцово изкуство никога не са ме привличали. А това е книга от балерина за живота на танца. Две признания на Мила ми дадоха смелост и, надявам се, ми подсказаха подходящия тон. Първото е, че балетът е еротично изкуство, т. е., през него се филтрират сексуални енергии. А моята представа за човешката енергия е, че е сексуална по своята природа. Второто е, че „фатална за [нея] е зодията Близнаци“, под която съм се родил и аз.

Какво ме предизвика да прочета „Вкусът на Твоето тяло“? Като оставим настрана почти съвършеното заглавие, тук се колебаем между прозата и личността, но не защото някои определят Мила Искренова като „култова“, „дама“, „отшелник“ и други безсъдържателни епитети. След като я прочетох, везните се наклониха към личността. Книгата е сложна и противоречива – такава е и Мила. Но историята става още по-сложна, защото, както казва самата тя, „да си жена в [България ...] и

да се опитваш да правиш изкуство [...] е свръхизпитание на куража и волята“. В същото време, поради яркото присъствие на твореца Искренова в културния пейзаж на страната, прочитът на тази книга много лесно може да се подхлъзне към патоса и сантиментите. Мен ме интересува историята на тази жена и тук ще се опитам да я преразкажа от моята гледна точка.

Откровеност

Самонаблюдението е талант, даден на малко хора и ти, Мила, го притежаваш, може би дори в излишък. Саморазкриването пред публика, когато не е проява на елементарен ексхибиционизъм, означава да изложиш на показ резултатите от самонаблюденията си – нещо, на което се решават нищожен процент от самонаблюдаващите се. От Големите артисти, които са писали автобиографии, се броят на пръсти онези, които – от суета или от чувството, че животът им не е бил морално безупречен – са си позволили да кажат всичко за себе си.

На този фон е поразителна откровеността, с която ти си се опитала да кажеш всичко каквото знаеш за себе си. Напълно съм убеден, че нищо не си скрила съзнателно. Ти си цялата в тази книга, до степента, в която се познаваш. Но, както при всеки сложен артист, и при теб несъмнено има и други неща, до които самата ти не си още стигнала. За това в книгата има немалко податки. И още по-важно, има внушение, че това не е краят на твоя път и че предстоят промени. Става дума не толкова за личностни промени, а за посоките, по които ще се развива твоята хореография.

Да бъдеш откровен в България е проява на смелост. Да си жена и да разкриеш себе си с пълна откровеност е проява на героизъм. Свалям ти шапка, Мила!

Откровеността е стилът на твоята изповед. Но не става дума за откровение; откровението е моментен акт на слабост,

чрез който някой търси съчувствие. Ти си откровена, защото си силна. И твоят стил на откровеност придобива особена сила от факта, че си публикувала без редакция дневниците на Мила на 24 години, когато за много неща си се лутала, когато си била уязвима, незряла, наивна, непълноценна, в плен на илюзии и все още недооценена балерина, на която предстои да се докаже. И следват трийсет години, маркирани с най-важните емоционални преживявания, с узряването и фундаменталните конфликти, за да се стигне до последния сегмент от книгата: интервютата, чиито контраст с дневниците рамкира неизбежните различия между публичната ти персона и интимната ти същност. В интервютата казваш нещата „като за пред хората“ и читателят може да измери колко от себе си си била готова да разкриеш, когато е ставало дума за танцовото изкуство.

Защо си решила да сглобиш тази книга от отделните отломки, така че тя да слее интимната ти същност с публичната персона остава в мен като въпрос, на който нямам отговор. Но сам по себе си този факт е многозначителен и заслужава особено внимание.

Сюжет

„Ако трябва, ще измисля целия си живот, за да остана в него.“

Вкусът на Твоего тяло, с. 213

В тази книга има четири персонажа: Мила-Жената, Мила-Артиста, Мъжете и България. Главният от тях не е Мила-Артиста, а – Мила-Жената. Тази Мила преживява два големи конфликта: с Мъжете и с България. Нейното творение, най-добрата ѝ приятелка и в края на краищата нейно спасение и упование е Мила-Артиста. Колкото повече се установява характерът на Артиста, толкова по-дълбоко и по-категорично Жената намира себе си. С възрастта двете постепенно, но не-

избежно се разделят, всяка поела своя път. Но това са два паралелни пътя: артистичният става (и ще става) все по-широк и проходим, женският – все по-тесен и тъжен.

Малко след 40-те (2001-2003) Жената преживява „най-страшната криза в живота си – [... смъртта на] баща ми, с който си отиде цял един свят“. На излизане от кризата, Жената е оптимистична и вдъхновена от творческата енергия на Артиста. Изгубила много надежди – че ще срещне Единствения Мъж, че ще има деца, че светът ще я приеме такава, каквата е – тя решава, че „ще прав[и] всичко с любов“. Три години по-късно установява, че „[к]огато загубиш всичко, намираш себе си.“ Тази констатация е отбелязана осем месеца след есето „Вкусът на Твоето тяло“ (писано на 17 януари, 2006), което е дало заглавието на цялата книга.

„Вкусът на Твоето тяло“ звучи едновременно еротично и енигматично. И ако, според литературния канон, заглавието е най-краткият преразказ на съдържанието на текста, над който стои, тук трябва да търсим – но дали ще намерим? – ключа към книгата на Мила.

Избраното от Мила заглавие – първото впечатление, което ни лъхва от всяка книга – предизвестява пределната откровеност, която ни очаква. То заявява, че вътре става дума за сетивни усещания, за тялото. Но само по себе си е ребус. Чие тяло? На Мила или на някой друг? Защо е главната буква на Твоето? Знаейки заниманията на автора, човек може да си помисли, че става дума за тялото на танцьора. Но алегорията отива много по-далеч от танцуващото тяло, което се възприема с очите. Вкусът на тялото се възприема с устните, езика и обонянието. За мен това е метафора на две тела, които се допират едно до друго. И си казвам, това е книга за секс и любов.

Прочитът на есето обаче не дава много повече обяснителни ключове, вместо това едва ли не задълбочава енигмата. В него става дума за полусънната представа на Жената за един мъж, който идва при нея – като у дома си – и се случва нещо,

което нито единия от двамата не очаква. Сцената, като че ли на репетиция, е заснета от една и съща гледна точка няколко пъти, сякаш режисьорът е искал да сравни ефекта на различните изходи. В първия едър план, мъжът неочаквано „забива ножа в сърцето“ на Жената. (Важно е да се отбележи, че до този момент Жената не е споменала за наличието на нож, но думата въпреки това е членувана.) При втория, пак без да е споменат нож при видението на влизащия в стаята мъж, който се приближава до леглото на Жената, докато тя се преструва, че спи, тя „забива ножа в сърцето“ му. В третия Жената отваря очи „... и преди да те видя забивам устни в устните ти. Уста в устата ти. Сърце в сърцето ти. Ти си изненадан. Аз също.“

Между виденията си Жената описва колко обича и харесва тялото си, след това, със същите думи – колко обича и харесва тялото на мъжа. Двете тела накрая се сливат. И в предпоследния, шести епизод, „Страстта бавно изтича през пръстите ми. [...] Желанието е мое, то ми принадлежи, превръщам го в мечта, в сън, в огън, в жажда, в копнеж да усетя вкуса на твоето тяло... Господи!“ Прилагателното „твое“ тук е с малка буква. Но с каква интонация е изречено „Господи“? Като възклицание на пределна емоция или като названието на Бог, чието тяло Жената си представя?

Амбивалентността в това есе има няколко пласта: единият е чисто сексуалният – неосъщественото желание; другият е опитът на Жената да намери мъжа вътре в себе си; третият – да пренесе страданието от своите неосъществими желаниа към религиозната вяра. Според мен, най-вероятното послание в „Твое“ е, че Мила е постигнала с въображението си всичко мъжко, което Мъжете – реалните мъже – не са успели да ѝ дадат. Нейното тяло, което носи спомена за мъжките тела и към което тя се обръща като Жената, която го обича. То е същото танцуващо тяло, с което Артиста се изразява и което ще продължи да има вкус и след като Жената е изхвърлила от живота си Мъжете.

В паралелна сюжетна линия вървят отношенията на Мила-Артиста с България. Артиста излиза извън България, усеща силата на цивилизацията в Европа, чува зова на имиграцията. Но се връща и остава. Веднъж установила се тук, без Мъжете, без деца, тя се отдава на танца с първичната чувствителност, която е заложила в нея България. Историята на Мила обаче не завършва с хепиенд. Краят е едно листче от бележник, на което тя е написала с писалка „Bulgaria – my bad dream. България се превърна в кошмар. Обичах тази страна, моята родна страна...“

Мъжете

„Има един мъж в живота ми, който съм аз.“

Вкусът на твоето тяло, с. 171

Мила, изхвърлила ли си Мъжете наистина? Или си се примирила с факта, че онзи, който си търсела от самото начало – идеалът, обединяващ всички мъжки роли в едно – не съществува? И си запълнила празнотата с въображаемото мъжко тяло, което си открила вътре в себе си? Такова тълкуване ми се струва напълно валидно, тъй като никъде в книгата ти няма сигнали, че Мила-Жената е бисексуална. Напротив, потребността от мъжкото начало е дотолкова силна, че е трябвало да го намериш. Няма един мъж в твоя живот, следователно, ти ставаш този единствен мъж.

Най-важният от всички Мъже е баща ти. За него споменаващ на няколко места, съвсем лаконично, но си му посветила най-важните думи. „Мъжете, които обичам ... Те са заместниците на баща ми, в различни моменти. Тези, които са ми давали сигурност и защита. На които съм имала доверие. На които съм се възхищавала за качествата, таланта, уменията да живеят, да се радват на живота, да го творят, да променят реалността с присъствието си, да бъдат себе си при всички об-

стоятелства, рицари, кавалери, всеотдайно пожертвувателни герои, защитници на висша кауза, мечтатели... Обичам тези мъже и всеки мъж в това състояние. Това е най-еротичното излъчване на мъжа – позата на героя. Романтичният герой.“

В младежките ти дневници, мъжете са X., Y., и Z. Възпитана в подчинение, ти се оказваш емоционално зависима от тяхното внимание. Чакаш X – „X., обожавам те. Ще те пазя вечно докато те има!“ Връзката между сексуалните ти желания и любовта е все още несигурна. Интелигентността ти е подказвала много неща, но душата ти тогава е била по-силна. Лошите неща се дължат „на неупотребен секс“, но „[б]лагодарение на волята низките енергии могат да се трансформират в страсти от по-висш тип, което само по себе си е най-доброто освобождаване от сексуалната зависимост“. От една страна, „трябва да бъд[еш] свършена“, от друга Z. има власт над теб, а X. те наблюдава, когато си в чужбина, сред непознати. Съзнаваш, че си „в периода на женската слабост и неудовлетвореност“, искаш „да се спас[иш] от сексуалните си желания“ и си нареждаш: „Трябва да бъда свършена.“

Да, Мила, любовната криза от пролетта и лятото на 1985 преминава – уроците ѝ са научени – и ти все повече обръщаш внимание на Артиста. Една година по-късно обаче, все още главната ти задача е „Да си намеря достоен и равностоен партньор. [...] Имам нужда от един умен, силен, интелигентен и лишен от комплекси мъж. [...] Човек, който да ми бъде приятел и любовник, да ме разбира и обича такава, каквато съм, да ми помага и да ме закриля, да се привличаме физически и духовно и да си вярваме. [...] Остава търпеливо да го дочакам.“

Поставям на нов ред последната фраза от това описание, защото тя отваря цяла друга глава от живота ти: „Нещо ми казва, че той ще бъде чужденец. Само да дойде!“

И преди да продължа, не мога да издържа на изкушението да запиша нещо, което, при всяко следващо препрочитане на дневниците ти, се превръща от мъгляво усещане в убежде-

ние. Ти пишеш както танцуваш. Понеже си повече хореограф, отколкото танцьор, още по-точно е да се каже, че пишеш както си въобразяваш танца. Може на мнозина това да се стори банално. Но понеже досега не бях срещал точно това, намирам го за невероятно постижение. Цял един живот – цял един неизмислен роман – е предаден с по една дума тук, друга дума там; думи, които са в движение, но се свързват през пространството на книгата, за да предадат вътрешните движения на душата. Сякаш без да си планирала, ти си изградила образа на една много цялостна личност. Нейните колебания, амбивалентност, очаквания, страхове, усилия, интелигентност и... воля. Воля за трансформация – през натрупването на спомени, знания и опит с живота на танца – към все по-интегрална личност.

Не съм видял нито един танц, поставен от теб, нямам представа от тялото ти, но като човек, който живее с литературата, през тази книга – която не е нито роман, нито документална проза, нито поезия, но е композирана с невероятен финес и усет за драматизъм – усетих и преживях всичките твои хореографски постижения като че ли ги прожектираш на екран.

Жената

„Книгата ми е „много женска“, защото в нея съм наистина аз с моята най-интимна същност, която дори „социализмът“ и „капитализмът“ не успяха да променят и изтрият.“

От авторската бележка към книгата на сайта на издателството „Скалино“

Момичето, обладано от своята първична сексуалност, разочаровано (колко непълноценна дума в твой случай!) от мъжете, постепенно се превръща в Жена, която на 26 години обобщава себе си така: „23.11.86. Мили Боже, Благодаря ти за всички уроци, които ми даде досега. Зная, че остава още мал-

ко време до часа на моето щастие. Първо, ще си оправя къщата. После ще се появи Човекът, когото обичам. След това ще се омъжа и ще имам деца, две. Сега трябва да бъда само спокойна и да изчакам съдбата си...“ Човекът тук не е просто Мъжа, а синтез на мъжкото. Жената чака съдбата си. Удивителна смиреност! Но тя няма да продължи дълго. През 1988 настъпва развързката между нея и Х. и тук се стопява надеждата за дете „(Не успях. Бях прекалено силно влюбена. Може би по-късно. След време. За да имам син. Ако е рекъл Господ...)“, но – и примирението пред съдбата.

Цялата сексуална енергия се пренасочва към изкуството. 1990-те са години на постановки, учене, срещи с Големи танцьори, постановки, учене ... до пълно изтощение. В дълбокото подводно течение обаче онези мечти са все още живи. На 21 май 2001, след „тези ужасно тежки и подмолни години“, между „генералните решения“, които Мила смята, че трябва да вземе за живота си, са „5. Да се омъжа. 6. Да родя две деца – момче и момиче.“

„На 04.08.2001 почина баща ми.“

Тази дата разделя живота на Мила на две. През времето след този вододел, Жената става самостоятелна и самоуверена. В едно есе, написано като поема и озаглавено „Мъжете“ (дори не ме напуска подозрението, че е писано специално за тази книга, т. е., съвсем неотдавна) Тя прави списък на Мъжете, но вече от положението си на наблюдател – добронамерен и критичен, неангажиран емоционално, сякаш всички сметки с мъжете са вече разчистени: „Мъжете, които харесвам, са интелектуалци. [...] Мъжете, които ме привличат физически, са силни мъже. Със силни тела. С живи тела. [...] Мъжете, пред които се прекланям, са мъдреци-деца. [...] Мъжете, с които флиртувам безотговорно, са агресивните мъже, към които изгубих интерес доста рано. [...] Мъжете, които обичам [...] Благодарна съм на всички.“

В този списък има нотка на отмъщение, но едновременно с това и на опрощение. Рядко се среща толкова откровено женски – без да е отявлено феминистки – поглед върху мъжете, в който няма колебание, няма подчинение, няма преклонение, няма очаквания. Има превъзходство. Естествено, личността на Мила Искренова сама по себе си е протест срещу мъжкото самодоволство и насмешка над мъжката агресия. Но това не я прави феминистка в оригиналния смисъл на думата. Тя не е част от движение за освобождаване на жената. Тя е освободена по начало. И с присъствието си, непреодолимата си сексуалност и обезоръжаваща интелигентност тя е модел на свободна жена.

Това, бих казал, е действително балкански феномен. На това географско място не се е появил и няма изгледи да се появи феминизъм като социално движение. В същото време тук се появяват жени, които са по природа свободни и които надвишават мъжете по всички показатели. Тези жени успяват да съществуват като самостоятелни единици сред една мъжкошовинистична култура, която смята себе си за естествено състояние на нещата. Тези жени дори сякаш не изпитват нужда да вдигат лозунги за равенство. А трябва! Мила, в своята изповедна проза, също е намала намерение да бъде рекламен афиш на феминизма, но ние, читателите, сме длъжни да подчертаваме нейната освободеност от зависимостта спрямо Мъжете, с която тя е пример за останалите български жени.

Любов

„Бельото съдържа тайния живот на тялото.“

Вкусът на Твоето тяло, стр. 194

Признавам, Мила, че тази фраза ме покърти. Само жена, която се интересува от тялото като инструмент за творчество и обръща внимание на важните подробности, може да каже

нещо толкова вярно по такъв прост начин. Усетът ми подсказва, че „тайния живот“ на Твоето тяло, преди да бъде инструмент за творчество, е инструмент на любовта. В края на краищата те се сливат, както се сливат у тебе мъжкото и женското тела. Но за да изпитат любов. „Любовта,“ казваш ти, „е била винаги основната сила, която ме е движела във всичко, което правя – добро или лошо.“

Артиста

*„Най-фатално красивото и ужасно обстоятелство
в живота на артиста
е, че той е ОТРАЖЕНИЕ на света,
такъв какъвто е – красив и ужасен.“*
Вкусът на Твоето тяло, стр. 213

Напускам образа на Мила-Жената не без известна тъга. Жената е противоречива, непоследователна – и в това е нейната притегателна сила. Тук не бих могъл да цитирам всички неща, които Мила е казала за Жената, любовта и Мъжете, ако искам да остана верен на своето собствено, може би твърде мъжко, чувство за хармония и последователност в един текст. Но съзнавам, че тя не се е побояла да покаже своята несигурност и противоречивост в развитие. И именно така трябва да се чете тази книга: тя е съставена от фрагменти (дори има отделна глава, наречена Фрагменти), но те няма да бъдат разбрани правилно, ако не се вземат в контекста на цялото. В бележката си към книгата на сайта на издателство „Скалино“, което е имало дързостта да публикува тази толкова необикновена книга, Мила казва, между другото: „Тази книга ме прави силно уязвима... зная го, но го искам, защото истината се постига с уязвимост – тя предизвиква реалността към спонтанност.“

Зашеметяващо е, че толкова вярна мисъл е изказана от жена, която живее в България, страната на лицемерието и анти-спонтанността. Уязвимостта на Мила, според мен, е спойката на цялото. И онзи, който не я долови от самото начало, още от заглавието дори, и не се изпълни с безмерно уважение към твореца, който показва душата си без грим, няма защо да чете тази книга. От друга страна в книгата няма нито една сълза, нито един сантимент – друго доказателство за силата на Мила (Жена и Артист едновременно). И за чувството ѝ за мярка. По тънката лента между разглезените елити и хората, които „не знаят какво е про-лив“, очертана наскоро особено сполучливо от Милен Русков, се върви много трудно, особено когато си фалшив или попаднал не на мястото си. А Мила е точно обратното: автентична до невярване и абсолютно адекватна на сложното изкуство, на което се е посветила.

По традиция за артистите сме свикнали да мислим като последователни, целеустремени и кохерентни личности. Обществената заблуда е, че щом направят нещо значително, те вървят по прав възходящ път към неща още по-значителни. В книгата си Мила не спестява криволиченията, съмненията, неграмотността на институциите и публиката, самозаблудите на самия творец, както и случайностите – като например възможността да отиде в Центъра Лабан в Лондон или в Сицилия, където успява да види на живо танца на Пина Бауш. Тя дори се ръкува с Пина, но не превръща това в самореклама. Напротив, чувството, че Пина е постижима само с оригинално въображение и работа пронизва всичките ѝ спомени и оценки, изразени в интервютата.

Кое всъщност прави Мила Голям артист? (Позволявам си това прилагателно, в което влагам качеството изключителност, без да ангажирам никого с него; но вярвам, че, прието или не от критиката и непризнателната местна публика, то напълно отразява театралния хореограф Мила Искренова.) Прави я чувството ѝ за мярка. Както в книгата ѝ няма нито

една сълза, така няма и неадекватно прехвърляне на мярката. Нито един фалшив, писклив или неуместен тон. Тя знае цената си. Тя знае потта, с която се постига модерния танц. Тя знае, че тялото ѝ е единственият инструмент за танц, както животът ѝ е единственият ресурс за създаване на изкуство.

Макар и работеща в България, Мила е един световен творец. Казвам това само въз основа на равносметката, която е направила в книгата, но съм убеден, че не прекрочвам никаква мярка. Естествено, ще има хора, които ще твърдят, че това е пресилено, след като не съм гледал нито една нейна постановка. Но самата книга е един невероятен хореографски успех, постигнат със слово. Поради естествено съществуващото кръстосване между отделните изкуства, Артиста, за разлика от Жената, е в състояние да ме убеди, че преливането от една форма на изкуство към друга е въпрос на владене на изразните средства – а не безпомощност или отчаяние.

България

*„Независимо, че се прибрах в България физически,
ментално останах външен наблюдател.“*

Лично признание

И ето, Мила, че стигнах до най-дълбокия конфликт: между Артиста и България. Ако твоят конфликт с Мъжете е личен и може да се преживее и разреши пред прозореца, от който гледаш сама към отсрещните калкани, конфликтът ти с България е публичен. Творецът е публична фигура и ти отлично го съзнаваш. Преди да продължа, искам да отбележа една подробност, която на мен съвсем не ми изглежда незначителна. На много места, може би по-често отколкото, че търсиш любовта, ти споменаващ, че искаш да имаш свой дом.

За мен няма съмнение, Мила, че ти си имигрант в собствената си страна. И съзнаваш добре това. И си го приела. След

завръщането си от Испания, ти отбелязваш в дневника си: „16.12.02. Разбрах какво ме потиска основно тук – усещането, че се връщам назад във времето, в миналото, а както наскоро разбрах, това води до разболяване – особено за хора като мене, които по принцип живеят повече в бъдещето. Пълнен анахронизъм и пълно изкривяване на съзнанието на редица хора – и по-млади също... Значи трябва да намеря средата и обкръжението, които да ме спасят от това усещане и да са адекватни на моите разбирания. Останалите просто... I'm very sorry... but... ужасно много НЕ МЕ ИНТЕРЕСУВАТ... Доколкото мога ще им помагам, но само ако пожелаят. И трябва да съм доста „над нещата“.“

По различни поводи по-късно ти изразяваш с други думи същото, до болка познато и на мен, усещане, някъде придружено с чувството за вина (което ти се вмениява от социалния контекст), другаде – с чувството за дълг.

Това е имигрантският конфликт – между родината и отхвърлянето ѝ – който е характерен за България и други неразвити страни. В него няма нюанси, той е хиперболизиран до кръв. Този конфликт отсъства при преместването на хората от Запада по света, защото те се чувстват граждани на света и на родината си едновременно. За тях това е въпрос на свободен избор. За нас не е. В тяхното съзнание, те са цивилизоваността и напредъка. В нашето – ние не сме. Недоволствата, които са ги накарали да емигрират, са от културен или политически характер. Нашите недоволства ги преживяваме като съдбоносни. Като окончателен разрыв между майката и детето ѝ. И, колкото и да е контра-интуитивно, разрешаването на имигрантския конфликт е от много по-голямо значение за България, отколкото за нас имигрантите. Въпреки че нашите животи са непоправимо счупени. Въпреки че ние страдаме – по начина, по който ти го предаваш.

Всички искаме да имаме дом: къща, колиба или дворец, където да сме ние, адекватни на себе си и не-публични. Ис-

каме България да опровергае като погрешно нашето решение да я напуснем. И всеки от нас намира своите индивидуални аргументи да обясни своето състояние. Ето ги твоите, Мила, в публичен коментар към твой приятел, който е емигрирал в Канада: „... аз не страдам от никакъв вид „патриотизъм“ или пр., който да ме задържа тук. Имам обаче, както ми казаха, „кармично задължение“ към хора – едното много лично, другото не толкова... Това не зависи от мене – когато приключат и се почувствам съвсем свободна, може да предприема някакви по-категорични действия. Но аз съм пътувала достатъчно и знам, че в момента никъде „не е цветя и рози“... Всичките ми колеги имат грижи и пътуват като номади, за да оцелеят, а аз не мога да приемам ангажименти, които не са на нивото ми ... Иначе сърцето ми е отворено за света, както винаги.“

След това изказване, бих изменил на съвестта си, ако се съглася с теб, Мила, че си егоист и правиш нещата от егоизъм – има такова твърдение в книгата ти. След това изказване у мен няма съмнение, че знаеш цената си и мястото си в йерархиите на културите. И твоят личен конфликт е между творчеството ти и културната ти идентичност от една страна и свободата да ги изразяваш и те да бъдат оценени по достойнство, от друга.

Нашите съдби, скъпа Мила, са резултат от нашите избори. Дали сме ги правили свободно или под натиск, те са наши и ние трябва да живеем с тях. За мен няма по-голям натиск от обичта ми към родината. Но въпреки натиска, избрах да я напусна. Това не беше смърт. Тя не ме е напуснала и с нея в сърцето, аз съм отворен за целия свят. Това състояние е сложно и, допускам, необяснимо. То е ненужно, създадено е насила. То е, освен всичко, променливо. Болката в него идва от това, че то не е състояние между мен и някаква абстракция, наречена държава, а – човешко състояние, невъзможно да бъде споделяно.

лено с живите хора, които живеят в нея. Аз не съм отхвърлил никого. Мен ме отхвърлят.

Аз продължавам да съществувам. Ти също.

Продължение

Щях да завърша това есе приблизително по този начин, но в момента, когато стигам до края, Мила, някак телепатично, публикува във Фейсбук един свой коментар. Не виждам подобър край от нейния:

След като излезе „Вкусът на Твоето тяло“ започнах да осъзнавам различни, понякога неочаквани неща. Едно от тях е, че един от дълбоко неосъзнатите мотиви да я „събера“ е на само „да събера себе си“, но и да оставя една неопровержима следа за нещата, които са съществували тук в културен план. Това е продиктувано от страха, даже от ужаса, който процесите на безотговорното самозатриване на културна идентичност ми създават в последно време – някакъв вид противодействие, може би обречено, но все пак изпълнено.

Това не е край, нито е просто отговор на моето недоумение по-горе. В моите очи, това е продължение.

Чандлърс Форд, Великобритания, юни 2014

По-близо до България или...

(автоинтервю)

По-близо до България или ...?

По-скоро завръщане в Европа. Нещо като непълно затваряне на кръга. Такава ще бъде и траекторията на героя от романа, над който работя: от България до Америка и от Америка до Европа. Той е като престъпника, който не се връща на местопрестъплението, но все пак се върти наоколо. Децата му се пръскат по света и съдбите им са все по-малко зависими от неговата. Той обаче не може да се отдели от миналото си.

Това ли е съдбата на хората напуснали България?

Това по-скоро е съдбата на България: тя ражда хора, неподготвени за останалия свят, и в същото време е неспособна да ги задържи у дома. Изпуска ги и те се опитват да оцелеят сами в чуждия свят. Малцината, които оцеляват, и още по-малкия брой, които успяват – няма статистика, но е очевиден факт, че талантивите българи в изкуствата и науката са се осъществявали в чужбина – цял живот страдат от някакъв сантиментален патриотизъм. Цената на оцеляването е едно непреодолимо раздвоение между успешен живот и безотечественост. Аз пиша, за да преодолея болката от това раздвоение. Да се освободя от своята сантименталност. Ето защо за мен литературата не може да бъде развлечение. Тя е терапия: за мен – докато пиша, а за читателите – когато четат. Това е един практичен смисъл на литературата: тя възпитава емоции и морални ценности.

Но ние винаги подозираме, че литературата има дълбок, скрит смисъл. Къде според теб е той?

Заети с малките си всекидневни грижи и амбиции, ние късно се сещаме, че времето изтича безвъзвратно. Когато в прозрачен слънчев ден напускаме дома си, знаейки че повече няма да го видим, сърцето ни се свива от непонятна тъга; тази тъга, която назоваваме носталгия, не е нищо друго освен подсъзнателното ни усещане за теча на времето. Призиванието на литературата е да побеждава времето – а за човека това значи да побеждава смъртта. Иван Вазов е имал спомени за своето лично време – ние го наричаме биография – но го смятаме за безсмъртен, защото е превърнал спомените си в литература, където се оглежда българското национално съзнание. Захарий Стоянов, свидетел на съдбоносни времена, се е обезсмъртил, защото ни е оставил текстове за хора и събития, които ни дефинират като нация. Алеко Константиновият бай Ганьо и Елин Пелиновият Андрешко надживяха създателите си, защото синтезираха българската методология за оцеляване. Димитър Димов, доцент по ветеринарна медицина, ни е оставил роман, от който сме научили много повече за себе си през годините на царска България, отколкото от историческите документи. След това комунистическият режим опакова литературното пространство и изтегли въздуха от него. В този вакуум хитрецьът Радичков, чийто живот премина в ловната дружина на Тато, надживя времето си като написа неща, които са важни наблюдения над българския характер, по единствено възможния начин: като алегии.

А днес се чудим от къде да започнем. Като че ли трябва да е от нулата!

Защо? Има толкова поети и значими писатели, които са оставили трайна следа у поколения български читатели. Къде е тяхното място?

Всички имат място. Всички са хранителни вещества за здравето на нацията. Но величината на писателите и поетите се смалява колкото повече те се отдалечават от нас във времето. Остават да се виждат само най-големите. И това е така,

защото не животът на писателя и онова, което той върши и приказва докато е жив, определят мястото му в съзнанието на нацията, а непреходната стойност на книгите, които е написал. Съвременниците обръкват тези две неща – книгите и автора – затова на нас не е съдено да предвидим чии произведения ще победят времето си. Можем само да предпологаме.

Би ли споделил някои твои предположения?

Националният ни характер се съдържа в романа „Възвишение“ на Милен Русков – всеки българин може да се огледа там и да се познае. Уникалният език на този роман е сам по себе си метафора на този характер. Националната ни съдба през целия период на съществуване на младата българска народност от Освобождението до влизането в Европейския съюз е предадена мащабно и с мощен, епичен език и размах в трилогията-семейна сага „Битието“, „Изходът“ и „Законът“ на Владимир Зарев.

Днешна България е материал за страхотен роман. Не се е появил още страхотният писател, който да има таланта и смелостта да се заеме да го напише. А може би той е сред нас и го пише, но не се е появил издателят, който да го намери, поощри, редактира и публикува.

Тези автори, които спомена, ли определят българската литературна традиция?

За съжаление, няма съгласие за това кое е българска литературна традиция, поне що се отнася до това писателите да се учат от предшествениците си и да признават кой им е бил учителят. Колкото и малка литература да сме, колкото и да се учим от световни образци, писателите ни би трябвало да чувстват един национален континуитет. Вместо това те са били винаги самотни фигури, самотни са и днес. Всеки се мисли за велик, за откривател. Откривателството е хубаво нещо, но в никоя човешка дейност откривателите не започват от нула, т. е., от себе си, а ползват минал опит. Да не говорим,

че нашият рядък език се говори от много малък брой хора, и той трябва да бъде съхраняван и развиван именно чрез литературна традиция. Но за това състояние, разбира се, има зловеща роля и българската политика, в която също няма континуитет.

Родната политика сякаш е далеч от интелигенцията или по-скоро – интелигенцията като че ли по навик от комунистическото време се крие и дистанцира от политиката. Какво мислиш за това?

Две неща. Има ли наистина българска интелигенция? В смисъла на общност, към която високообразованите хора да чувстват, че принадлежат. И работа ли е на интелигенцията да се занимава с политика?

Баба ми, най-прекрасният човек на света, ми внуши, че като български интелигент задачата ми е да работя за доброто на България. Но тя беше идеалистка и аз открих това едва, когато за самия мен беше късно да се справя с утопиите, в които тя вярваше. Под режима на комунистите интелигенцията не беше никаква общност. Останали сами, интелигентите един по един капитулирахме: или като се примирявахме, или като се присъединявахме. И примирението, и присъединяването означаваха, че се отказваме от ролята си. А ролята ни не е да бъдем във политиката, а да дефинираме и отстояваме ценностите, пред които политиците трябва да са отговорни, когато провеждат една или друга национална политика. След 1989 интелигентите, като по-космополитно настроени индивиди, се изнесохме извън България, следвайки една традиция, която води началото си от фашистките режими от 20-те години на 20 век, управлението на цар Борис, комунистическите погроми след 1944 и нелегалната емиграция.

Съдейки по реакцията на интелигентите спрямо сегашната абсурдна политическа ситуация, нямам основания да заключа, че те чувстват че или искат да принадлежат на една общност, която се ръководи от общи ценности. Преврат не е

остаряла дума – това, което се извърши пред очите на интелегентите и объркания български електорат, е преврат. От интелегентите-писатели обаче единствен Едвин Сугарев защити ценностите, в които вярва и които би трябвало да са общонационални. С изумление наблюдавам как Георги Господинов, в момента по неведоми причини изведен на гребена на литературната популярност, проповядва някакви абстрактни добродетели в есетата си или в речта си на 24 май, докато в същото време държавата гори и някой трябва да поведе хората по площадите, за да спрат преврата. Нима не е пожар, когато Атака и ДПС се прегръщат в кулоарите на властта, само за да получат облагите ѝ, но не и за да служат на българския народ и българските ценности (ако все още има такива)?

В какво се проявява сантименталния патриотизъм, който споменах преди малко? Примерно в това, че избягалите от комунизма интелегенти се връщат в България от патриотични чувства, но ореолът им на герои, който им е придавал самочувствие докато са били в изгнание, мигом изчезва. Те няма с кого или за кого да работят. Миналото лято срещнах в София Димитър Бочев, човек горд със своите дисидентски позиции през десетилетия комунистическо управление. Оказа се, че е назначен за посланик в Чехия.

Ако не интелегентите – кой ще спаси България? Ако не писателите – кой ще запише злочестата история на тази страна?

Смяташ, че България е толкова зле, че има нужда от спасение?

Убеден съм. И спасението няма да дойде от интернетната интелигенция, според сполучливия термин на Огнян Минчев, нито от злъчни подмятания и подигравки с фигурите, които олицетворяват злото. Спасение може да дойде като злото се дефинира така, че всички българи, които гласуват на избори или имат енергия да се борят за държавата си, да го разберат и да се убедят, че това зло ги води към гибел.

Книгите не са ли част от това спасение?

В краткосрочен план – не! В дългосрочен план биха могли да бъдат. Книгите могат да са метафора на много неща. Нека изберем метафората литература, да говорим само за значението на белетристиката.

Четенето на белетристика е навик, който се усвоява в детството, и се превръща в необходимост в зрялата възраст. Но четенето само по себе си не спасява човека от неговите демони или от бъркотията на чувствата му. Въпросът е какво човек чете! Англичаните четат Шекспир от четири века насам, американците – от два. Французите четат Рабле в течение на пет века, а Виктор Юго – на два. Испанците четат Сервантес цели четири века вече, а руснаците имат двувековната традиция на Толстой, Достоевски, Тургенев и Чехов. Българите четат всички тези автори – или поне ги четяхме до преди демокрацията – заради общочовешките ценности, които те са изразили. Литературната възраст на Вазов и Захарий Стоянов е един век и ние ги четяхме, за да разберем себе си. Чете ли ги някой днес не мога да кажа. Но може би не по-малко важно е има ли днес книги, които българите да четат, за да разберат своите локални ценности. Онова, което е сигурно, е, че се издават и рекламират най-много книги на чужди автори, чужди бестселъри, фентъзи и приключения, реакционни философи като Айн Ранд и наред с тях сантиментални романи.

Всяка литература, преди да стане световна, съществува в своя национален контекст. А този контекст е непреводим. И най-идеалният преводач не може да внуши историята, която лежи зад езика на книгата, която превежда. Мисленето на англичани, американци, французи и т. н. е оформено от националните им автори. И това е дългосрочния спасителен ефект на белетристиката. Българското мислене би трябвало да се оформя от българските автори. Преди да посегнем към преведените книги, трябва да сме си създали ядро: ядро от литературата, написана на родния език. И вече с това ядро, с

националното си мислене, да възприемем всичко останало. Само родният език докосва нашата най-дълбока същност.

Езикът е магията на всичко. Така както спонтанно научаваме да го говорим, спонтанно научаваме и да четем книги на него. И понеже това важи и за писателите, които са израсли с този език, в този пейзаж, с тези книги, с тази родна култура, те пишат най-добре за нея на нейния език. Където и да са по света, хората напуснали родината си не могат да постигнат две неща, колкото и да им се иска, колкото и да се стараят. Едното е да се научат да възприемат и описват чуждата култура в онази дълбочина и тънкост, в каквато познават и описват своята. Другото – да накарат другите да възприемат и разберат тяхната култура така както те я преживяват през призмата на своето национално мислене. Книгите са мост, по който минаваме в чуждите култури, но минаваме заедно със своята родна културна раница на гръб. Поради това чужди писатели, колкото и да са талантиливи – имам предвид Рана Дасгупта и Илия Троянов, например – не са в състояние да напишат книга за българската действителност равна по сила и значение на книгите написани от родни писатели. Не усещаш ли, че изводът от това състояние на нещата се натрапва от само себе си? Отговорността на българските писатели за състоянието на българските неща – общество, политика, икономика, култура и т. н. – е изключителна!

Сякаш искаш да подкажеш, че те не са на висотата на тази отговорност. Как виждаш бъдещето на българската литература?

Ние сме млада държава, съответно – млада литература. Литературна традиция почти няма, защото е била насилствено прекъсвана. Затова писателите не носят вина. Освен ако не са служили на Царя или на Тато, като например Антон Дончев с неговото „Време разделно“. Но във времена на безпътица и криза, каквото е днешното, те трябва да са чувствителни към онова, което предизвиква гърчове в душата на България.

Поради естеството на досегашната ми работа аз общувам с писатели – български, американски, от цял свят. Съдбата ме сприятели с Владо Зарев, Златко Енев, Захари Карабашлиев. Общувам и с актьори, художници, музиканти. За мен няма съмнение, че от всички аристистични видове, писателите са да не кажа най-умни, но те са особено умни. Умни по начин, който е някак безспорен, сякаш в делничните им постъпки не можеш да го забележиш, но когато стане дума за знание за света, контекста, дълбоките ценности, то е там, готово да се превърне в характери, в истинска литература. Дали се превръща зависи от характера на всеки писател поотделно. Дали писателите ще имат смелостта, ангажираността и, бих казал, самоотвержеността да изваят от своето знание книги, които ще пресъздадат корените на абсурда, отчаянието, подчинението на външни сили, корупцията, трансформацията на властта от партократична към клептократична, и защо това се случва именно на българите, зависи от всеки писател индивидуално.

Но от писателите не бива да се очакват рецепти, нито решения. Тяхната работа е историческа. Затова и не вярвам, че книгите могат да спасят България сега, в момента. Едно, че необходимите за това книги още не са написани, а написаните – не са прочетени от всички, за да се получи критична маса от прогресивно мислещи българи. И второ, с пожелания за четене не се създават революционери, нито пък се сменя властта, която вече изглежда наследствена – тази на българо-съветската засекретена партокрация.

Как виждаш България в бъдеще?

Обезверен съм. Последните избори изсушиха и последните капки оптимизъм, които все още имах за успешното бъдеще на България. България има бъдеще, това не е държава, която ще изчезне. Но какво е то?

Българите са добри хора, състрадателни. Но са страхливи и прикриват страха си с цинизъм. Това е ужасна комбинация,

срещу която не са имунизирани и интелектуалните класи. За да не бъде голословен – един идеален пример на тази комбинация е Андрей Райчев. Интелектуален, професионалист, но толкова невероятно циничен, че ти се повръща. Поради липсата на солидна вековна културна история, българите нямат обяснение защо става всичко това с тях. Четирите десетилетия строеж на социализъм ги отучи да работят. Отучи ги да поемат отговорност за собствената си съдба. И днес тази отговорност си я присвояват наследниците на бившите тайни служби и просъветските отрепки.

И все пак, какво би пожелал на читателите?

Пожелавам им ако могат да извършат едно чудо. То е да установят върховенството на закона. Аз живях досега в страна, където THE RULE OF LAW – искам да го напишеш с главни букви – е свещено. Отивам в страна, където е същото. И се убедих, че докато съдиите в една държава могат да бъдат едновременно честни и смели и никой не смее да им пречи да прилагат буквата на Върховния закон, Конституцията, всички недостатъци на обществото и криминалните наклонности на хората могат да бъдат обуздавани. И което е най-важното – криминалните личности не могат да се докопат до властта, както е по правило в България. Това – в краткосрочен план.

А в дългосрочен, ако мислят за бъдещето на нацията, да не записват децата си в съвременните български училища, а да ги научат у дома да четат онези книги, които ще ги направят хора с ценности. Надявам се, че моите читатели изповядват такива ценности!

Чандлърс Форд, Великобритания, май 2013

Пътеписи

За Япония отдалеч

(попътни имейли на един български американец)

С жена ми Румяна живеем от 20 години в Северна Америка. Шестте ми деца пораснаха и се пръснаха по света. Интернетните връзки ни държат обаче близо един до друг: пишем си имейли и почти всеки ден се виждаме чрез Скайп. През юни 2011 жена ми, професор по лингвистика, беше поканена да изнесе четири лекции в два университета в Токио, както и пленарната лекция на японската конференция по изучаване на процесите за усвояване на втори език в университета в Бункио. Аз заминах с нея като придружител. Децата искаха да им изпращам снимки и да пиша блог по време на пътуването. Така се роди този пътепис.

Токио, 1 юни сутринта

Поздрави и целувки от Япония. Пътуването идеално, но дълго. Хотелът в Токио супер: Century Southern Tower, в центъра на Шинджуку, което е средоточие на много и много луксозни магазини и на развлекателната индустрия, вкл. и квартала на проститутките Кабучи. На 30 етаж сме, изгледът е страхотен. Хотелът започва от 19 етаж нагоре, рецепцията е на 20-я етаж.

Снощи, още замаяни от деветнайсетчасовия полет над Северна Америка и Тихия океан, се отзовахме на поканата на колегите на Руми да вечеряме в малък суши ресторант в Шинджуку, на три пресечки от нашия хотел – направо същото суши каквото ядем и в Америка, просто добро, но нищо особено. Часовата разлика е 14 часа: тръгнахме на 30 май рано

сутринта от Айова, а като кацнахме на летището Нарита беше късно след обяд на 31 май.

Коментар: Решението да придружа жена си до Япония дойде в последния момент. Нямах време да се подготвя, освен да купя един пътеводител и карта на Токио. От малък бях заживял с чувството, че Япония е на края на света и че никога — ама никога — няма да отида там. Затова и не съм се интересувал от японската история и култура в степенята, задължителна за всеки образован човек. Моята собствена култура претърпя сериозно преразглеждане откак започнах да принадлежа и на Америка. От център на света България се превърна в далечно петно на картата, въпреки че остана като незараснала рана в сърцето ми.

От сегашния ми център, Япония започна да ми изглежда като учебнически пример за постиженията, на които е способен капитализма. Но освен филмите на Акира Курасава и Ясухиро Озу, както и беглите представи за японските цветни гравюри, нищо от духовната и социална култура на японците не ми е служило като отправна точка за сравнение. Отбелязал съм си да прочета романа на Дейвид Митчъл „Хилядата есени на Джейкът де Зут“, но още не съм намерил време. Това е роман написан от най-продуктивния съвременен английски писател, който е женен за японка и е живял там дълги години. В него става дума за холандското присъствие на острова през 17 век. А интересът ми към Харуки Мураками не е толкова заради това, че от него разбирам какъв е японския характер, а защото той пише модерна проза за една световна публика, макар и от японска гледна точка.

С една дума, трябваше да тръгна несведущ и без предразсъдъци към Япония. Иначе казано, неподготвен за онова, което ме чака. На моята възраст това предизвиква известна съпротива. Особено след като бях преживял имигрантското си „детство“ в Канада в средната си възраст, не исках отново да се чувствам социално неадекватен, дори и само за три седмици, в своите „златни“ години. Две култури — българско-европейската и американската — са ми

предостатъчни, особено в конфликтното състояние, в което те се намират в съзнанието ми. Вроденото ми любопитство обаче преодоля съпротивата. Купих си самолетния билет и, погълнат от всекидневните си ангажименти, реших, че ще отида в Япония и ще се срещна с нея колкото се може по-малко информиран. В това има предимства. Едното от тях е спонтанността на преживяванията. Другото е отсъствието на душевен ангажимент към едно общество, в което със сигурност няма да живея. Третото е готовността за всякакви изненади.

Такасаки, 1 юни вечерта

Първия ден с най-повърхностните впечатления: невероятно много красиви мъже и жени, супер облечени, повечето мъже са със сложни прически. Вървиш по улиците и насрещат ти сякаш се движат манекени по катуок, а между тях най-фантастични типове. Сами се оправихме във влаковата система и надвечер, след един час пътуване от централната гара на Токио на северозапад, пристигнахме в едно градче, което се казва Такасаки – утре, 2 юни, Руми ще изнесе първата лекция в един университет на около 40 км от тук. Вечеряхме неща приготвени по метода темпура. Най-хубавото на местния хотел е японската баня. Тя е винаги отделна за жени и мъже. Има курни за измиване, басейн с гореща вода, където се киснеш, или сауна, ако предпочиташ суха горещина.

Коментар: *Впоследствие, в огромния бански комплекс в Осака, наречен „Световни минерални бани“, разбрах, че японската сауна е солена. В средата на помещението, което не е облицовано с дърво, както финландската сауна, има едно дървено каче с морска сол. На влизане натриваш цялото си тяло с шепи сол и така сядаш на седалките да се потиш.*

Чистотата е безупречна. Във и край големите сгради в Токио видяхме хора, които мият бордюрите и стълбищата с

вода и четки. Веднага прави впечатление колко изобретателно японците организират пространството, което явно не им достига.

Очаквах много по-силен културен шок, но всъщност переходът е много плавен. Общо взето инфраструктурата е като тази на Америка и Западна Европа. Но за пръв път съм в страна, където не само не знам езика, но не мога да чета какво пише. Хората практически не говорят английски, но са супер любезни – и това е една поразяваща разлика от местата, в които живеем. Но за това и за ефективността, която моментално те шашка на всяка крачка, в следващото писмо.

Такасаки, 2 юни

Списък на нещата, които са уникално японски, т. е., не са обичайни в Европа или Америка:

1. В хотелите винаги има чехли – в скъпия хотел препоръката беше, че можем да си ги вземем със себе си – и нощен халат. Също така има четки за зъби за еднократно ползване, опаковани заедно с малки тубички зъбна паста, и гребен за коса, подобен на четка. Но никой от посетилите Япония не ни беше казал да не вземаме със себе си тези четири неща, а колко добре би било да не си обременяваме багажа.

2. В хотела ти дават да ползваш чадър безплатно и без да го записват към стаята ти – понеже сме в дъждовния сезон, почти постоянно ръми леко – и, като се прибираш, има специален уред, където прекарваш чадъра да изсъхне за секунда.

3. Разписанието на влаковете за цяла Япония е постоянно, непроменимо и се спазва до секундата. От всякъде, където се намираме, можем да научим как да стигнем да речем от Токио до Йокохама и изобщо от която и да е точка на Япония до друга.

4. Какво ще кажете за надписа „Работно време от 16:00 до 25:00“? Все още единственото ми тълкуване е, че банята работи от 4 след обяд до 1 през нощта, но може би не съм прав.

5. Автоматиката на тоалетните чинии е универсална и уникална: има копче, което е с картинка на пръскалка, и като го натиснеш пуска струя да си измиеш задните части. Въпросът ми е с какво се избърсваш след това от мокротата? Руми казва, с окачените кърпи, но аз продължавам да мисля, че те са за лице. Явно не е с тоалетната хартия. От друга страна, ако има устройство да се измиеш, защо е оставена тоалетната хартия? Най-вероятно това устройство и приспособленията произтичат от някаква традиционна културна особеност на японците по отношение чистотата на дупето, но не мога да си изясня горните въпроси.

6. Цветът за мъж е син, цветът за жена е червен – не розов. Фигурките за обозначаване на тоалетните са в тези цветове. А в минералната баня на този хотел входът към женското и мъжкото помещение е просто прикрит до половина с нещо като перде в син или червен цвят, окачено над входа, без думи на английски или без фигурка.

7. Изобилието, например в магазините за електроника, е поне десет пъти по-голямо от това в САЩ, макар че като дойдеш от Европа в Америка ти се струва, че си попаднал в царството на изобилието. Явно няма граници за това нещо.

8. Обслужването също е доведено до едно друго ниво: поклоните, начините нещата да се увият, как изпращат клиента до изхода ... В един от огромните магазини в Токио, срещу нашия хотел, Такашимая (или Таймс Скуеър), има подземен етаж с щандове за храна и сладкиши: европейски и японски. Невероятно разнообразие, красота, изобилие! Не можах да се стърпя и си купих една от тези бели кофички с крем и плодове отгоре, като мислех, че мога да го изям на място, както на всяка улична сергия. Не беше възможно не просто защото наоколо нямаше столове и маси, но защото жената трябваше да го увие. Сложи го в целофанен плик и го затвори с телче, което се усуква, след това добави две други пликчета, после салфетка в отделно пликче и лъжичка в пликче. Всичко това

тя сложи в найлонова торбичка с името на фирмата, много красива, и я затвори с някакво специално тиксо. Когато найсетне успях да седна на едно столче в друга част на магазина и да си изям съдържанието, видях, че двете пликчета съдържат лед, да се държи съдържанието на кофичката охладено.

9. В асансьорите бутоните за етажите са поне по три от четирите стени; можеш да ги натиснеш от всякъде. Също са на две нива – по-ниското ниво е за хора, които са на инвалидна количка.

10. Почти няма сухи салфетки: всички салфетки са в найлонови пликчета и са навлажнени.

11. Явно много найлон се изхвърля, но НИКЪДЕ не се вижда боклук. Чистотата е на безумно ниво – както споменах, мият с четки тротоарите и стълбищата пред сградите.

Хайяма, 4 юни сутринта

12. В хотелските стаи електричество се пести по интересен начин: ключът, който е една пластмасова картичка, веднага след като отвориш вратата, трябва да го поставиш в едно уредче на стената до самата врата, за да се включи електричеството в стаята; като излизаш, си вземаш ключа и всичко угасва. Това също помага да не си забравиш ключа в стаята.

13. Дисциплината на хората е немислима за нас, хората от Европа и Америка. Те просто никога не нарушават установените правила. В къщата в Хайяма, където сме настанени с колегите на Руми, които са учили в университета МакГил [в Монреал], стара традиционна къща като тези, които сме виждали по японските филми, всеки обува чехли и си оставя обувките до външната врата. Вечерята беше обявена от 6 до 8 и започна точно в 6: има обслужващ персонал, който трябва да бъде освободен в осем. Всеки от нас си донесе на масата табличката с храната, която те бяха приготвили. След това точно в осем си я изнесохме. Банята работи от 4 до 11 вечерта,

т. е., горещият басейн е готов за това време. Японците се къпят вечер. (Както знаете, ние в Америка вземаме душ сутрин.)

Токио, 4 юни вечерта

Японците смятат за въпрос на чест да не бъдат хванати в нарушение. Влаковете наистина вървят абсолютно точно и всеки влиза само във вагона, за чиято категория има билет или карта. А има най-различни категории влакове и вагони. На всеки перон, а те са хиляди по стотиците гари на Япония, на земята са обозначени номера на вагона и неговия вид: обикновен, зелен, експресен, за жени и т. н. Влаковете спират точно пред обозначенията. Хората се нареждат на опашка пред мястото, където очакват да спре техния вагон. В Осака по средата на влаковете има вагон само за жени; в часовете на върхово натоварване това предпазва жените от мъжките отърквания.

Такситата са феноменални. Чистотата им е поразяваща. Вратата се отваря щом се приближиш до таксито: винаги задната лява, нямаш право да влизаш в таксито от дясната страна (припомням, че тук движението е ляво). Шофьорите са с бели ръкавици, не говорят с пътниците. И винаги спират така, че лявата задна врата да е пред мястото, където искаш да стигнеш.

Любезността към чужденците е потресаваща, но ни казва, че помежду си не са чак толкова любезни. Обаче стандартът изисква облужването да бъде поне 90% свършено и затова в обслужващата сфера има много хора. Например, приближаваш се към хотелската рецепция и поне четирима души ти се усмихват и чакат да ги удостоиш с вниманието си. Също ако искаш нещо по-особено – например кафето ти да е с повече вода – питат няколко пъти преводача ни. Никой от обслужващите, с изключение на луксозния хотел, където сме в момента, не произнася нито дума на английски, дори

и да личи, че те е разбрал. Това е така, обясниха ни, защото японците имат вроден стремеж да не сбъркат.

14. Може да ви се види смешно, но ми направи шокиращо впечатление, че японските банкноти са винаги като току-що отпечатани. Те са в деноминации от 1,000, 5,000 и 10,000 йени. Монетите са от 500, 100, 50, 10, 5 и 1 йени.¹ Дават ти ги лъскави, пръхкави, сякаш девствени, независимо кой; и банкнотите, с които ти плащаш излизат от джоба ти също толкова гладки, да ти е неудобно да сгънеш някоя на две.

15. И, разбира се, Токио. Слагам го тук, защото ми се струва, че наистина няма такъв друг град в света и не би могло да има. Това е уникално японско творение на архитектурата и градското планиране. Няма център, а поне три главни точки, които си имат свои характеристики: Шиндзюку, Токио и Уено. Станцията в Шиндзюку е най-оживената влакова гара в света. От небостъргача Мори Тауър, построен върху Ропонги Хил – не може да се обзоре цялото Токио, дори и при най-ясно време. Сякаш си се издигнал с хеликоптер над море от сгради, магистрали, паркове, вода, и т.н.

---

1 До края на престоя ни в Япония, това мое първоначално наблюдение не се опроверга. Отначало мислех, че банкнотите ни са нови, понеже университетите даваха хонорарите на жена ми в плик, направо от касата. Но в нито един магазин, такси или ресторант не ни върнаха омачкана или изцапана банкнота. И до този момент не мога да се начудя как се постига това—защото дори в моето портмоне банкнотите започваха да получават гънки.

Изглед към квартала Гинза от Ропонги Хил

Усецаш невероятната енергия на огромния град, но е различно от Ню Йорк. Шашкаш се от това какво може да направи човекът с талант, дисциплина и трудолюбие. И какво нещо е новаторската технология. В този град ти се струва, че не може да се загубиш, въпреки че си пращинка в океана от сгради, подземни и надземни транспортни съоръжения, милиони хора, заведения, градини, канали, коли и каво ли не още. По две главни причини: всичко работи безупречно благодарение на доведената да съвършенство компютърна технология и хората изглеждат винаги готови да ти помогнат, дружелюбни и покланящи се.

Нито една сграда в Токио няма пукнатина или драскотина след земетресението от 11 март: а всички са се люляли. Оказва се, че сградите не са вкопани в земята, а поставени върху пружиниращи стоманени съоръжения, като амортизтори. Умът ти не го побира каква може да бъде тази стомана,

едновременно твърда и гъвкава, за да носи чудовищната тежест на един небостъргач.

Но най-интересно е да се гледат хората, заведенията в най-различни светлини, надписите, съчетанието между старите сгради, които са запазени в подножието на небостъргачите, и модерната архитектура. Младите хора са облечени ултра-модно, ресторантите и кафенетата са пълни и препълнени, в прочутата Гинза – кварталът с най-много банки и супер-люксозни магазини, нещо като комбинация от Уол Стрийт и Пето авеню, потокът от хора в събота след обед е просто невъобразим, магазините са подредени с много повече вкус и стока, отколкото в Америка, а магазини имат и всички европейски модни къщи. Особено много са френските и италианските имена – водещите световни модни дизайнери. В ресторантите никога не се дава бакшиш: връщат ти се парите до стотинката; няма отделно начисляване на данък – плащаш точно толкова, колкото е написано.

Утре отиваме в Йокохама. Всички казват, че е много интересно – това било първото пристанище на Япония отворено за посещение на чужди кораби.

Коментар: В Йокохама живее една японска студентка на Руми от Айова, която през март се омъжи за образован в Америка професор по политически науки в един от най-престижните стари японски университети Уаседа. Те ни посрещнаха на гарата и разведоха из стария град. Денят беше замъглен, градът красив и оживен – тук през 1854 американците са успели да убедят Япония да отвори своето пристанище за чуждестранни кораби и това е променило цялата история на тази държава. Първите американци и европейци от нехоландски произход са се заселили на хълма, по който се стига от стария град. Къщите там са тухлени и масивни, гробището е католическо. От този хълм се вижда гигантското пристанище, разположило се върху земя отнета от морето, по холандския пример.

Докато обядвахме в семеен китайски ресторант на една от улицките, препълнени с хора, казах на професора, че съм забелязал колко дисциплинирани и етични са японците, но това обикновено е белег на консерватизъм, който не стимулира новаторство. Могат ли японците да бъдат сравнявани с американците по размах на въображението при обновяване на технологиите и индустриите, попитах го? Има новаторство, което създава съвършено нови, непознати дотогава неща, отвърна ми той. Но има и новаторство в уменията да приложиш по нов и изобретателен начин онова, което другите вече са открили. Нашето новаторство, каза той, е от втория тип. С това той потвърди появилото се у мен усещане, че японците нямат равни в уменията си да прилагат по оригинален начин всичко, каквото човечеството е създавало.

Малко по-късно, преди да се разделим, говорихме за политика и той каза нещо неочаквано за мен. Япония, каза той, е зависима от връзката си с Америка. Ако нещо прекъсне тази връзка, има голяма опасност Япония да се изложи на заплахата на други азиатски държави. Америка е необходима за нашето оцеляване.

Токио, 6 юни

Всичко казано дотук са първи, повърхностни впечатления и сигурно в тях има много категорични изказвания, които при по-продължително стоене биха се променили. Но сега искам да разкажа за две чудесни преживявания.

Снощи бяхме в един прочут токийски бар, Ню Йорк Джазбар, на 52-я етаж на хотел Парк Хайят, който е на 15 мин пеша от нашия хотел, в района на Шинджуку. Тук са заснети много от сцените на филма „Изгубени в превода“, на режисьорката София Копола, с Бил Мъри и Скарлет Джохансен – любим филм на Руми. Това беше и причината да отидем в този бар.

Стените на бара са облицовани в черно, масите са в махагон. Освен обичайния бар, зад който свещенодейства барманът в папийонка, пред него има една много дълга маса с високи столове, на която може да се сядат от двете страни. Тя е

приглушено осветена от тела, които приличат на нощни лампи. Така при влизането от дясната страна барът с келхибарените цветове на напитките и кремава светлина остава като витрина, пред която на дългата маса седат посетителите – там във филма седеше и Бил Мъри с меланхоличните очи на мъж в менопауза, поглеждайки с надежда към Скарлет, седнала на маса пред срещуположната стена, цялата от стъкло, от която се открива пресекаваща дъха панорама на Токио. Беше около седем, падаше здрач, и светлините на града постепенно се усилваха. Когато напълно се стъмни, Токио пулсираше пред нас с милионите си светлини, издигнати с помощта на човешки технологии до равнището на птичи поглед.

На двете срещуположни стени, между които са разположени масите и креслата с ниски масички, има две пана в ярки цветове. Осветлението на всяка маса идва от високо и се ръководи по някакъв начин, защото само онези маси, на които има клиенти, са меко осветени по средата. Подиумът за музикантите е към остъклената стена.

Точно в седем двама американци – единият пред пианото, а другият на саксофона – засвириха онзи вид джаз, който и двамата с Руми обичаме, нещо по средата между Майлз Дейвис и Оскар Питърсън. Поръчахме си сухо мартини и сингъл-малц скоч Лафройг с плато сирена. Кефът беше пълен. Повторихме напитките си и към осем решихме да останем за вечеря. Взехме паста с къри сос и омари и студено телешко с глазирани лукчета. Сервитьорът ни попита дали искаме да си разделяме порциите и ни ги донесе по половин всекиму. Беше се стъмнило вече и онази част от Токио, която можеше да се види от този хотел, блестеше в неон и червени мигаци светлини по най-високите небостъргачи. На масата до нас седеше с гръб богат американец с Ролекс на лявата ръка, с която поглаждаше гърба на сочна, на презряла възраст, проститутка. Помислих си, че изчаква времето, когато действието на Виаграта ще бъде максимално, за да отидат в стаята му – поч-

ти не приказваха, а само гледаха към светлините на града. Когато станаха да си тръгват, видях, че мъжът има добре оформено коремче и папийонка.

Междувременно на масата до тях беше седнало едно от тези чудно красиви японски момичета, придружено от висок човек, за който в полутъмното беше трудно да се определи дали е хомосексуален мъж или лезбийка-буч. В лице напomniaше Стийвън Фрай, но ми се стори, че цепките на очите му бяха азиатски. Беше обут в кецове на бос крак, а яката на сакото му беше вдигната през цялото време. Поклащанията на врата и раменете му бяха плавни и без всякакво съмнение издаваха женственост. Пушеше Марлборо, но не като пушач, а като човек, който използва цигарата като повод да жестикулира красиво. На няколко маси по-далеч седяха тихо по три или четири японски момичета.

За десерт си взехме шоколадов мус и топка замразено кисело мляко. Джазът разнасяше абстрактна тъга, заприиждаха повече хора. Филмът „Изгубени в превода“ разказва за срещата на известен американски актьор (криза на средната възраст, рекламен договор за японското уиски Сънтори – срещу 2 млн долара), и американско момиче, женено за млад фотограф в Токио. Двамата проявяват интерес един към друг, но не стигат до секс. Мисля, че това е по-честият сценарий в живота. Но киното и литературата имат нужда от стимуланти – най-вече от секса и насието. В този бар, в неговата притаена естетика, човек наистина може да се почувства амбивалентно, когато е сам. Търсенето е най-интригуващата игра на нашия мозък. Въпросът е какво да правим след като се намерим – тук започват колебанията, несигурността, суетата да бъдем харесани на всяка цена. И след като се намерим, доколко предразсъдъците и морала ни спират да заобичаеме, да се отдадем на любовта, която е нещо много повече от мимолетното харесване?

Група млади хомосексуалисти се отправят на молитва в храма в гей квартала на Токио

Тази сутрин, понеделник, станахме в пет, за да отидем с метрото – различна от влаковете система – до прочутия Цукиджи рибен пазар, най-големия в света. Очаквах да видя изложена риба, но се оказа, че продажбата на едро се извършва в стиропорни кутии. Обаче успяхме да щракнем две-три неща (например, огромните месести тела на някакви раковинообразни миди, каквито не бяхме виждали никога, във фуниевобразни черупки, като тези на черноморските миди) преди учтиво да ни поканят да си тръгнем, защото без да знаем се бяхме озовали във вътрешно-търговската зона, разрешена за посетители едва след 9 сутринта. Успяхме и да видим огромните риби-тон, замразени, как ги режат и изнасят на парче. И най-сетне седнахме в едно от мини-ресторантчетата обкръжаващи пазара да ядем традиционната японска закуска от суши, риба или сашими. Беше вкусно, непривично за този час на деня, и екзотично. Като си тръгнахме беше осем су-

тринта. Едва се измъкнахме. Подреденият хаос, зашеметяващо бързото движение на количките със стока, управлявани с големи кормила, малките камиончета, които маневрираха между кутиите и количките, заедно с отсъствието на шум и суматоха – всичко това беше невероятно преживяване.

Най-големия в света рибен пазар, Таджуку:
изглед от хотела Шисодоме в Гинза

Токио, 7 юни

Вчера – ден за храмове и мода. Наглед странно съчетание, но по своему метафорично за японската култура, която съществува като функционална комбинация от традиция и ултрамодерни технологии.

Бяхме на посещение в храма Сенсо-джи, най-старият в Токио, построен преди единадесет века. Сенсо е китайско произнасяне на името на храма – изписва се с китайски йероглифи – а на японски звучи Ас’куса. Но поради нашата религиозна незаинтересованост, прекарахме там не дълго.

Храмът е действащ, паркът му е пълен с туристи и заобиколен от обичайните будки за сувенири и редици от магазини за кимона, нови и употребявани. Тук е задължително на сватбени тържества жените да са облечени в кимоно и затова те купуват или наемат употребявани. Много рядко срещаме жена в кимоно по улиците или в метрото.

После отидохме в модния квартал Омотесандо. Най-новата придобивка тук е свръхмодерната сграда на Прада. Срещу нея е сградата на Картие и редица други по-малки. Зад Картие има четириетажна сграда с бутици и френски ресторант на четвъртия етаж, до който се стига с асансьор направо от улицата.

Токио, 8 юни

Лекциите на майка ви са днес следобед, та употребихме предиобеда да доразгледаме Омотесандо. Великолепната четириетажна сграда на Прада лежи върху нещо като ниша от гладки камъни останали от отминали векове. Вътре не позволяват да се фотографира. Практически никой не влиза, а на всеки от четирите етажа има по три или четири усмихващи се японки в тъмносиня униформа. Изложени са чанти, обувки и дрехи, струващи милиони йени. На пръв поглед ненужна красота – изложбата имам предвид. Дори бих предпочел да видя моделите в списания. Но дизайнерската мода ми е интересна като синтез на самовлюбения капитализъм. А самовлюбеност, която черпи от човешката сексуалност, може да произведе форми, вдъхновяващи и възпитаващи човешкото око. Аз не се дразня от това, че става дума за пари и че само една тънка прослойка богати хора поддържат този вид изкуство. В края на краищата изкуството винаги е било поддържано от минимален брой богати хора, които са били освен това образовани и вдъхновени. Най-богатият институционален меценат, разбира се, е била църквата. Сега поне нещата са изведени на едно човешко ниво. Хората са суетни и колкото

по-богати са, толкова по-суетни изглеждат – не че непременно са. Модната индустрия произвежда стоки с невероятна естетическа стойност, за да задоволят нечия потребност. Щом е човешка потребност и не потиска никого, аз я приемам (потребността) и се радвам на продуктите, които я задоволяват.

Сградата на Прада по улица Омотесандо

За първи ден над Токио небето беше синьо – без да е горещо – и разходката из ултрамодните квартали, Хараджуку и Шибуя, беше великолепно преживяване. За първи път прекарвам повече от четири часа по магазини без да се уморя и без да ми омръзне. В Хараджуку има две улици, които са известни с модата си: Омотесандо, по която са подредени къщите на най-известните в света дизайнери, и Такешита, по която има различни бутик магазинчета, специално за много млади хора. Първата прилича на парижки булевард с кестени – само че тук дърветата са от друг вид – с широки тротоари и двупосочно движение на коли помежду, а втората е тясна почти като в арабски сук и пълна с хора. Между тях има много други малки улички с ресторанчета и барове – чувстваш се почти като в курортно градче от Южна Франция.

Две неща отличават всичко това от местата, където ние се движим обикновено: публиката и подредбата на магазините. Разбира се, основната разлика е в цените: тук всичко е много по-скъпо от Европа и САЩ, а в тези изложбени къщи няма намаления. Като цяло нивото на цените в Япония е по-високо и трябва да получаваш парите си в йени, за да можеш да се чувстваш добре – нашите долари тук нямат еквивалентна покупателна способност. Но думата ми е за естетиката и хората, които я създават и ползват.

Архитектурата на магазините е своеобразна и разнообразна. Вътрешният им дизайн и дизайна на изложените дрехи, бижута, обувки и т. н. е необичаен за моето око и ми изглеждаше много по-красив от онова, което съм виждал. Вървиш и си с чувството, че си в една изложбена зала, продължаваща от къща в къща, направена специално за теб: да ѝ се радваш. Хората наоколо са облечени по същия красив начин и повечето изглеждат щастливи, весели, любезни, добронамерени. Не знам дали е поради квартала, в който се намираме или навсякъде в Токио е така, но младите хора просто бликат по улиците. И много рядко, да не кажа изобщо, се вижда

враждебно лице. За красотата на жените и мъжете вече казах, но то се повтаря всеки ден и е част от прелестта на мястото. От моята гледна точка Токио създава постоянно чувство на еуфория и благополучие.

Хараджуку е спокойно място и някак по-тежкарско. Шибуя е стълпотворение от хора, пак предимно млади. Вървях сред тълпата и непрекъснато се чудех, че не ме е страх, че някой може да ни обере, нито че се намираме сред хиляди непознати. Казват, че кръстовището около станцията в Шибуя е най-оживеното пешеходно кръстовище в света. Тълпата обаче не ме умори. Всеки си гледа своята група или приятел, най-често се заливат от смях, облечени са със същите модни дрехи, каквито са изложени в магазините, момичетата са много гримирани, а на момчетата прическите са нещо специално. И още нещо уникално за Япония: много често се виждат хора, които носят маска на устата си – казаха ми, че някои носят, за да се предпазват от инфекции, а други, за да се предпазват от алергените във въздуха. На никого това не прави впечатление – не ги сочат с пръст, искам да кажа.

Особеност на този град, а по всичко личи и на цяла Япония, е, че заведенията за хранене са предимно на горните етажи на високите сгради; по-малко са тези, които са на нивото на улицата. Влизаш в подножието на магазина и на електронно табло виждаш на кой етаж се намират ресторантите, какви видове ресторанти има и цените на ястията. Също нещо необичайно е, че на тези табла или пред всеки ресторант са изложени пластмасови модели на ястията в цвят. Някои не са никак апетитни, но има и много добре направени.

Снощи вечеряхме на осмия етаж в една такава сграда недалеч от нас в тайландски ресторант. И ето нещо за проявите на младите хора: имаше място за продажба на сладолед, който е от същата марка, каквато имаме и в Айова Сити – казва се Cold Stone Creamery. Поръчахме си сладолед от зелен чай с натрошени бадеми и преди нас имаше три момичета, които

си бяха поръчали някакви други смеси. Зад щанда работеха три момичета и две момчета, почти на училищна възраст. Всички постоянно усмихнати и смесването го правят върху студена метална повърхност с шпатули, а към края пеят в ритъм и слагат сладоледа в конусите или кофичките. Подават го на момичетата и се покланят. На нас не ни пяха, но момчето ни заговори на английски и ни пожела приятно прекарване. По улиците долу тълпата беше все същата, весела и жизнерадостна. Просто не е ясно от къде всички черпят толкова енергия: дали от зеления чай, който се пие постоянно и навсякъде, дали от това, че се къпят и чистят непрекъснато, или просто защото са щастливи по някакви техни приини.

Япония подбужда към интересни аналогии между мода и храненето. И двете задоволяват фундаментални човешки потребности, но с помощта на парите са доведени до изящество и превърнати в скъпа стока, която удовлетворява потребностите на минимален брой клиенти, способни да си платят. По улица Омотесандо окото ни се радваше на италиански, френски и японски дизайнерски модели и след това, уморени от гледане и ходене, влязохме в малък френски ресторант, наречен „Мозайка“. Първата изненада беше, че собственикът, който ни посрещна и настана, беше невероятно точно копие на един от приятелите на моя син. До подробности, като височината, цвета на очите, обръснатата глава, правия като дъска врат и т.н. Но се оказа човек от Южна Африка. Единият от сервитьорите беше французин и съм сигурен, че остана с впечатлението, че и аз съм французин, който живее в Америка, защото си говорихме на чист френски. Изпих и една френска бира, известна като Жълтата (La Jaune).

Нямахме намерение за голям обяд, но във френски ресторант, колкото и да е неформален, не може просто да грабнеш сандвич или салата. Започнахме със супа, след това Руми си взе бяла риба направена върху печка, а аз кускус с агнешко. И двете бяха приготвени идеално. За десерт беше задължително

да си изберем три неща от една табла с голям асортимент и, разбира се, малиновия мус и пая със смокини бяха най-доброто от всичко. Обаче кафето се оказа истинския връх, от давна не бях пил толкова вкусно и енергизиращо еспreso. Обслужването и изпращането до асансьора бяха на японско равнище. А, да не забравя публиката! Две безумно красиви японки обядваха на съседна маса: едната имаше рожден ден, другата беше с детето си. Не знам дали да се отплесвам в разкази за женската красота в Япония, но изразът „дъхът ти спира“ тук при мен получи пълно покритие. Вървиш по улицата или влизаш в магазин, асансьор, влак и внезапно погледът ти пада на лице, от което не можеш да се откъснеш и спираш да дишаш и да мислиш за всичко друго. Не преувеличавам!

И най-сетне вечерта отидохме в един тих квартал, където явно живеят заможни хора и интелектуалци и вечеряхме пица в италианско бистро.

Бункио, 10 юни

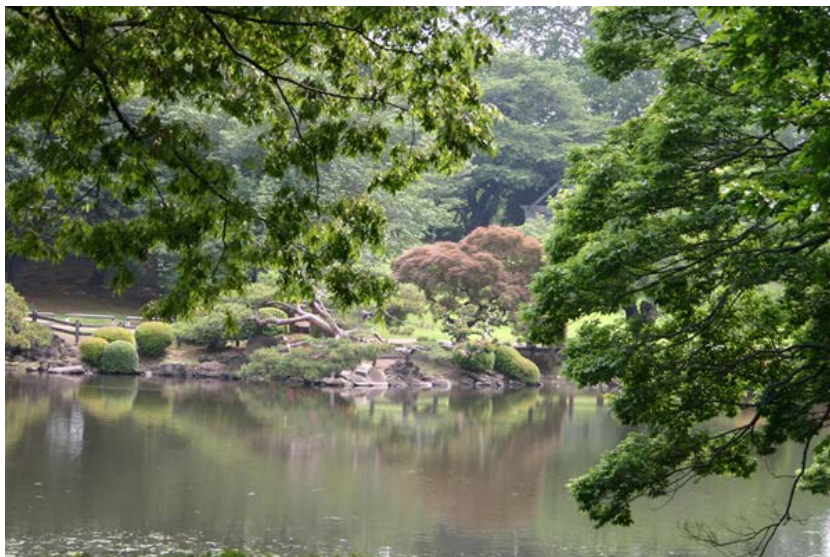
Днес сме точно по средата на посещението си. Възторгът ни от лицето на Япония е нестихващ. Какво има зад това лице, не можем да научим от едно толкова кратко пребиваване. Но дори и да имаме съмнения, че в дълбочина има и грозни черти, за нас Япония е важна с онова, което е постигнала. Как го е постигнала е проблем на самите японци. Формите, с които Япония се представя – невероятно изобретателната архитектура, съвършената електроника, изобилието, видимата красота – произтичат от някаква история, която за нас ще остане непозната, неузнаваема и поради това загадъчна. Мен ме интересува, например, защо Токио е съзнателно превърнат в един град-чудо на материалния свят. И как преживяванията на японците в тяхната история, затвореността им от останалия свят, чувството им за миниатюрна естетика и много други не-европейски неща са ги предизвикали да създадат онова, което с пълно основание може да се нарече уникална

красота и функционалност. Да го създадат с технологията, произлизаща от европейско-американската цивилизация.

Японците изглеждат жизнерадостни и щастливи в своята собствена среда – казвам го със съзнание за цялата относителност, която това твърдение неизбежно съдържа. Но понеже няма да се местя да живея тук, съзнавам, че любопитството ми едва ли ще бъде задоволено. А и трябва ли?

Но не мога да не се радвам, че дойдохме тук и ще се върнем разширили погледа си за света още повече.

Преди да напуснем прекрасния Century Southern Tower, правихме снимки в парка Шинджуку. Като ги пренесох в Пикаса и отворих албума, от екрана на компютъра ме лъхна същото спокойствие, каквото ме беше обзело по време на разходката. Японците имат дарбата да организират малки пространства сред невероятно шумни стълпотворения от хора, където е внезапно тихо и някак приказно. Също и призрачно, ако го възприемаш и с очите. Паркът Шинджуку е много голям, но е създаден и пазен като оазис на тишина и съзерцание всред тъгнежа на най-шумната част на Токио – Шинджуку. Как се постига това е тайна, която японците сигурно ревниво пазят. Или за тях то е толкова естествено състояние, че не се опитват да го обяснят.

Спокойствие в парка Шинджуку

Вътре в парка има английска, френска и японска градини; последната е най-спокойната и съзерцателна от трите. Съчетанието на трева, вода и дървета, които като пинии простират иглолистната си зеленина върху зеления фон на моравата, най-вероятно са ключа към ефекта на тишината. В японската градина имаше две чайни, този предиобед затворени. И си спомних, че когато вицепрезидентът на Университета Чуо ни развеждаше из кампуса, той специално ни поведе по една странична пътечка в гората, само и само да ни покаже тяхната стара чайна. Не беше отворена дори. Той просто искаше да ни потопа за минути в тишината и спокойствието, което беше само на метри от шумния университетски двор.

Японската градина в парка Шинджуку

Осака, 13 юни

В момента сме на 11 етаж на хотела в Осака, Fraser Residence (Резиденция Фрейзър). Издигнат в самия център на града, хотелът е част от верига, придържаща се към една интересна концепция: стаите са оборудвани с кухничка, пералня и т. н., така че можеш да имаш домашни удобства, има безжичен интернет, уред за ай-под – в момента слушаме Чарли Паркър от колекцията на телефона на Руми – плазмен телевизор, който е абсолютно хай-дефинишън, нощно фенерче и разни тукашни джаджи, които дори не знам за какво служат. Хотелът пак има гореща баня, само че тук е без басейн, а с малко парно помещение. Цената на стаята ни по някакъв странен начин е по-ниска от стаята в хотела в предградиято Бункио, която ни бяха резервирали за времето на конференцията: тук е 7,500 йени, а там беше 7,900 (курсът е около 80-85 йени за долар).

Дойдохме дотук на прочутия Шинкансен, или влакът-куршум; от Токио до Осака е около 3 часа. Цената на билета е

много висока, но с нашия рейл пас, който си купихме в Айова, наистина спестяваме сериозно. Рейлпас се продава по интернет само на чужденци и може да се купи само ако не си жител на Япония и се намираш извън Япония. На влизане през границата, в паспорта ти се отбелязва, че си турист, и само срещу това ваучерът за 57,000 йени платени от Америка, се превръща в карта за пътуване, която има точно три седмици давност и която показваш всеки път при влизане и излизане от станциите на най-голямата тук железопътна компания, Джапан Рейл. Цената на Шинкансен между Токио и Осака е 20,000 йени, а рейлпасът позволява да се движиш навсякъде без ограничение, където има влакове на Джапан Рейл, а това са главните пътни артерии, свързващи градовете на Япония.

Вагоните на влаковете-куршум са 10 или 16 и са широки, с пет седалки на редица (2 + 3) и широк коридор помежду. Разстоянието от редица до редица е много голямо, така че като си наведеш облегалката можеш почти да се опънеш хоризонтално. Седалките могат да се обръщат, така че компания от шест или четири души могат да седят един срещу друг и да си приказват. Влаковете са два типа: Нозоми и Хикари – Нозоми не спира никъде между главните станции, Хикари спира на няколко места. Ние имаме право на Хикари. Оказа се, че Хикари обаче са по-празни, в нашия вагон имаше по един човек до прозорците и много свободни седалки. Но видяхме, че Нозоми беше пълен до последната седалка. Разписанията са идеални – няма нужда да се бърза, защото влаковете са на по-малко от десет минути.

Осака е подходящо място да пиша повече за храната. На мен лично японската храна не ми харесва – и това може би е другата причина да отбягвам тази тема. Най-точно не ми харесва поднасянето на миниатюрни порции от десетки неща; просто няма основно ястие. Да не говорим, че стомахът ми се бунтува срещу идеята сутрин да ям солена супа и риба с ориз. По време на конференцията в Бункио се хранихме по

следния начин. Сутрин в хотела закуска по японски, от която аз можех да ям само салатата от макарони с майонеза. На обяд ни даваха по една бенто-кутия с малки преградки напълнени с ориз, риби, странни зеленчуци, мариновани неща и т. н. Руми умира за всичко това, но аз го изяждам без особен апетит. За пиене навсякъде има зелен чай, хубаво кафе има само в Старбъкс, но пък там е наистина отлично, така че всеки ден поне по един път отиваме в Старбъкс. Вчера изведнъж почувствах, че тук не се яде сирене – страшна потребност имах от българско сирене и трябваше в Старбъкс да си взема сандвич с чедър (единственото налично европейско сирене).

Осака от височината на Умеда скайуок – южен изглед през движещия се ескалатор

По време на конференцията имаше веднъж банкет и два пъти ни водиха на ресторант. Първият беше италиански тип и бяха избрали прошутто и пица, така че се нахраних добре,

но банкетът беше от китайски спринг-ролс, малко суши, и клуб-сандвичи, полети с бира или лошо червено вино.

Много интересно беше мястото снощи: типично японско, всяка група седи в отделна стая, масите са на ниско, но под тях има място за краката, за да не седиш със сгънати крака на седалката. Този път имаше много вкусни японски неща, като например пиле териаки и ориз и увито в тънки листа свинско месо. Пие се бира или вино, но те винаги го смесват, особено в края на вечерта, със sake. Сакето има шоколадов привкус, алкохолната му сила е като на виното, но поради бъркотията, лесно те напива. Бяхме и на караоке бар, организиран по японски, т. е., идеално. Групата получава една стая с два телевизора и електронно табло за избиране на песните. Има два микрофона и когато се пусне песен, по телевизора се появява някакъв „подходящ“ клип и думите на песента на японски – хора от групата запяват по двата микрофона. Плаща се за време и се получават напитки, колкото може да се изпият.

Днес влакът ни пристигна в Осака в един и половина по обяд и Руми беше гладна. На излизане от вагона, на самия перон, имаше малка будка с барче, където продаваха супи с макарони. Видях как ги правят. Макароните ги потапят с една замрежена кофичка във вряла вода, сипват ги в купата, след това върху тях наливат приготвения бульон, ситно нарязан лук, царевични зърна, ако искаш едно сурово яйце; една огромна купа нахрани и двама ни.

Осака изглежда съвсем различен град – много по-отпуснат, хората са различни, като физиономии и като облекло. Сигурно ще има интересни неща, плюс специфична храна, за която ще пиша специално.

Осака, 15 юни

Досега пътуването ни минава абсолютно по план и без никакви инциденти. Винаги намираме пътя си, никога не

сме закъснели, нито сме забравили нещо в хотелите или изгубили по пътя. Един-единствен път нещо неприятно щеше да се случи, но то беше предотвратено от японската честност и ефективност. Хотелът Шисодоме в Гинза, където беше отседнала нашата приятелка Юкико Хасата (тя ни разведе из най-люксовата част на Токио), започва от 30 етаж нагоре – на това ниво беше ресторантът, където обядвахме по типа бюфет и от където направих някои хубави снимки на Токио. Преди да отидем на вечеря, Юкико искаше да вземе нещо от стаята си и ние с Руми останахме да я чакаме в лобито на хотела седнали на едно от канапетата пред рецепцията. Моят фотоапарат обикновено виси на рамото ми в калъф, който се отваря отгоре. За този калъф е закачен втори калъф, в който държа телеобектива – общо взето нормална тежест, която усещам на рамото си. Юкико дойде, станахме от канапето и взехме асансьора за приземния етаж. Изляхме от хотела и повикахме такси. Таксито приближава, лявата врата се отваря и Руми е вече на път да влезе в колата, когато осъзнавам, че капака на калъфа е отворен и апарата го няма. Едва казал на нея и на Юкико да не влизат в таксито и всъщност само няколко секунди след като трескаво бях започнал да мисля къде може да съм загубил фотоапарата Канън (доста скъп, впрочем), виждам през стъклената стена в коридора вътре да тича един от хотелските служители. Докато разбере какво става, той отваря входната врата и се насочва към нас и ми сочи към моя апарат, който е в ръката му. Почти нямахме време да се притесним. Някой от рецепцията ни е наблюдавал, веднага са видели апарата, който се е бил изплъзнал от отворения капак на калъфа върху канапето, и един от тях е хукнал да ни догони с асансьора от 30-я етаж. Не мога да си представя в друга държава това да се случи по този начин, ако изобщо се случи.

Онзи списък, който започнах, с неща уникални за Япония, досега сигурно щеше да стигне бройката 40-50; реших да не го продължавам, защото самото изброяване щеше да

стане банално, но японското умение да се справят със ситуацията по необичаен начин се вижда на всяка крачка. От това, че в обществените тоалетни има закачалки между писоарите да си закачиш чадъра до упътването, на което са обозначени станциите в метрото, така че дори и да не знаеш японски, не можеш да се объркаш; или от това, че автоматите винаги отброяват абсолютно точно рестото, картинките или нумеричните указания са винаги спрямо най-простата схема и веднага става ясно как да действаш и никога не засичат, до безумното спазване на светофарите от пешеходците и колите, които изчакват да завият надясно дори да си едва стъпил в противоположния край на пешеходната пътека – всичко е ясно, чисто, функционално и красиво. Тоалетни има на всяка крачка, така че никога не се налага да се стискаш при продължителното ходене. Също и автомати с различни студени напитки има под път и над път, така че не може и да останеш жаден.

Първия следобед в Осака отидохме до Умеда Скай Уок – две сгради една до друга с височина 45 етажа (173 метра), които са свързани с кръгова пътека за разглеждане на града от високо.

Вчера разгледахме Замъка на Осака, който е бил построен от един от шогуните през 16 век, след което отидохме в Spa World (Световни минерални бани), огромна обществена баня с естествена минерална вода, на четвъртия етаж за мъже, на шестия за жени, на осмия смесен басейн за плуване. Там, всеки на своя етаж, прекарахме два часа, и след това започна едно диво ядене на специфичните вкусоции, с които Осака е прочута. Яденето приключи на осмия етаж на магазина Такашимая, където ядохме прочутите окономияки в малък ресторант.

Трябва да отбележа две особености, свързани с хората. Първата е, че всеки се забавлява по улиците или в заведенията, пълно е с хора, светлини, шум. Но нито веднъж не срещнах

лице, което да изразява агресия, така както срещам в нашия свят. Всички изглеждат добронамерени и се веселят в своята компания, по своя си начин, но всеки отстъпва път или място, всеки ти се усмихва или просто не ти обръща внимание. Изобилието от стоки и храна е направо невъобразимо и хората изглеждат задоволени и със самочувствие. Един-единствен бездомен човек видяхме да спи на улицата. Сякаш няма бедни. И сигурно има връзка между тази задоволеност и липсата на агресия у хората. Добих впечатлението, че японците съзнават, че са постигнали това изобилие със своя труд, и просто му се радват и го ползват.

Деца обядват на кея на пристанището в Осака
(типична за Япония картина)

Коментар: *Добронамереността, или видимото отсъствие на агресивност по лицата и в телесния език на хората, е наистина уникална черта на японския характер. Естествено и там има подземен свят, банди, които си съперничат за територия, и*

квартали, където е опасно да се разхождаш нощем. Но те са много малко. Те са изключенията. Статистиките показват, че в Япония кражбите и убийствата, т. е. социалното насилие, така характерно за западните демокрации, Русия и мюсюлманския свят, са забележително малко.

Същевременно, Япония е едно хомогенно общество. В Япония няма имиграция – или поне тя се свежда само до браковете с чужденци. С една дума, няма пришълци, които да търсят да установят своята религия и култура тук и, в процеса, неизбежно да влязат в конфликт с местните общности. Поради това и няма етнически малцинства. Ако има някакви социални противоречия, те са между хора, говорещи един и същ език, наследили една и съща история и обединени от едни и същи стремежи.

Работа на социолозите е да установят има ли връзка между хомогенността и добронамереността. Работа на психолозите е да анализират механизмите, които водят до липсата на агресивност, която е видима и повсеместна. Но след като бях в Япония – без оръжие, без предразсъдъци и без намерение да оставям там – не виждам кой би могъл да намери аргумент срещу факта, че отсъствието на социално напрежение е продукт на самородната японска култура.

А що се отнася до това, че хомогенността води до еднообразие и консерватизъм, ценности отхвърляни от радетелите на човешката пъстрота и освободеността от норми и социални зависимости, които характеризират западния свят, не бих спорил. Всеки отстоява онова, на което принадлежи. Японците, за разлика от нас, не изглежда да претендират, че са най-напредналата демокрация на земята.

Впрочем, моето възхищение от Япония не се посрещна с възторг от приятелите ми американци, с които споделих впечатленията си.

Втората особеност е, че не можах да видя по улиците нито един автомобил, който да не е лъснат до блясък или да има следа от удар. Вярно е, че автомобилите са най-малко ползва-

ния транспорт в Япония. Влаковете между и вътре в градовете, както и велосипедите по улиците на градовете се ползват с непозната за нас честота. Колелата се карат по тротоарите, между минувачите, с изумителна ловкост, и със сигурност са повече на глава от населението отколкото в Холандия. Но има автомагистрала и камиони и коли по широките булеварди. Както разбирам, почти няма задръствания. Чистите коли се паркират в невероятно тесни места – къщите са малки и няма място за гаражи – най-честото паркиране е под навес, който е над единствената свободна площ между две къщи и на такива места видях коли паркирани с потресаваща точност на сантиметри от стените. Много БeEмBe-та и почти няма Ауди; тук-там Мерцедеси. Хората от японската мафия карат Мерцедеси и Хамъри, черни, и се забелязват веднага. О, шофьорите на такси в Токио освен бели ръкавици, носят и папийонки.

Готов съм да препоръчам хотела, в който сме отседнали на всеки, който идва в Осака. Първо, имахме малък инцидент при чекирането. Ние бяхме резервирали студио и се оказа, че нямат студио за непущачи – както ни обясни момичето, понеже не сме отбелязали дали сме пушачи или не (запазването стана чрез интернет). Готова беше да ни даде студио за пушачи. Руми обаче се запъна и каза, че по правило хората трябва да бъдат смятани за непущачи, щом не са отбелязали предпочитанието си, и че иска да ни дадат стая за двама на цената на студио. Момичето се смути, но настоя, че не може. Причината, която изтъкна, ме шашна: другите в същото положение, каза тя, се съгласяват да вземат студио за пушачи и не е честно за вас да правя изключение. Но жена ми остана непреклонна и, след около 2-3 минути разговор, отвътре се появи мениджърката. Момичето ѝ обясни ситуацията и тя, макар и без удоволствие, но и без видимо раздражение, веднага ни даде стая за двама на 11 етаж, за която платихме по тарифата за студио. Стаята е идеална, има кухничка с прибо-

ри, чинии и други кухненски неща подредени по японски в шкафови, има собствена пералня, телевизор, радио за ай-под, достатъчно пространство за куфарите, гардероби за окачване и за бельо, безупречно чиста баня и върховен изглед към града. На втория етаж, освен споменатата парна сауна, има стая за гостите с всички компютърни уреди и малка библиотека и гимнастически салон. Закуската, включена в цената, е на партерния етаж в заведение, което иначе предлага испански тапас. Най-голямото предимство на резиденцията е, че е разположена удобно до всичко, което би интересувало един чужденец в Осака и до централна станция на метрото.

Хората в Осака са по-разнородни, по-хипарски изглеждат, изобщо по-интересни и не така формални както тези в Токио. Сякаш Осака е град за душата, докато Токио е град за ума. Младите момичета са облечени много женствено. Много от тях носят черни чорапи до над коляното и къси панталони, така че откриват бедрата си. И както Руми първа отбеляза, това ги прави много сексапилни. Ученичките навсякъде в Япония са облечени в чорапи до под коляното и полички и си изглеждат като деца. Но точно тази разлика, покритото коляно, което позволява на бедрото да се очертае при младите жени, е наистина предизвикателно сексуална.

На попадналия в Япония европеец с чувствително око не може да убегне една дълбока разлика между градските пейзажи на Западния свят и на Япония. Разликата е в това, че тук всичко във външното и вътрешното пространство е много по-красиво и това е състояние, което те обзема от самото начало без да разбираш какво е то точно и защо е така. И постепенно си даваш сметка, че в Япония чувството за красота – за това че предметите, лицата, улиците, градините, буквално всичко, до което се докосва човек, трябва да е красиво и фино – е присъщо на всички хора. То е може би по някакъв начин вродено или изработено с вековете, но започваш да го усещаш и колкото повече го наблюдаваш, толкова повече разбираш каква

съществена част от японската душевност е. На нивото на архитектурата то се изразява в градоустройството, във формите на високите сгради, шосетата, улиците, двуетажните къщи. На нивото на природата – в градините и в съчетанието на цветята и цветовете. На нивото на човека – в облеклото и как поддържат лицата и косите си. На нивото на магазините – във витрините, в дизайна на продуктите, в подредбата на стоките по рафтовете, също в това как се увиват нещата. За всяко нещо има изработен ритуал, всичко се прави до последната подробност, т. е., до усмивката, с която ти връщат парите, подават пакета и те изпращат на входа.

Шогунският замък и отвътре, и отвън е комбинация на форми и цветове, които те пренасят в миналото, но в същото време ти позволяват да се насладиш и на настоящето от високо или в градините около него. Водата около стената на замъка се поддържа кристално чиста. Сликовата градина е оазис на гъста, сочна зеленина, мостчетата над водните пространства са от лакирано дърво, подходът от замъка към станцията на влака е очертан с дървета и зеленина, отпред е дъгата на хотел Ню Отани, после се качваш на перона на една гара на Джапан Рейл, която ми напомни гарата в Борушица, в Тревненския балкан – беше тиха и зелена, сякаш загубена на края на света. До пристигането на влака.

Вътре в замъка са подредени картини от битките, които са свързани с историята му – прочутите японски гравюри, които освен това се прожектират на една стена като диапозитиви в различен мащаб. Те издават една войнственост и жестокост – заобиколен си освен това с ризници и мечове, но също и с оригинални писма, писани от самия владетел, който е живял в замъка. Питам се как тези толкова войнствени хора постепенно са се превърнали в днешните мили и любезни жители на Япония, които са горди с онова, което са постигнали. И които, въпреки катастрофалното цунами от преди три месеца, не показват никакви признаци на отчаяние или

страх. Напротив, репортажите във вестниците описват стоицизъм и решителност нещата да продължат както досега. А това значи да се строят красиви небостъргачи, магазините да са претъпкани със стока, градините да бъдат красиви и съзерцателни и от високо, докъдето ти стигат очите, да виждаш очовечена градска среда.

Съзнавам, че пиша набързо, много неща все още не съм дообмислил, други сигурно не описвам съвсем вярно, но мисля, че спонтанността е важна. Признавам, че за първи път моята система от стандарти е объркана и ми трябва време, за да вместя японските неща в тях – или да си променя системата. Но вдъхновението е силно! Освен всичко, никога не съм си представял, че ще дойда дотук и то без никакви очаквания, а ето че изведнъж съм в тази предизвикателна държава и всичко надминава собственото ми въображение.

Петстотин годишно дърво в сливовата градина в шогунския замък, Осака

Киото, 17 юни

Вчера напуснахме чудесната си резиденция в Осака и за 15 минути с влака Шинкансен бяхме в Киото. Тук сме настанени в риокан, традиционен японски хан. Обаче спим на традиционно европейски легла. Иначе старото дърво, малките стаи и модерните удобства са японски. Поради местоположението си обаче цената на стаите е най-висока от всичко досега, с изключение на Century Southern Tower в Токио. Странно, че тук за първи път тоалетната е без промиващата пръскалка – много готино приспособление, впрочем, с което човек свиква бързо – но пък водата се пуска сама след като станеш от чинията. Също в банята един и същ кран обслужва мивката и ваната с душа. Когато човек се къпе всеки ден на различни места, непременно обръща внимание на крановете и смесителите на топла и студена вода. И в тази толкова необходима на човечеството джаджа японците са най-изобретателни, моделите смесители са направо съвършени по функция и дизайн.

Повечето японци знаят много слабо английски. Които го разбират, почти не говорят. Но вчера на гарата в Киото влязохме в такси на човек, който дори не знаеше латинската азбука. Аз му показвам адреса на риокана от своето копие на интернетната страница, но личи, че той нищо не вдява. Нашето произношение пък на японски сигурно нищо не му говори. Но малко по малко той усети къде искаме да отиваме и се обади по телефона на своя диспечер. И след няколко минути чакане, оттам му изпратиха по Джи Пи Еса (Global Positioning System) дестинацията и маршрута. Беше близко. На едно друго такси, което взехме от центъра към риокана, пък показахме на картата къде е, и той се справи.

В Киото най-ползваният обществен транспорт е автобусът. Но градът има взаимно перпендикулярни улици, като американските, и веднага се ориентираш. Казаха ни, че японците отбягвали чужденците, например в метрото ставали,

когато бял човек седне до тях. Стори ни се само веднъж, че това се случи с нас в един доста пуст вагон. Но пък няколко пъти хора, които говореха малко английски, се обръщаха към нас да ни упътят. В автобуса вчера, когато Руми попита за крайната спирка шофьора, а по говорителя съобщаваха спирките само на японски, девойката на предната седалка, която беше чула въпроса, се обърна към нас когато спирката наближи да ни подсказе да слезем. Също в Осака, метрото за гарата имаше за крайна спирка една станция, която беше две станции преди гарата и видяхме, че всички слизат без да разберем, че са били предупредени за това по високоговорителя. Една жена специално спря на вратата да ни покаже, че трябва и ние да слезем. Просто имам чувството, че сме наблюдавани – от една страна да не нарушим правилата, от друга, да не се загубим, от трета просто от добро чувство.

Каменна градина в Киото

Най-впечатляващо от всичко обаче е, че вече на три пъти хора ни спират на улицата да ни питат дали се нуждаем от нещо. И след това ни благодарят, че сме дошли.

Коментар: *Когато се прибрахме у дома, студентката от Йокохама и някои от колегите на Руми изразиха в имейли специални благодарности, че в такова трудно за Япония време не сме се отказали да я посетим. Явно не става дума за загуба на пари от намаления туризъм, а за накърнена национална чест. Японците (както и аз, впрочем) смятат страха от радиация за преувеличен и приемат като лична обида, че толкова много чужденци се въздържат да посетят страната им. През цялото време на нашето пътуване нивата на радиация бяха безвредни – не че проверявах, докато сме там, но прегледах статистиките впоследствие – но почти всеки ден имаше малки турсове. Японците са се научили да живеят с тях и не им обръщат внимание: животът, който са си уредили, е толкова хубав. Но той е уреден в борба с природните стихии. И ако срещу земетресенията са измислили как да се борят, убеден съм, че предстои да измислят и как да предпазват земята и хората си от цунами.*

Нека най-сетне кажа нещо за храната. В трите града има невъобразим брой ресторанти от най-различен вид и категория, но в Киото те са може би най-много на глава от населението. Най-много са японските, но почти толкова сякаш са и китайските. Ние избрахме обаче един малайзийски, който беше чудесен, и веднъж вечеряхме в прочут от години ресторант за унаги, за когото трябваше да си запазим маса предварително.

Тайната на успеха на един ресторант е в уменията да предложи нещо уникално, по-различно от останалите. Дори в приготвянето на суши и сашими има разлики – макар че общо взето е все риба. Но няма да забравя нашия хранителен поход във вторник в Осака. След банята, обядвахме към

три и половина в едно малко местенце – не повече от осем стола – с унаги. Това е парче от змийорка, разрязано на две и опечено на скара с териаки сос. Слагат ти го върху ориз и соса се просмуква в ориза. Отделно има настърган джинджър и ядеш от него колкото си искаш. Адски вкусно съчетание: унагито, което просто се топи в устата, заедно с джинджър и ориз в терияки сос.

След това влязохме в нещо, което може да се уподоби на кръчма – изакая – защото се предлагат и напитки. Но пак основното е рибата. Това заведение беше много изискано, приятно декорирано и осветено. На бара имаше човек с каскет, който си сипваше уиски от бутилка. Пак нещо уникално: постоянните клиенти си купуват бутилка и тя им се пази, докато свърши, надписана и поставена на специален рафт. Решихме да опитаме известното ни от филма японско уиски Сънтори – нищо особено – с мезе сашими от риби, които, увериха ни, са местни и уловени същата сутрин. Наистина имаше разлика в сравнение с многото други сашими, които сме яли. Рибата беше поднесена върху лед, с листа от японския босилек, който има много силна и приятна миризма, различна от тази на нашия. След това поръчахме други риби, наредени върху друг вид листа и с вариант на соевия сос.

Вървахме по пешеходната Дотонбори и нейните пресечки, където правят оконномияки и такаюки. Млади сервитьори пред почти всеки ресторант стоят с плакати и ти предлагат да влезеш. Най-сетне спряхме на един уличен щанд да ядем такаюки. Това е тесто с мляко, което се поставя в редици от кладенчета върху голяма метална плоча поддържана постоянно нагрятая. Във всяко кладенче се поставя по парче октопод. Напръскват се с подправките и след това с две шпатули съдържанието на всяко кладенче, което отдолу се е запекло, се обръща ловко и така се получава топка. Това е такаюки. Поръчваш си осем или десет, или колкото ти се иска, поливат ги с майонеза и с две пръчици започваш да си ги ядеш. С това

върви бира и трябва да кажа, че японската наливна бира е много добра. Яденето е доста мазно и нездравословно, но недържимо вкусно.

Пак ходихме насам-нататък, правихме снимки и най-после към осем и половина отидохме да ядем окономияки на осмия етаж на магазина Такашима. Предния ден на Скайуока, от където правих снимки на Осака, бяхме попаднали случайно с ескалатора в подземния етаж, уреден като автентични стари улички с малки японски ресторанчета, и бяхме влезли в едно от тях, което предлагаше окономияки. Та вече знаехме вкуса и можехме да сравним. В тези заведения масите имат нагревателна плоча, а на подобна плоча, но по-голяма, работи готвачът. Всичко започва с изливане на няколко лъжици от смес за палачинки – точно каквато е и българската смес – върху горещата плоча и, докато тя се запича, върху нея се сипва онова, което си избрал: скариди, октопод, бейкън или пиле, голямо количество ситно нарязан праз и подправки. След това отново се сипва от сместа и питката се обръща, за да се опече от другата страна. Майсторство е в умениято да я изпечеш точно до необходимата консистенция. Когато е готова, се намазва с терияки сос от двете страни, обръща се няколко пъти и ти се донася, като малко преди това плочата на твоята маса е включена и нагрята. Това пази окономиякито топло, докато го ядеш. Дават ти се чиния и шпатулка, за да си отрязваш и, разбира се, вездесъщите пръчици.

Вечер по Дотонбори, в центъра на Осака (където ядохме такояки)

Дотук добре, но е толкова вкусно, че не можеш да спреш да ядеш. Първата вечер Руми поръча и нещо, което е смес от макарони и кълнове със скариди и бейкън, и което, заедно със соса, ти се изсипва върху нагрятата плоча и започваш да го ядеш, докато то се грее и малко по малко соса се втвърдява. Това и за двама ни беше още по-вкусно от самото оконормияки. Та оконормияки в префинения ресторант беше по-малко вкусно от първото, автентичното. Обаче самите оконормияки бяха по-дебели. И понеже бяхме яли много, взехме си остатъците в кутия и обядвахме с тях на другия ден в хотела. Готвачите са много готини – случихме на двама, които бяха явно стари пушки в занаята, знаеха как да общуват с клиентите – ти през цялото време ги виждаш как работят и те могат да си приказват с теб.

Друга кулинарна магия са огромните подземни магазини за готови храни – във всеки универсален магазин има такъв

подземен етаж, пълен (меко казано) с щандове за всякаква храна за в къщи. Също и щандове за сладкиши. Блясъкът, гълпата, изгледът на нещата по витрините трябва да се видят, всеки опит за описване ще ги подцени. Най-първия ни ден в Токио бяхме в такъв и доста срамежливо ядохме от един щанд за здравословни храни. Но сетне разбрахме, че истината е в това да си опиташ от най-пърженото и най-подправеното.

Един обяд през последния ден в Токио на деветия етаж на Такашимая беше пък в макробиотичен ресторант, но например вчера в Киото влязохме в един такъв магазин и си взехме: Руми кутия със суши, а аз два вида салати, едната от скариди с майонеза и макарони, а другата две огромни скариди, парченца бейкън и мариновани гъби от четири вида, мини царевички и всичко това в слизест сос. Седнахме отвън да го изядем, защото вътре няма места за сядане, освен ако има някои малки кафенета. Кафето тук е винаги отлично, впрочем, и то не само в Старбъкс. В сладкарските магазини предлагат много добър баумкухен: по-добър от този, който веднъж ядохме в Чикаго в една полска сладкарница.

С две думи: японците ядат добре. Тяхната местна кухня няма да ми стане любима, макар че унаги (за съжаление никой в Америка не прави такова унаги), суши и сашими ще ям винаги. Китайската кухня и малайзийската обаче стоят много високо в собствената ми класация.

Киото, 18 юни късно вечерта

Има нещо странно в това, че на 65-ия си рожден ден съм в Япония. В Киото – място пълно с будистки, т. е., зен храмове. Като погледна назад, 65 години ми се виждат много. 1946 е твърде далеч назад във времето. Като погледна напред, 65 ми се виждат все още малко на брой, недостатъчни.

Днес беше мек ден с променлива облачност, прекаран в съзерцание. От частния храм Гинкаку-дзо, принадлежал на един от шогуните – победител в онази битка край Замъка на

Осака, за която вече споменах – до комплекса от масивни храмове с най-невероятно могъщата порта, наречен Нан-Зен-дзо, води една тиха пътека покрай канал с бавно течаща вода. Наречена е Пътеката на философа, защото преди около век по нея е вървял всеки ден един учител по философия в местния колеж. Над голяма част от нея висят клоните на стари вишни. Представете си ги в месеца на пролетния цъфтеж! Под пътеката водата в канала тече бавно и упоително, а на места има отклонения към стари гробища. Пътеката минава по хълмовете, които ограждат Киото откъм север и е на самия край на града. Ту върви край мистериозна стара гора, ту криволичи между махали с малки къщи и храмове с японски градини зад високите огради. Кварталът е за богати хора, но тук-там има миниатюрни сладкарници и кафенета. По пътеката почти не срещяхме хора.

Златният храм в Киото

Да, странно е, че Япония толкова ми харесва и съм тук след 65 години живот. Да не би да имам корен тук? Питам Руми и тя не може да отговори. Никой не може да каже нищо със сигурност. Мога да твърдя само онова, което сетивата ми възприемат. И ето че надвечер взехме автобуса да отидем до ресторанта „Огава“ на майстор готвача Огава Коджи.

Бяхме го локализирали още предната вечер, но въпреки това пристигнахме десет минути по-рано. Вечерта беше топла и задушевна. Ресторантът е на една дълга улица, Киамачи, по която има само ресторанти, барове и кръчми. Докато се чудехме как да убием десетте минути, направихме двадесетина крачки нагоре по улицата и Руми видя до една врата надписа Pub на английски и спонтанно каза „дай да изпием по нещо.“ Влязохме.

Вътре нямаше никой освен кръчмаря, възрастен човек с посребрена късо подстригана коса. Малко си приличахме с него. Барът беше една масивна дъбова дъска, столовете бяха също тежки, от японски дъб. На стената стъклените лавици бяха пълни с триъгълни стъклени мензури – като декантерите за вино – само че два пъти по-малки, пълни с кехлибарена течност. Човекът ни каза, че това са напитките на неговите постоянни клиенти.

Нямаше нито бърбън, нито сингъл-малцово уиски. Но въпреки това Руми каза, нека останем. Поръчахме си Балантайнс, с лед. Кръчмарят натроши леда, сложи го в чашите и наля от бутилката на око. Видях, че на една от лавиците зад него има няколко тестета карти и попитах дали клиентите играят в кръчмата. Да, каза той. Типична японска кръчма ли е това? Да, типична.

Отстрани Руми видя две лавици с книги и попита, ама и четат ли вашите клиенти? Той се засмя и каза, да, четат. Говореше завален английски, но ни разбираше добре.

Както отпивахме от питието, той взе едно от тестетата с карти, разгъна го пред нас без нищо да каже и извади попо-

вете на отделна купчинка. Прибра останалите карти и след това помоли Руми да си избере един от поповете. Тя избра поп купа. Той постави на бара манилов плик, тъмно жълт, и каза, че в него има също четири попа. Тогава накара Руми да постави попа купа с лице към нас между останалите три попа, обърнати към плота на бара. Тя го сложи между втората и третата карта. Човекът извади от плика четири карти със същите гърбове, но двойно по-големи по размер и показа нареждането им. Попът купа беше обърнат към нас на същото място, на което го беше поставила и Руми върху бара. Ние възкликнахме от изненада и Руми го попита как прави този фокус. Той каза на английски че е ESP, екстрасенс. До този момент не беше се усмихнал нито веднъж.

След малка пауза, човекът взе друго тесте карти както са в пакета си и сложи пакета на бара пред нас. Каза на Руми да си представи, че е избрала една карта, да я назове на глас и след това да я постави във въображаемо тесте с лице към нас. Думите си придружи с жестове на ръцете. Тя избра дама пика, но помня как направи пауза между думата „дама“ и „пика“. Той правеше жестове като че ли всичко това става с истински карти. Тогава извади тестето от пакета и бавно започна да го разгъва пред очите ни. Всички карти бяха с гръб към нас, единствено дама пика беше с лицето си.

Оставам на вас тълкуването. Руми беше абсолютно шашната. И цяла вечер не престана да се опитва да си обясни как така този човек е проникнал в нейния мозък и ѝ е наредил да избере точно онази карта, която той е подготвил предварително в тестетата.

Свършихме питието си и точно в седем влязохме в ресторанта. Оказа се миниатюрно пространство, не повече от осем на шест метра, в кремава светлина и махагонова мебел, с бар извит като дъга и осем стола. Менюто беше френско, фюзън на френска кухня с японски вкусове. От дългата страна на бара имаше пет места, от късата три. Нас той ни постави на

ъгъла, по-точно на завоя – Руми седна на късата, а аз на дългата страна. Това е важно, защото откъм нейната дясна страна седяха двойка японци, които можех да наблюдавам без те да забележат – виждах ги в профил. Мадамата беше не повече от 30-годишна, висока, може би по-висока от Рада¹, изящна, с голи рамене и дълги пръсти, с лице прилично на Афродита. Най-вероятно модел или проститутка за скъпи клиенти. Беше от онези японки, от чийто вид ти пресеква дъха. Мъжът беше на средна възраст, много сериозен на вид, с правилни мъжествени черти, и лек корем като на човек, който е свикнал да си угажда. Те приказваха малко и ядоха същото каквото и ние, но малко по-бавно от нас. Към края, малко преди да станем, видях как под плота на бара той ѝ подаде пачка йени от по десет хиляди, захванати със зелено ластиче. А малко преди да видя това, между Руми и мен се размениха следните реплики: (Руми) „Не е ли странно, че ще отидат да легнат след вечеря?“ (Златко) „А защо не допуснеш, че са били легнали преди вечеря?“ Предаването на парите потвърди версията за „преди“ и сякаш разсея съмненията ми дали младата красавица е модел или проститутка. Впрочем, може и да е била и двете. Вечерта отново постави въпрос, на който нашите сети-ва не можеха да дадат отговор. Продължихме да си живеем с недостатъчната информация за света: най-обичайното човешко състояние. И не станахме по-малко щастливи.

А щастливи бяхме от това, че сме заедно тази вечер и че можем да си позволим да опитваме екзотично приготвени ястия. Тя избра шест-блюдно меню, аз – осем. Не съм в състояние да ги опиша, твърде стар съм, за да се науча да разпознавам подправките и начините на приготвяне, твърде просто и еднообразно сме се хранили през целия си живот и се страхувам, че възторгът ми би бил прекалено неоправдан, понеже нямам база за сравняване. Ето списъка, за онези,

---

1 Най-голямата ми дъщеря, която единствена живее в България.

които разбират: 1. Fois gras with apple sauce; 2. small pieces of squid, unagi, red pepper, a wedge of a fig, on a plate with spots of Japanese sauce; 3. sea urchin on a fish canape with jelly and mayonnaise; 4. lobster bisque; 5. fried white fish with potatoes, small tomatoes, egg, and anchovies; 6. Beef stew – беше мини-атюрна купичка от парченца телешко с мини-картофчета и се сетих за българина посетител на Япония, описан от един наш приятел, който се питал защо в тази държава няма месо с картофи:-); 7. Japanese lake fish risotto rolled in a cabbage leaf; 8. Duck confit (Z) or beef tenderloin (R); 9. Curry sauce with rice – from the chef; 10. Coconut cream with Japanese bean ice-cream; 11. Coffee with fig pie (Z) or parfait pastry (R). Бутилката френско розе 2008 беше много добро, но на ръба на презряването – реколта 2009 би била идеалното вино. Всичко беше вкусно и изискано, поднесено от готвача по непринуден начин, с обяснения по френски маниер. Руми го усети, че е много съетен и непрекъснато го хвалеше, при което той се разтапяше в самодоволна усмивка.

На излизане от ресторанта, около 9 вечерта, отидохме да видим какво става в онази pub. Надзърнахме през пердето на вратата. Старият кръчмар седеше на един от столовете на бара с гръб към нас. Съвсем сам.

Пишейки за тези странни неща, за които нямаме достатъчно информация, си мисля за онези мои дъщери и приятели, които вярват в свръхестественото и прераждането. Пишейки за храна и ресторанти, си мисля за дъщеря ми, която току-що отвори ресторант в Рио де Жанейро. Пишейки за Япония, си мисля за всички вас и ми се иска отново да се съберем някъде, макар и за една седмица, както бяхме през миналата година на същия този ден

На всички ви благодаря за чудесните пожелания!!

Модерната гара на Киото

Нарита, 21 юни сутринта, от лобито на хотела

Преди да взема автобуса от хотела за летището, изпращам ви няколко снимки от най-свещените зен места в Киото: Златния храм, Кинкаку-джи, и Храма на съзерцанието, Риоан-джи. Красотата и спокойствието на тези две места са наистина вълшебни, въпреки че има доста посетители. Градината с камъните е най-зен мястото на всички зен религии: Риоан-джи. Всичко 15 камъка, поставени в пространство от 25 на 15 метра.

Знам, че на никого от вас не му е до Япония сега, но не мога да се въздържа да не кажа, че това е страната, която изглежда най-напреднала в най-важни аспекти от живота и човешкото състояние. Дано се видим скоро – но първо ще видите албумите със снимки на Интернет. Храната не мога да ви изпратя, за съжаление – но беше великолепна. На мен японското хранене няма да ми стане любимо, но е интересно да с опита всичко.

Всекиму пожелавам да дойде тук и да изпита онова, което преживяхме ние. Токио е най-страхотният град на света, в това нямам съмнение и го казвам без никакви уговорки. Лично на мен ми допадна Осака, като удобно място за живеене и преживявания. Киото е стар и грозен град, с изключение на храмовете. Така че, за който не обича да гледа старинни сгради и религиозни паметници, нищо няма да е интересно. Може би гарата, която е едно архитектурно чудо. Много хубаво място е Кобе: модерен град, в подножието на планини и това му придава особен чар. Но Токио!!! Това е място, където всеки модерен човек би се чувствал прекрасно да работи и да живее.

Моят любим камък от зен-градината в Риоан-джи,
върховния храм на зен будизма

Коментар: Накрая трябва да призная, че знаех малко повече за Япония, отколкото заявих в началото. Но пребиваването ми

там всъщност потвърди убеждението ми, че всяко знание за Япония отдалеч си остава повърхностно.

Преди четири години шефът на Катедрата по спешна медицина в Айовския университет, д-р Ерик Диксън, един забележителен лекар и администратор, както и прекрасен човек, ме нае да му помагам в писането на научни публикации. Неговият централен интерес беше съсредоточен върху пионерския проект да се въведе метода за повишаване производителността в заводите за автомобили измислен от Тойота и известен под името Leap¹, в Центъра за спешна медицинска помощ. Поради социологическото ми образование от Канада, аз бързо се превърнах от задкулисен писател на статиите, в съавтор.

Работата с д-р Диксън беше изключително интересна и творческа. Покрай нея прочетох доста неща за Тойота и автомобилостроенето в Япония. Неговият център постигна големи успехи в прилагането на Leapi заедно публикувахме една голяма статия в най-престижното американско списание за спешна медицина Annals of Emergency Medicine, която излезе през 2009. От тогава до сега нашата статия е между 25-те най-често сваляни от интернетa статии на това списание — и всяко тримесечие аз получавам имейли, потвърждаващи това място.

На път към дома, от летището в Денвър, където беше второто ми прекачване след излитането от Нарита, написах на своя приятел следния имейл:

Скъпи Ерик,

---

1 Leap означава слаб, мършав, без излишна тлъстина — в автомобилостроенето Тойота е дала това метафорично название на метода за постигане на максимална производителност с минимална загуба на време и ресурси. Като принцип Leap изисква процеса на производство да се очисти радикално и завинаги от всякакви излишъци. С това се печели време и се пестят материални ресурси. В средата на миналото десетилетие в американската здравеопазна система започнаха да се правят опити метода Leap да се пригоди към медицинските услуги, като спешната помощ се оказва най-подходящото звено за неговото въвеждане.

Препращам ти имейла, с който отново ни съобщават, че и през последното тримесечие нашата статия е била между 25-те най-сваляни от Аналитите.

Връщам се от Япония, където бях за три седмици като придружител на жена ми, която чете лекции в три токийски университета. Япония е забележителна страна и Токио е може би най-динамичния и красив град в света. Ако не си ходил, горещо ти препоръчвам да отидеш. И като попаднеш там, няма начин да не те удари същото прояснение, което удари и мен по отношение на Leap и целия почин той да бъде въведен в други държави извън Япония. А прояснението ми се състои в това, че Leap може да бъде ефективен и дълготраен инструмент само ако системата, в която се прилага, е била замислена, изпълнена и ръководена от японци.

Не се съмнявам, че ще се опиташ да отхвърлиш този извод и че, за да те убедя в правотата му, би трябвало да ти обясня надълго и нашироко защо стигнах до него. Но казано най-общо, това е народ с качества съвършено различни от другите народи по света и по отношение на ефективност, дисциплина, работна етика и лоялност японците ми изглеждат ненадминати. Leap може да работи успешно и да бъде установен за постоянно само в ръцете на японски работници.

Прощавай, че говоря така прямо. Но дори и да не се съгласиш с мен в момента, сигурен съм, че един ден, след много години на напразни усилия – защото е факт, че дори твоя собствен център изостави Leap след като ти напусна – ще си спомниш за този мой имейл и ще се съгласиш с мен.

Но онова, което направи ти, да опиташ да въведеш Leap в САЩ и то в системата на здравеопазването, си беше, без всякакви уговорки, акт на голяма смелост и новаторство.

Текстът е публикуван първоначално в списание „Съвременник“, кн. 3/2011.

Педикюр в Рио

Във вторник вечеряхме в един от най-хубавите френски ресторанти в Леблон „ST Boucherie“. Щедрите порции първокласно месо там се поднасят без гарнитура. Но през цялата вечеря, сервитьорите предлагат неограничен избор от безплатни side-dishes, някои от които са по-вкусни дори от Шатобрияна, който си бях поръчал. След вечерята сладоледът в луксозната сладкарница „Venchi“, която е малко по-нагоре по същата улица, ми се видя най-вкусния на света. В 22:30 взехме такси, за да се приберем до апартамента на дъщеря ни, който е в уютен жилищен квартал между Ботафого и Копакабана.

И в най-безоблачните си състояния, човек никога не знае какво го очаква. На излизане от тунела, който свързва Ипанема с Копакабана, полицейски патрули бяха затворили главната улица, която води на север, и таксито зави по необозримия крайбрежен булевард „Авенида Атлантика“. Беше типична, оживена нощ в Копакабана, може би с малко повече задръствания по тесните улички от обикновено. Преди лягане си отворихме лаптопите да видим новините от деня. Водещата новина на БиБиСи беше за протести на жителите на фавелата Павао-Паваозиньо, онази покрай която не ни позволиха да минем само преди половин час. Разгневеното население на фавелата хвърляло запалени автомобилни гуми и коктейли Молотов от високото върху улиците, където са къщите на средната класа и хотелите. Бре, казах си, от Лондон ни осведомяват за нещо, което става под носа ни. Поводът за протестите бил убийството рано през същия ден на 25-годишен танцьор. По погрешка! Полицията го сбъркала с извес-

тен наркотрафикант. На сайта имаше и снимки на хора от военната полиция с извадени пистолети и насочено нагоре автоматично оръжие. Павао-Паваозиньо (17,000 жители) е направо надвиснала над Ипанема на юг и началото на Копакабана на север. Поради близостта си до „асфалта“, преди т. нар. умиротворяване, месечният приход от наркотици тук е бил около 220 хиляди реала (100 хиляди долара).

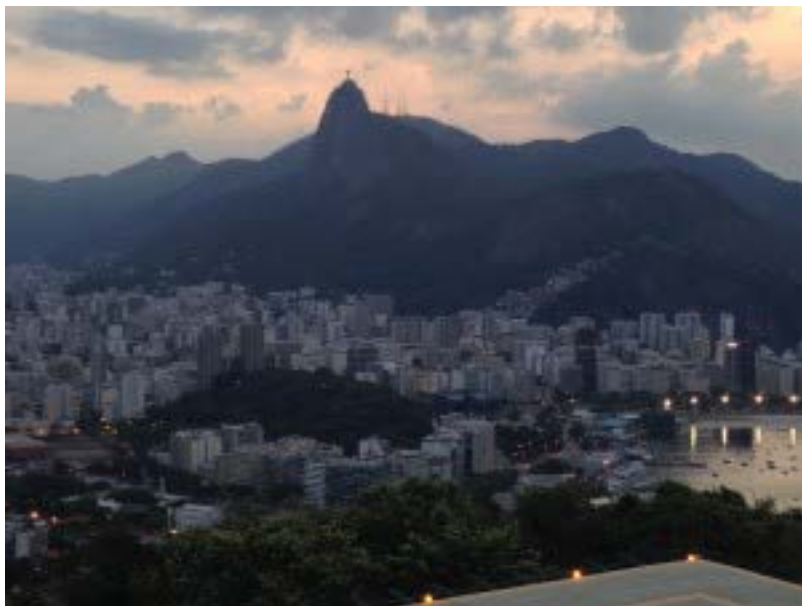

Фавелите в Рио са уникални градски квартали. Когато най-хубавите части на Рио, около плажовете Копакабана, Ипанема и Леблон, са били застроявани от богатите, бедните са се настанявали по хълмовете. Строяло се е без разрешение, без инфраструктура. Замаяни от красотата на мястото и своето благополучие, имотните хора не са обръщали внимание на бедността, въпреки че между тези своеобразни гета от недостроени двуетажни коптори по склоновете и многоетажните блокове и хотели върху оскъдната равна земя между езерото и океана няма никакви бариери: нито физически, нито полицейски. Към фавелите водят стълби направо от голямата улица, по която минават автобуси и мерцедеси. А горе е ми-

зерия, трафик на наркотици и стрелба за оцеляване. Горе са най-фантастичните изгледи към океана и небесната линия на планините, сред които е построен почти седем-милионния бумтящ Рио де Жанейро. Долу на асфалта животът гъмжи в пъстра и неподредена смесица на бели и черни бразилци, богати и бедни туристи, скъпи бутици и бит-пазари. Безгрижието заличава класовите граници.

Или може би за живота във фавелите трябваше да употребя минало време. Фавелите в туристическата част на Рио са вече умиротворени, сиреч доведени до стандарт на безопасност, приемлив за всички. Дори ние се изкачихме в една такава фавела и се разходихме из нея.

В съобщението на БиБиСи обаче ставаше дума, че, въпреки умиротворяването и облагородяването на повечето фавели на Рио, включително и на Павао-Паваозиньо, опасността от въоръжени сблъсъци с полицията е голяма и се отправяше предупреждение към англичаните, които се готвят да дойдат за футболното първенство тук само след два месеца. Заспали с тази неспокойна новина, през нощта на два пъти ни събуди автоматична стрелба, която, през неравни интервали, продължи и през ранния предиобед. Но към 10 часа зет ми, преди да тръгне на работа, се засмя и ни каза, че това, което чуваме, са всъщност фойерверки, които бразилците обичат да пускат във връзка с празничния ден. Ама днес е сряда, какъв празник, питам го аз. Било празника на свети Георги, оказа се. „Автоматичната стрелба“ продължи през целия ден, а ние пак се смесихме с безгрижната тълпа по плажа и крайбрежните булеварди и пихме през сламка вездесъщото коко – водата на кокосов орех, изваден от контейнер с лед – през отвора, направен откъм острия му край с три удара на малък сатър. Струва пет реала. Имахме добър повод да се надсмиваме на невежеството си и на любовта на журналистите към хиперболи.

Няма обаче хипербола, която да надмине гледката към Рио от Захарната шапка. Шапката е един почти идеален конус, който се издига над океана в северната част на плажовете и служи като южната точка на залива на Рио. До върха му се стига по две въжени линии. На север са планините, откъм които първите заселници са стигнали до тук. Заливът е толкова голям и дълбок, че им се е сторил като река. И понеже е било януари, са я кръстили Януарска река: Рио де Жанейро. През началото на века над тази „река“ е прехвърлен 14-километров мост, който свързва Рио с Нитерой, градът построен върху хълмовете на север от залива. Привечер гледката е главозамайваща. Кристо (Христос Спасител) е на най-високото, върху хълма Корковадо, 710-метрова отвесна скала, до която още в края на 19 век императорът е построил железопътна линия. От ляво на него са фавелите, богатите квартали и плажовете, а от дясно – градският център, пристанището и двете летища. Помежду им – огърлици от шосета с непрекъсващо движение.

Светлините се палят, градът пулсира с неизтощима енергия, самолети кацат и излитат, платноходки се прибират в огромната марина, корабите светват в океана.

Внезапно се усещам малък, нищожен, съзвездателен. Представям си кмета на този град. Мисля за машината, която управлява така, че, въпреки контрастите, въпреки задръстванията по старите шосета, въпреки наркотиците, въпреки всекидневните убийства, към него да се стичат пари и хора от цял свят, в неутолимо желание да изпитват наслади и да лентяйстват. Град на веселбите, секса, босановата и футбола.

По света има много градове с плажове и крайбрежни булеварди. Но нито един плаж като Кобакабана. Необичайно широк и дълъг над пет километра, с фин и чист пясък, който на Нова година събира почти два милиона души, обладани от пъстротата на фойерверките и просто щастието да се живее. Плажовете в Бразилия са на публиката – да имаш достъп до всеки от тях по всяко време е човешко право. В Рио огромни трактори ги чистят и оглаждат всяка вечер.

По света има много жълти таксита. В Рио те са не просто най-удобния транспорт. Няма друг град, където таксиджиите да закръглят сумите надолу, винаги да ти връщат точно пари и, ако не са успяли да те заведат точно където си искал или ако нямат дребни да ти развалят, да отказват да ти вземат пари. И карат като факири.

По света има много градове, чиято крайплажна земя е застроена с многоетажни блокове. Няма обаче град, където застрояването да е толкова нагъсто и блоковете да са толкова грозни. Битката за земя тук е била жестока и, който е успял да се вреди, сега притежава първокласно – разбирай многомилионно – недвижимо имущество. Но се е строило бързо и възможно най-евтино, поради което тези гиганти са просто правоъгълни кутии без никаква естетическа стойност.

Да, Рио не е Сидни или Майами. Но тези двата са плоски и банални: архитектура и океан. Рио е калейдоскоп от планини, езера, сгради и океан. Виждат се от всякъде. Никога не отегчават погледа. Когато го е създавала, природата-скулптор е гледала небето в състояние на екстаз, избутвала е гранита нагоре, отлюспвала е от него излишното, оглаждала е непокорните скали и всичко това без предварителни чертежи е било дооформяно от вечните вълни, ветровете, дъждовете и тропическата растителност. Ако растеш сред този пейзаж в тези топли вечери, няма как да не научиш какво е красотата.

Няма друг град с такъв Карнавал!

И няма друг град, където смесицата от черни, кафяви и бели – хора буквално от целия свят – да е толкова естествена, щастлива и безгрижна. В крабрежните квартали шортите и тениската са „униформата“. Но много хора ходят по улиците по бански. На плажа банските на жените са сведени до прашки. Ала никога няма да видиш жена в монокини, както в Европа. Голотата тук е естественото състояние на хората – голо-

тата в Европа поне на мен ми изглежда принудителна. В Рио никой няма нужда от нудистки плажове. В Европа нудизмът е реакция на буржоазния морал, но реакция неясна, породена и придружена от срам от тялото; срам, който е вграден в местната култура.

Рио, разбира се, е олицетворение на цялата бразилска култура на освободеност, реално щастие, топло безгрижие, радост от тялото. Тук няма нужда някой бразилски Милан Кундера да разисква границата на допустимото, да измисля характер, който си представя извънземни жени с три вулви и петнайсет цици, или пък да привежда моралистичните аргументи на различните идеологически догми против оголените гърди по плажовете. Тук женските дупета са големи и никой не се замисля над размера на мъжките пениси. Тях ги употребяват без метафизични съмнения. Въпреки официалната католическа религия.

В Рио голотата не е концепция. Тя е!

И най-хубавото на тази голота е, че не е разголена.

В Рио хората не са комплексирани. А дори и най-комплексираните, обикновено туристи, тук се освобождават от комплексите си. Част от това освобождение е и непринудеността на човешката голота. И тук съвсем не е царство на красивите тела. Напротив, има всякакви и преобладават несъразмерните. Но на никого не му пука.

О, да не забравя. Следобеда преди да отлетим обратно за Англия – най-капризния климат на планетата – дъщеря ми ме заведе на педикюр. В едно малко молче имаше поне пет салончета за козметика. Влязохме в онова, което беше в края на коридора. Започнаха да си говорят на португалски и да ми се усмихват. Сложиха ме да седна при едно младо момиче, с дебели устни, явно местно, но не с толкова тъмна кожа, колкото повечето жени. Дъщеря ми отиде през това време да яде пасти в близката сладкарница. Изведнъж салончето се опразни от клиенти, останаха само касиерката и две възрастни

козметички. Моето момиче се зае със стъпалата ми – те за първи път в живота ми се подлагаха на такава грижа. С усмивка и побутване тя ми показваше какво трябва да правя. Аз само чувствах нежността. Сменяха се спрейове и кремове, известно време всяко стъпало стоеше в найлонов пакет, после биваше избърсвано с топла кърпа. Ноктите ми бяха изрязани, изпилени, само не лакирани! И как така в нито един миг тя не ми предизвика болка. Само мекота и гладкост. Сякаш насладите, които до този момент бях изпитвал единствено с лицето си, сега някой ми ги даваше в стъпалата. От мен се очакваше да стоя неподвижен.

Да се чувстваш женствен, когато тялото ти е пълно с тестостерон, е удивителна комбинация. Съвсем случайно, за мен тя се прояви в Рио. Рио де Жанейро!

Януарската река от слънце, вълни, пясък, свобода, щедрост, голота и ... педикюр.

С благодарности на Румяна Слабакова
за прекрасните фотографии
и на ресторант „Ацтека“ за цялото преживяване.

Кино

„You Fucked Thousands Of Men“

„Нимфоманка“ е събитие. Филмово събитие, което си струва да бъде тълкувано. Главната, може би единствена, но непреодолима причина за това е, че в този филм е анализирано сексуалното желание чрез неговите ефекти върху човешкия живот.

Ничие тълкуване не може да бъде стопроцентово, дори тълкуването на самия автор, което обаче е причината за произведението и трябва да бъде възприето с най-голямо доверие и най-пълно уважение. Понятията, употребявани в тълкуването, трябва да бъдат ясно дефинирани, понеже за различните хора и различните култури те имат различни смисли и смислови отенъци. Затова ще се опитам да очертая различните гледни точки към филма, прочиствайки ги до възможния минимум от моя субективна намеса. Моето кредо е, че, когато е произведение на голям майстор, дори един спорен филм съдържа безспорни неща. Майсторът може да изглежда на някои недостатъчен, но той е винаги последователен и със съзнание за това, което прави.

Авторът и актьорите. За Ларс фон Триер е достатъчно да се каже, че е гениален филмов режисьор. А това означава – гений на визуалните внушения за света. Поради това формата му е безупречна и оттук нататък няма защо да бъде обсъждана. Шарлот Гинзбърг в ролята на главната героиня Джо и Стелан Скаргаард в ролята на нейния душеприказчик Зелигман играят безупречно и в съответствие с режисьорския замисъл и наставления. Безупречно в една форма на изкуство, която разчита на визуалното, не означава ли възхитително? Екстатично? И двамата произнасят своите реплики така, че филмът се

издига над обикновената реалност, която описва – но не като невъзможна, доведена до абсурд история, а като разказ обвит от аурата на епичност, характерна за всеки голям роман с историческо послание. Останалите роли с ключово значение за историята – Стейси Мартин като младата Джо и Шиа Лабьоф като нейния единствен съпруг – не предизвикват неверие или фалшиви нотки, а се включват органично в наратива.

Кастингът на познати актьори съдържа в себе си най-сложното двусмислие във визуалните изкуства. Зрителите имат представа за лицата, телата и гласовете – дори произношенията, когато става дума за английски – на известните актьори. Когато ги видим в нова роля, ние подсъзнателно ги „оприличаваме“ на предишни техни появявания на екрана. Те са част от нашия културен и дори емоционален багаж. За един голям актьор основният проблем е как да ни освободи от миналите ни представи, когато я/го видим в нова роля. Единственият познат начин е актьорската техника, с която актьорите се превъплъщават в ролите си. На всичко отгоре, от голотата си се притесняват всички, с изключение на порно-актьорите, които обаче са неизвестни на публиката. Гинзбърг и Скаргаард, както и Лабьоф и Ума Турман (в гротескна епизодична роля) са великолепни в техниката си и, противно на някои повърхностни мнения, изразени в пресата, ни завладяват и държат в плен на емпатията или отвращението само и единствено като Джо и Зелигман, от начало до край.

Клиничният случай. Не може да има спор, че Джо е клиничен случай на нимфомания, дефинирана като постоянно и неудовлетворимо сексуално желание (патологична хиперсексуалност). В Америка нимфоманията не е призната като официално психическо отклонение, понеже всяка психиатрична диагноза предполага лечение и съответно застрахователно обезщетение за него. От друга страна, „клиничен“ не значи непременно, че става дума за заболяване, което трябва да се лекува в клиника – клиничен означава, че състоянието

не е неясно, а се проявява със своите най-характерни и неподлежащи на съмнение симптоми. В психиатрията се говори за психично отклонение като се изпуска определителя „от нормата“ – а нормата е онова състояние на човешката психика, което не пречатства адекватни отношения с другите и не довежда до личностни конфликти. В случая с Джо, нимфоманията ѝ постепенно унищожавя възможността ѝ да общува и разрушава нейното морално себеуважение. Поради липсата на род в английския език, заглавието на филма (което се изписва не с буквата „O“, а със знака ()), който илюстрира вулвата) в превод трябва да се чете в женски род. И това е една от важните идеи на този филм.

В съвременния климат на търпимост към психичните отклонения, хиперсексуалността (нимфомания при жените и сатириазис при мъжете) не подлежи на лечение. На хората, които искат да се освободят от своята хиперсексуалност, се предлага т. нар. груповата терапия, където се говори за пристрастеност към секса (sex addiction), един политически коректен израз, който обаче погрешно приравнява хиперсексуалността с наркоманията. Това различие е показано в един от ключовите моменти във филма.

Социалният контекст. Ларс фон Триер е датски режисьор, но филмовото действие става в Англия: героите говорят на британски английски и колите са с дясно кормило. Социалната тъкан на филма е обществото, произлязло от християнската цивилизация. Това не може да бъде филм, показан и – особено – възприет в мюсюлманска или азиатска страна. Но в още по-фокусиран план, метафорите, езикът и историческите податки поставят филмовия сюжет в Западния свят. Изненадващо, нито едно от тези артистични средства няма религиозни обертонове; всички са в секуларната сфера, сякаш родени от Просвещението. Дори богохулствената замяна на Христовото възнесение в момичешкия припадък на Джо, когато тя се издига над земята и вижда до себе си две жени, вместо две-

те превъплъщения на Господ, както е в църковните фрески, е видяна не от нейната теологическа, а от нейната естетическа страна. Няма и намек, че сексът е грях – той е по-скоро оръдие на разрухата на личността, срещу което няма защита. Сексът е биологично детерминиран. Полифонията на Бах е използвана, за да подчертае необходимостта от секс с различни мъже през един и същ времеви интервал за Джо, омаяна от спомена за трима мъже, които са ѝ доставили частично удоволствие, сумата от което е онзи комплексен оргазъм, който тя би искала да получи от един-единствен мъж – спомен, обяснен от Зелигман с композицията на една пиеса от малката книга за орган на Бах. Зелигман сравнява нейните сексуални преживявания с числата на Фибоначи, спортния риболов с блесна, Месалина („най-известната нимфоманка в историята“) и курвата от Вавилон. А през целия си живот тя е преследвана от (идеята за) ясеновото дърво – дървото, за което баща ѝ, лекар по професия, смята, че носи неговата душа, „най-хубавото дърво в гората“, и което тя идентифицира със себе си в най-отчаяните моменти от живота си: за разлика от красивия и могъщ ясен на баща ѝ, нейният ясен, който тя намира в края на одисеята си, едва се крепи на една скала, обрулен и изкривен от ветровете. На английски ясен е „пепеляво дърво“, а в нордическите митологии първият човек е произлязъл от пепел.

Възприятието. Трудно е да се измерят реакциите на западната публика, но ако се съди по рецензиите във водещите медии, филмът на фон Триер се възприема на нивото на кожата, едва ли не като изтънчена порнография. Филмът се пропагандира със сексуалните му сцени и в резюметата за него се вадят епизодите със секс. Пикантното се обявява за артистично. Режисьорът лекомислено бива обявен за женомразец – а той е тъкмо обратното. И всичко това, защото повърхностни филмови критици пишат набързо за една повърхностна публика, която ще отиде да гледа филма заради сексуалната му разго-

леност, но не е подготвена да усети и възприеме голямото послание на фон Триер за състоянието на Западния човек днес.

Популярните рецензии разказват филма, изреждайки сцените, които са направили най-силно впечатление на рецензента. Вместо това те би трябвало да внушават метафорите, които тези или игнорирани от рецензента сцени представляват. Изкуството никога не е едно към едно с реалността. Такива са кичът, порнографията, документалистиката и сапунените опери. Не можеш да твърдиш, че филмът на фон Триер е на ръба на порнографията и в същото изречение да го характеризираш като искусство. Той е или едното, или другото.

Визуализирането на секса в порнографските филми има една единствена, директна и откровена цел: да предизвика сексуална възбуда у хора, които не могат да си я доставят чрез естествени връзки с други хора. В този смисъл порнографията има терапевтичен ефект – тя освобождава сексуалната енергия на много непълноценни личности, които страдат от неспособността си да изживяват секса заедно с някой друг, както и неспособността си да мастурбират без външни възбудители. Порноманите не са хиперсексуални, те по-често са хипосексуални. Порнографията и виаграта са знаковите символи на една социална сексуализация, настъпила през края на 20 и началото на 21 век, която проповядва сексуален хедонизъм като заместител (или допълнител) на любовта – за която се изисква въображение, търпение, страдание, и личностна зрялост. Логичната крайна цел на порнографията е да накара хората да се преживяват като по-сексуални отколкото са, т. е., да се проявяват като хиперсексуални.

ИЗКУСТВОТО НА ЛАРС ФОН ТРИЕР

Така че първата метафора на филма е в самото заглавие. Нимфоманията е социална характеристика на западното общество. Има готова клиентела, на която се предлага съответ-

ната стока. Защо има готова клиентела? Защото, казва ни фон Триер с този филм, хората все повече търсят мимолетните сексуални контакти вместо дълбоките човешки връзки. Изборът му на клинична нимфоманка е просто художествен похват – ако беше разказал историята на жена, която е само промискуитетна, всичко би изглеждало безумно банално. Естествено, ако си порноманиак – плюс това лишен от способността да разпознаваш дълбокото изкуство – и филмът на фон Триер ще ти се стори като средство за самозадоволяване.

В действителност, три съблимно човешки теми пронизват сексуалната сага на Джо: бащинството през очите на дъщерята, употребата на жената като сексуален обект и съчувствието.

Джо израства с майка, която е отдалечена и незаинтересована, и баща, който предава на дъщеря си любовта към природата. Пред очите ни, в хода на своя разказ, Джо се променя от невинно, неизтощимо любопитно дете, търсещо удоволствие в своите гениталии, в дълбоко изстрадала жена, която създава, че сексът е нейното проклятие. Видовете секс градира от невинно момичешки през анален, орален, съпружески и безразборен до садомазохистичен. От радост – към скръб. От приемане – към пълно отхвърляне и загуба на достойнство. Сексуалният импулс е по-силен от болката, от унижението, от измяната, от майчинството. На всичко това Джо дава безпощадно честна морална оценка. „Аз злоупотребявах с женската си власт без да ме е грижа за останалите“, казва тя на Зелигман. „Аз съм отвратително човешко същество. Използвах другите и спях с тях само заради моето собствено задоволяване.“ Предсмъртната агония на бащата е повратен момент в живота на дъщерята, в който тя осъзнава, че болестта може да хвърли и най-силния човек в безпомощно състояние, където той изглежда омърсен и жалък. След като прекарва дни край смъртното легло на баща си – и междуременно прави секс с мъже в подземията на болницата – Джо преживява смъртта

му като сексуален акт и намира ново основание да презира себе си.

Ако си представим, че историята на Джо е преживяна и разказана от мъж, който е сатириаз, тя веднага ще изгуби своята метафоричност и своето морално острие. Всичкият този прекомерен секс, когато е извършен от мъж, се приема безпроблемно. Порнографската индустрия е създадена предимно да провокира и задоволява мъжката сексуалност. В един от най-силните диалози в края на филма, Зелигман, напълно покорен от човешката трагедия на Джо, разсъждава върху това. „Та ти си търсела нещо повече от живота“, казва ѝ той, „ти си човешко същество изискващо своето право – правото на щастие. Нещо повече, ти си изисквала своето право на жена. Мислиш ли, че ако двама мъже бяха тръгнали из влака да търсят жени за секс, някой щеше да се сети, че в това има нещо неморално? Ако мъж остави децата си в търсене на сексуални завоевания, всеки щеше да го приеме за нормално. Но понеже си жена, върху тебе пада бремето на вината. И аз ти се възхищавам, понеже ти си се борила. Борила си се срещу другия пол, който е потискал и обезобразил милиони жени, без за това да бъде подведен под отговорност.“

В това авто-тълкуване на филма, Триер не скрива, че е измислил историята на Джо, за да защити жената. От кого? От самодоволните мъже, от клишетото „курва“, от мъжките предразсъдъци за сексуалната достъпност на жените и природната им готовност да задоволяват мъжките желания, от доминиращия в сексуалните отношения мъжки морал, който обезличностява жените. С други думи, цялата идея на филма е родена от съчувствието на режисьора към женската съдба. Но ако беше показал просто една курва, историята щеше да се обезличи в презрението, което тя щеше да предизвика у всички зрители. Екстремното, болезнено състояние на хиперсексуалност – което само слепец не би могъл да види – придава на нимфоманката метафоричната сила на страдащото чо-

вешко същество. Тя е нимфоманка не по избор! Тя е образ на страданието. А страданието предизвиква съчувствие.

В своето дълбоко послание, „Нимфоманка“ е филм за съчувствието. Структурата на филма е гениално проста, и поради това непоклатима. Изстрадала, самоненавиждаща се жена разказва своя живот на ерудиран и уверен в своето знание за света мъж. Разказва го като роман: отделните ѝ преживявания са подредени в глави, събрани в два тома. Този разказ е визуализиран с разточително, но овладяно въображение. Между разказвачката и нейния слушател постепенно се установяват емоционални отношения. В първия том Зелигман е просто добронамерен – дори добродушен – тълкувател на случките, които чува. Той ги вмества без да ги осъжда в своето енциклопедично знание. Намира техните аналози в математиката, музиката и историята. Това дори дразни необразованата Джо, която мисли, че той не се интересува от нейното страдание. За зрителя той дълго време остава енигматична персона.

Но нещата между хората никога не са еднозначни. Всеки човек е сложно съчетание от противоречащи си импулси и намерения. Едва във втората четвърт на втория том фон Триер ни разкрива вероятния ключ към съчувствието. В един прочувствен диалог Джо изведнъж се досеща, че Зелигман се отнася с такова разбиране към нея, защото не е в състояние да се идентифицира с нейните преживявания. Той не познава секса. С дълбоко смущение Зелигман ѝ признава, че е права. Той не е спал с жени и определя себе си с три думи: асексуален, девствен, невинен. Тази диаметрална противоположност на двамата издига диалога, а с него и общуването им, на друго ниво. И същевременно очиства зрителя от нарастващото съмнение, че Зелигман може би е алтер его на самия Ларс. У Зелигман няма сексуално желание, което би изкривило възприятието му. Той не познава похотта, която би го превъзбудила и би му попречила да слуша със съчувствие. Той е по-

скоро учен, който изведнъж получава знание за човешката сексуалност от извора.

Но ужасите се увеличават, вместо да намаляват. За края Джо е оставила разказа за посещенията си при садомазохиста, заради които тя изоставя сина си Морис. Това предизвиква и развода ѝ с Жером, който вече е станал богат бизнесмен. В края на краищата Зелигман научава от Джо, че, когато я е намерил, е била пребита от Жером и опикана от своето младо копие, което е отглеждала за професията на изнудвачка на мъже, които дължат пари. Противно на очакванията на Джо, съчувствието на Зелигман расте и тя започва да му вярва, че е искрен. Тя се успокоява след изповедта си и взема решение да се бори – дори с възможната си мъжка агресивност – срещу свръхсексуалността си. „Аз съм щастлива,“ казва тя. „И искам да благодаря на моя нов и може би пръв приятел.“ Зелигман я завива бащински, тя се обръща към стената и заспива, а той излиза. След пауза го виждаме как отваря вратата, само по риза и застава зад спящата Джо, отгръща завивката и посяга към нея. Тя се събужда и вижда как той държи члена си в ръка. Ужасена, тя се пресяга към долната част на леглото за пистолета, образът изчезва и се чува само гласът на изненадания Зелигман, „You fucked thousands of men?“ и след това два изстрела.

Един много сложен и неочакван край на една женска трагедия, който има поне две тълкувания. Доброжелателното е, че Зелигман, човекът на теоретичното знание, е бил дотолкова предизвикан от Джо да научи нещо, което е игнорирал през целия си живот като недостойно за високия ум, че, разчитайки на нейното признание за приятелство, се осмелява да потърси знанието в практиката на секса. Нарушил своето табу, той е обречен да умре. Мъчителното, безутешното тълкуване е, че, обезсърчен от неморалността на човеците и от това, че животът е предизвикано от тях самите страдание, за което няма антидот, фон Триер показва героя си пленник на нео-

чаквана, закъсняла похот. Дори при човек, толкова съчувствен и възвишен като Зелигман, похотта се оказва импулс посилен – непреодолим – от смирението пред женското страдание. И в този последен случай на отношения с мъж, Джо се оказва предадена, и най-после нанася своя удар. Тя никога не е убивала, винаги се е подчинявала – на своята нимфомания и на мъжете – но този път става дума за морално предателство и тя стреля след като е вдигнала предпазителя на пистолета.

Тя остава. Зелигман – а значи и съчувствието – може би изобщо не са съществували!

Чандлърс Форд, Великобритания, април 2014

В търсене на великата красота

(писателското светоусещане)

La Grande Bellezza – The Great Beauty – Великата красота
(2013)

сценарист и режисьор Паоло Сорентино,
камера Лука Бигази,
в главната роля Тони Сервилло;
Оскар, Златен Глобус и БАФТА за 2014 година

Неотдавна една млада приятелка от Амстердам ми обърна внимание на песента „Амин“ от албума на Ленард Коен, излязъл през 2012. Като млад, Ленард прилича много на Ал Пачино. Но през 2012, когато е вече на 78 години, певецът-поет прилича само на себе си – благ, успокоен и замислен. Добър човек. Преживял, свободен от суета. Гласът му е все по-басов. Мелодиите му са все по-дълбоки. Текстове му – лишени от илюзии.

В „Амин“ той се обръща към любимата си с очакването, че тя все още ще го обича, въпреки че е преживял ужаса на живота и се е нагодил към света с неговите жестокости и циничност:

*Кажми ми го отново, когато съм се върнал от реката
Утолил най-страшната си жажда.
Кажми ми отново, че сме сами и аз слушам,
Слушам те с такава сила, че чак ме боли.
Кажми ми го отново, когато съм чист, изтрезнял.
Кажми ми го отново, когато съм през ужаса минал.
Тогава ми кажми,*

*Отново и отново ми казвай,
Че ще ме обичаш.*

Любовта е любов само тогава, когато, след всичко преживяно, оцелелите жертви запяват отново и вратите се отварят за ангелите; когато подът на касапницата е измит с кръвта от жертвоприношението; когато всички видели лагерите са предоставили възмездието на Бога. И мъжът, въпреки това, е останал мъж.

Ключовата сцена във филма „Великата красота“ идва към края. Гостите са се разотишли след приема, даден в чест на светицата, която е на 102 години, и се храни само с корени. Тя е седнала на терасата на писателя Джеп Гамбардела, по неприбраната маса има остатъци от вечерята. Светлината на запад изтънява. Двамата пият кафе, а терасата е пълна с птици фламинго, които се готвят да отлетят. С немощен глас, Светицата казва:

– Знаеш ли, че аз знам християнските имена на всяка от тези птици?

И след пауза, през която отпива от кафето, а Джеп объркан гледа как една птица кълве от масата, тя му задава кардиналния въпрос:

– Защо ... ти никога не написа друга книга?

– Търсех великата красота. Но ... (камерата се премества от лицето му към една изящна птица върху парапета на балкона) не я намерих.

– Знаеш ли защо аз ям само корени? – задава му Светицата третия си въпрос.

– Не. Защо?

– Защото корените са важни.

На италиански думата *bellezza* (както и английския ѝ еквивалент *beauty*) има две значения: красота и красавица. Полифонията на заглавието се губи в българския превод, затова започвам с това, че филмът на Паоло Сорентино едновременно показва и разказва за живота на един писател; в

него, както в живота на всеки мъж, има жени, но и красота, която много мъже не забелязват. Показва го в много пластове, поради което отваря врати за сериозни, макар и различни, тълкувания, с всичките от които, уверен съм, Сорентино би се съгласил. Смятам така, защото полифонията на живота в този филм се получава от това, че в него са заложени възможностите за непротиворечащи си интерпретации, единствено сумата от които може да даде представа за културното му значение. И все пак, както и при изпълнението на музикална пиеса от различни музиканти, тълкуването, което е най-близко до авторовото, единствено може да стигне неподозирани и от самия автор дълбочини, които обогатяват авторовия замисъл.

„Великата красота“ е прехласващо визуален, каквито са малко от филмите, които гледаме днес. Той следва традицията на Фелини и Антониони, но с нещо я надминава. Надминава я с това, че, въпреки тази метафорична визуалност, за да бъде разбран, филмът трябва и да бъде внимателно прочетен. Именно прочетен! Думите са не по-малко силни и не по-малко важни от образите. Това е филм за писател и всички диалози и монолози са церебрални, дълбоки и пестеливи. Филмът тече и в същото време се саморефлектира. Красотата на визуалното обаче е толкова обсебваща, че зрителят неизбежно пропуска повечето думи, които съдържат ключа към дълбокия смисъл на сюжета. На някои това може да се стори като недостатък. За мен е качество. Голямата творба не се оставя лесно да бъде разбрана; тя предполага значително усилие, колосално напрежение на душата и ума, може би почти толкова колосално, колкото е било и усилието да бъде създадена.

За първи път ми се случва да гледам един филм няколко пъти и да установя разлика между първото и последното си възприятия; мисля, че едва на четвъртото гледане и внимателно слушане достигнах сърцевината му. Сега ясно, с бялата светлина на мозъка си, видях и осмислих толкова много

преживявания на Гамбардела, с които се отъждествявам, че – пълно признание – пишейки за него, аз пиша и за себе си.

Историята на Джем Гамбардела е – както винаги и както е в живота – история на една неосъществена любов. На младини, в него се е влюбила Елиза, красива и енигматична италианка, но, вместо да се свърже с нея, той написва първия си и единствен роман, „Човешкият апарат“, признат шедьовър, който го прави прочут. През четиридесетте години след това Джем, който във филма е на 65, се мотае из живота на висшето общество в Рим, сякаш без посока и без да напише нито ред. Но, както казва самия Сорентино, неговият писател всъщност се движи, без да го съзнава, в една точно определена посока. Предстои му непредвидена среща с най-възвишения миг на неговата младежка чистота. Един следобед, най-неочаквано, на стълбищната площадка пред апартамента му Джем се сблъсква с възрастен мъж, който го чака в сянката на вратата. Мъжът се представя като Алфредо Марти, съпруг на Елиза де Сантис. „Е, имахте ли деца?“ пита го веднага Джем. „Не, аз не можех,“ отвърща мъжът. „А аз можех,“ казва с отсянка на отмъстителност Джем. „Съжалявам. Много съжалявам.“ И понечва да се прибере. Алфредо го спира с думите, „Тя почина вчера“. Дватама възрастни мъже избухват в безутешен плач. Навън вали, Алфредо не иска да остане сам. Джем, в костюм и връзка намокрени от дъжда, го придружава до неговия скромен апартамент, където на бюфета стои снимка на младата Елиза в рамка, по бански костюм. Сядат край масата и Алфредо казва, че цял живот е бил влюбен в жена си. След смъртта ѝ, той счупил ключалката на нейния дневник, който тя е държала винаги закопчан, и прочел жестоката истина. На него тя била отредила само два реда: че винаги е бил неин добър спътник в живота. Но през всичките тези години Елиза е обичала друг мъж, Джем.

Посоката на Джем е всъщност осъзнаването, че жената може да бъде вярна на първата си любов цял живот. По непо-

нятни за него причини тя го е изоставила, с което се е самообрекла на нещастие за цял живот. Нейната смърт е като звън на будилник. И той, събуден и отегчен до отврат от безплодния светски живот, който е водил в течение на десетилетия, се отправя, първо в спомените си и после в реалността, към лунната нощ над крайморските скали, където Елиза му е показала девствените си гърди.

В зависимост от въображението или степента на скептицизма ви, преразказана по този начин, тази любовна история може да се стори патетична, недостоверна или дори като сапунена опера. Един по-малко добър режисьор би могъл да я сведе до сантиментална пародия на аристократичния римски живот. Във всеки случай едно е сигурно: че е двуизмерна. Ако филма беше само тя, заглавието, което щеше да му отива, е „Голямата красавица“.

Но филмът е направен от голям режисьор, изигран от превъзходни актьори – и поради това хипнотичен. Визуалната магия на филма – заснет с превъзходното око на Лука Бигази – внушава една уникална амалгама между красотата на Рим и чувствеността на писателя. През цялото му времетраене, красотата ни е показана само от гледната точка на Джем Гамбардела. Тривиално е да се питаме дали Джем е алтер его на Сорентино: Тони Сервило играе толкова органично и внушително, че не оставя и капка съмнение, че той – Джем – наблюдава красотата и себе си в нея. Известно време на същата красота се диви и стриптизьорката Рамона, в която Джем се влюбва малко преди тя да умре от рак, но нейната възхита е внушена и водена деликатно от Джем. Така чувственост и красота се сливат, без да има значение кое поражда кое.

Рим е вечен град и неговата красота е обективен факт. Факт за туристите, археолозите и художниците. Красотата на Рим става субективна рефлексия благодарение на чувствеността на писателя, който е чувствителен към нея и към хората, които са я създали някога и я обитават сега. Ние гледаме не дру-

го, а Джеповия Рим, след като той го е съпреживявал в течение на живота си и е станал част от него. Част от красотата, но и част от цинизма. Част от хармонията, но и част от човешката поквара и егоизъм. Част е от Великата красота – видима и безкрайна като хоризонта, но е част и от невидимото – онези мрачни подземни течения, които сблъскват хората с техните несъвършенства, отегченост и различна собственост върху тази красота.

Макар и основна сюжетна линия, любовта на Джеп дълго време е скрита зад епизодите от разходките, интервютата, оргиите, приятелствата и сексуалните завоевания на писателя. Заради своя неоспорван от никого ранен роман, той е в центъра на римския хайлайф. Най-често го виждаме как се разхожда между манастирите, градините и старите замъци и пуши – една прекрасна визуална метафора на писателя-наблюдател. Неговата издателка, Дадина, е преуспяла жена-джудже, с която той има чудесни отношения. На два пъти те са показани в нейния офис как обядват ядене, претоплено на газов котлон; Джеп слага в устата си от ризотото (първия път) и минестроне-то (втория) с лъжица от своята чиния, без прибори, без салфетки, без украшения. И разговарят за важни неща. Тя го нарича Джепино и му обяснява, че истински приятел си тогава, когато поне веднъж накараш приятеля си да се почувства като дете.

Джеп може на пръв поглед да изглежда безполезен бонвиван, но му липсва най-важното качество на светския лъв: снобизмът. В една среднощна сцена на неговата тераса, в пълно пренебрежение към смущението на най-добрите си приятели, той избличава самовлюбеността и претенциите на една писателка с 11 романа, която твърди, че се е жертвала заради левите си идеи и изкуството, а всъщност всички са наясно, че води луксозен привилегирован живот на римска куртизанка. По-късно във филма обаче двамата танцуват и разговарят

като хора, които разбират относителността на морала и своите лични недостатъци.

В един от най-драматичните епизоди от филма, Джеб избира рокля за любовницата си-стриптизьорка, с която да се появи на погребението на сина на негова близка приятелка от старата аристокрация. Докато жената пробва роклите, той ѝ говори от висотата на своя авторитет: „Много хора мислят, че погребението е едно непринудено събитие, непланирано, без правила. Но не е така. Погребението е пар екселанс светско представление. Никога не забравяй, че когато си на погребение, все едно излизаш на сцена. Трябва търпеливо да изчакаш близките на починалия да се оттеглят. И само след като си се уверил, че всички са седнали по местата си, само тогава можеш да поднесеш съболезнованията си на семейството. По такъв начин, всеки ще те забележи. Вземаш ръката на опечалената майка и я слагаш върху своята. Пошепваш на ухото ѝ някакви утешителни слова, но непременно с авторитет. Например: ‘през идващите дни, когато се почувстваш изцяло погълната от празнотата, искам да си сигурна, че можеш винаги да разчиташ на мен’... Оттегляш се в своя тъгъл, но той все пак трябва да бъде добре видим за публиката. Изпълнението ти е добро, когато не е претрупано. Ето защо, основното правило е: на погребение никога не трябва да плачеш. Не трябва да отнемаш правото на семейството да изрази своята скръб. Това е забранено. Защото е неморално.“ Но когато Джеб наистина извършва всичко това в църквата точно според своя сценарий и сяда на мястото си, се оказва, че няма кой да понесе ковчега на младия мъртвец, освен той и приятелите му. Под тежестта на ковчега, носен от четиримата мъже, Джеб не издържа на искрената си скръб и заплаква с глас. Пред всички.

Гамбардела вижда около себе си старост, развала, разруха. Великолепни картини от средновековни художници висят в тъмните зали на вековните, мрачни дворци, в които светлината идва само от една лампа над масата за карти, а около

нея седят три бабички – принцесите, наследили дворците и скритото изкуство. Един-единствен човек, млад мъж с очила, държи ключовете за всичките дворци, защото е „човек, който вдъхва доверие.“

Най-добрият му приятел Романо, поет, който пише драматургия, решава да се върне в родното си село. Двамата се срещат през нощта сред едни развалини, където илюзионистът Артуро репетира своя номер с жираф. „Джеп, казва поетът, в този град живях 40 години. И в края на краищата мисля, че единственият човек, който заслужава да му кажа сбогом, си ти.“ „Но защо си отиваш?“ недоумява Джеп. „Рим ме разочарова. Сбогом ...“ отговаря Романо и се обръща. Миг след това жирафът изчезва. Всичко е илюзия, казва Артуро дори без да се смее.

И точно тогава Джеп решава да разбере защо навремето Елиза го е напуснала. На следващия ден той отива в апартамента на овдовелия Алфредо и го пита. Алфредо не знае, в дневника тя не е написала нищо за това. „Ще те засегна ли“, пита Джеп, „ако поискам да прочета дневника?“ Отговорът е: „Няма да ме засегнеш. Напротив. Но вече не можеш да го прочетеш. Няколко дена след като го прочетох, аз го унищожих.“ Едва ли има по-голям удар за един писател от това писменото свидетелство за цял един живот, за една голяма любов, да изчезне. Елиза се е стопила в миналото. Останала е да съществува само в паметта на двама мъже.

Единият от тях отново се е оженил и я е забравил. Другият? Другият се качва на кораб и отива на скалистия бряг, където Елиза му е показала гърдите си, за да си спомни как точно се е случило. Под лунната светлина Джеп си мисли:

„Така свършва всичко.

Със смърт.

Но преди това е животът, скрит зад бла-бла-бла ...

Всичко се е уталожило зад бърборенето и шума.

Мълчанието и чувството.

Вълнението и страха.

Немощните, непостоянни проблясъци на красотата.

Също и отвратителната мръсотия и човешката мизерия.

Всичко е потулено зад притеснението, че сме на този свят, бла-бла-бла ...

Отвъд го има онова, което е отвъд. Мен не ме интересува какво е отвъд.

Ето защо, ще започна този роман.

В края на краищата, не е ли всичко една илюзия?

Un trucco.“

Последният кадър на филма е лицето на Елиза, която се усмихва като Мадоната.

Големият въпрос, който задава този филм е: къде е надеждата? В красотата или в любовта? Режисьорът няма намерение да отговаря на този въпрос, нито пък зрителите са длъжни да намерят отговор. Въпросът виси в пространството със силата на съдбата. На 65 години, Джем Гамбардела се събужда обзет от творчески импулс и започва да пише нов роман. Красотата ли генерира този импулс или внезапното, може би късно дошло усещане за безвъзвратно умъртвената любов?

Тук аз не пиша, за да дам отговор на тази дилема. Нито съм в състояние, нито някой ще ми повярва, нито съм толкова високомерен, за да се опитам. За мен и за вас е важен въпросът. Клишето, по което е най-лесно да се плъзнем, е, че писателят най-после решава да се разбунтува срещу празнословието и празномислието на римския светски живот. Дори някъде в първата третина на филма има подвеждащи реплики, които сякаш водят към такова тълкуване. Джем, след дълга нощ се връща у дома по паважа покрай единия бряг на Тибър, насреща му тичат трима ранобудни джогъри, и той си припомня как на 26 години е дошъл в Рим да го покори: „...и бързо, почти без да се усетя, се втурнах в онова, което може да се нарече водовъртежа на висшето общество,“ казва той. „Но аз не исках просто да живея живота на висшето общество. Исках да бъда

царя на този живот. И успех! Не исках просто да участвам в техните пиршества. Исках да притежавам силата да ги проваля. Обаче най-важното нещо, което осъзнах няколко дена след като навърших 65, е, че не мога повече да пиляя време за неща, които не искам да правя.“ Тези реплики непосредствено предшестват неговата среща с Алфредо, съпруга на любимата му Елиза де Сантис. И този монтаж съвсем не е случаен.

И понеже знам, че всички ние четем невнимателно, тук ще повторя най-важното, което в този филм е свързано с дилемата на красотата и любовта. Това е сюжет, видян през наблюдателята око на един писател. Писателят винаги наблюдава по-внимателно от останалите. Писателят притежава по-фина чувствителност от останалите. Писателят опознава света със своя силен, енциклопедичен ум и го преразказва с инструментите на своята по-прецизна, по-осъзната чувствителност – думите. Следователно, изборът на режисьора на филма – където, поради властта на образите и цветовете, красота и чувственост са слети до неразличимост – не е случаен и в него трябва да намерим смисъла на неговия филм. Да намерим не отговори на въпросите, които задава, а – смисъла им.

Фактите са, че почти 40 години Джеп живее сред същата тази красота, с която Рим е известен на света. Това е красота сътворена от хора, които са били достатъчно прозорливи и дисциплинирани – противно на Джеповите съвременници – да се възползват от елитния си статус, парите и колективното подсъзнателно, за да я създадат. Те са работели с усета за вечността. Но той е свикнал с нея и постепенно е престанал да я забелязва. Душата му е била анестезирана от цинизма на светския живот, рецепторите му са били притъпени за нейната магия, докато са абсорбирали отпадъците от човешките амбиции, удавени в несъвършенства и егоизъм. В един момент дори той казва на някого: „красотата не ми е достатъчна.“

И изведнъж някой му съобщава за смъртта на жената, която той е обичал, която го е напуснала и за която той практи-

чески е забравил. Любовта – далечна и неосъществена – му припомня, че е жив. Че все още е цял и способен да създава. Любовта му се явява като носталгия. А носталгията е, както сентенционално казва приятелят му Романо, „единствената надежда на онези, които не вярват в бъдещето.“ Много книги и филми са ни внушавали тъкмо това – че нещата са безнадеждни, че добрите неща са се случвали в миналото, че красотата е отзвучало щастие, а вечната любов е невъзможна. Сорентино се отличава от тях като заобикаля това клише. Той вярва, че есента не е носталгия по отминалото лято, а може да бъде начало на плодородна пролет. И това звучи убедително, защото характерът му е писател, който, като всички истински писатели, има способността да превърне реалността, която отминава, във фикция, която остава.

И сега ще си позволя да споделя едно откритие, което ми беше подсказано от този филм. Женската любов се използва в литературата като мярка за способността на мъжа да се промени, покае и подобри себе си. Сякаш се приема за даденост, че животът е чистилището, което трябва да бъде преминато, за да се прояви до край истинският характер на мъжа. Той или капитулира, или надделява. Джеб се стъписва, когато внезапно научава, че една жена – жената, която го е оставила на младини – го е обичала толкова дълго и толкова всеотдайно. Чувството му е смесено, но част от него е вина, друга част – недоумение, трета – носталгия. И така нататък. Усещането му, че не е капитулирал – все още! – личи от последния му монолог (цитиран по-горе).

Важно е, че в неговото съзнание – спомнете си, че тя е показана като Мадоната – и точно в този ключов момент от живота му, когато е подготвен за промяна, Елиза изиграва ролята на идеал. А идеалът за човек зареден с толкова скептицизъм е нещо практически несъществуващо. *Un trucco!* Джеб не може да повярва, че идеалът се превръща за него в катализатор на творческа енергия. Затова до края не го напуска себеирония-

та, която е неговия интелектуален щит срещу идеализма. Той ще напише роман, но все пак този роман ще бъде роден от поразклатилото се убеждение, че всичко е илюзия. Дали и самият роман е илюзия? Никой не отговаря на този въпрос, понеже романът още не е написан. Във всеки случай ние знаем, че на Джек е била отнета възможността лично да види документа, който доказва любовта на Елиза – той трябва да се довери на разказа на нейния нещастен съпруг. Той има все пак избор: да повярва и да напише историята така, както я е чул, или да не повярва, но да я съчини така, че да звучи по същия начин.

Едва ли има значение какво ще избере, ако романът стане. И вече се сещате, нали? Читателите ще го питат дали в романа си е описал себе си. И той няма да може да им даде еднозначен, убедителен отговор, който да задоволи любопитството им. Онова, което ще им каже обаче е, че се е опитал да надникне зад живота с неговото бла-бла-бла. Опитал се е да види под суетата истинските неща, които само писателят може да прозре, осмисли и опише. Едно от тях са „немощните, непостоянни проблясъци на красотата.“ Краят на филма, след надписа *La Grande Bellezza*, показва Рим от гледната точка на една лодка, следваща извивките на реката Тибър рано сутрин, когато хората отиват на работа. Лодката, на която е камерата, се провира под мостовете и улавя проблясъците на красотата, които предлага Вечният град: лодка, в която можем да си представим, че стои Джек Гамбардела и наблюдава. На фона на тази разходка с лодка текат надписите на филма. И аз си помислих: красотата е вечна, а любовта не се е състояла, освен във въображението на влюбените.

Но нещата все още „не са така прости“, както казват умните хора. Част от съмнението на Джек е дали е заслужил такава любов. И защо. Ленард Коен в „Амин“ предлага неочаквана, но много подходяща аналогия на съмненията на писателя Гамбардела. Поетът-певец се обръща към жената, въображаема или преживяна, за да провери дали животът не го е променил

дотогава, че повече да не заслужава нейната любов. „Променил“ тук е условно понятие: то може да означава „останал същия“, ако е бил безчувствен към страданието и трагедията, или „закалил себе си“, ако страданието го е избавило от наивните му младежки представи, сиреч, от илюзиите. Но той съзнава, че би заслужил любовта на жената, само ако, след като е гледал смъртта в очите, е останал верен на доброто и моралните си принципи. Една-единствена дума – „тогава“ – употребена с неподражаем поетичен усет от Ленард на абсолютно точното място, внушава колко женската любов, с нейната възможност да бъде доживотна, може да бъде мярка за света, през който минават мъжете. В една по-социална интерпретация, когато този свят е затворил вратата си за ангелите и се облива в кръв, когато законите на покаянието са стъпкани, любовта се оттегля. И едва когато злото си е отишло, тогава любовта може да се възвърне. Но за да бъде сигурен, поетът иска да чуе от жената, че тя – след всичко преживяно – ще го обича.

За мен няма съмнение, че и Джеб Гамбардела, и лирическият герой на Ленард Коен, са в онази точка от своя живот, когато отново търсят любовта на жената, но не толкова за да я преживеят като страст, а за да почувстват – не, да се уверят – че са я заслужавали. Младите Джеб и Ленард, в своята чистота и неопитност, са вярвали в единствената любов. Преживелите живота си Джеб и Ленард са познали много жени, много разновидности на любовта, много разочарования, но и други неща, между които красотата и ужаса в тяхното метафизично съчетание. И двамата търсят да намерят в изгубеното време – времето без любов – сигурността, че са били обичани (Джеб) или ще бъдат обичани (Ленард). „Изгубеното време“ е времето на нашите неизбежни изпитания. Джеб е вдъхновен, защото научава, че е бил обичан, безмълвно и всеотдайно. Ленард се надява на същото. Джеб е отново чувствителен към красотата. Ленард е все още под впечатление на ужаса.

Изкуството съществува, за да ни помага да разберем себе си. Но, също както храната и секса, изкуството ни привлича с неудържима сила поради удоволствието, което очакваме да ни достави. Онзи, който се храни само за да живее, не познава насладата от вкусното ястие. Онзи, който не е правил секс, не познава оргазма. Онзи, който не е преживявал истинското изкуство, не познава вдъхновението от себепознанието.

В търсене на изгубената красота, дори и без да е кръстен така, филмът на Сорентино е ехо на онова произведение, чието заглавие е може би най-универсалната метафора на писателското състояние: „В търсене на изгубеното време“ от Марсел Пруст. Филмът е построен върху двойна рефлексия: онази, която е очевидна и движи действието, е саморефлексията на писателя; онази, която се подразбира, е рефлексията на писателя върху живота на обществото.

Контекстът на тези рефлексии е италиански, но той отеква с универсалните си вибрации. Българският писател би рефлексирал върху друг вид красота, но любовта на жената – ако я е изпитал в нейните разновидности и ако е повярвал, че може да бъде завинаги – и за него ще бъде подсъзнателната мярка за успех или провал. Писателите се конкурират помежду си с личностите си, пререкават се за награди, излагат се със суетата си – и това е нормалната повърхност във всяко общество. Но това е загубено време, което никой няма да потърси, поради неговата тривиалност.

Истински писатели са онези, чиито книги са вдъхновени от себепознание. А то идва от преживяване на голямо изкуство, наблюдение на голяма красота и опит с голяма любов. За тези писатели изгубеното време е източник на знание и самочувствие. Книгите си те пишат в търсене на изгубеното време. И неизбежно стигат до извода, че красотата и любовта са два чучура на една и съща чешма, която не спира да тече през илюзиите на човека.

Послеслов: Това есе нямаше да се появи, ако не беше подсещането на моя приятел д-р Светльо Василев, психоаналитик и любител на киноизкуството, който води форума „Филм и психоанализа“ в София и е публикувал своя анализ в портала „Култура“. Изпитвам чувство на благодарност към него, но и известно смущение, че моето тълкуване не се побира в рамките на психоаналитичното. Добре съзнавам, че филмът е за писател-мъж и изводите, на които той навежда, аз също ги виждам през мъжката гледна точка към света. Ясно е, че ако се появи филм с героиня писателка, същите тези неща биха изглеждали по друг начин. Любопитен съм както да видя такъв филм, така и да прочета тълкуване на „Великата красота“ от жена, която пише. Очаквам в последното да има още по-богати нюанси и усещания за човешкото състояние, произтичащо от преживяването на красотата и любовта.

Чандлърс Форд, Великобритания, май 2014

Вълнения 2012-2014

Никой човек не е остров

(Защо е безполезно да се сравняваме с другите)

Обесията на малките народи е, че се напъват да приличат на големите. С това те изглеждат още по-малки. Малкият народ става голям като цени и уважава своята малкост. Така той показва своята изключителност. Големината – историческата големина – е въпрос на съдба, а умните хора знаят, че срещу съдбата не се рита. Те се стремят да я превърнат в ценност.

Нашият малък народ няма писана история между края на 14 век и края на 18 век. Едно от значенията на този факт е, че е нямало мислители – религиозни или светски – които да осмислят неговата съдба през това време. Нашата съвременна история всъщност започва с един националистичен вик: „Неразумни и юроде, поради що се срамиш да се наречеш българин?“, излязъл изпод перото на хилендарския монах Паисий през 1773 и чул от българите почти век по-късно. Този иконоподобен вик е мото, залегнало в сърцата дори на много днешни българи, които продължават да се срамят от себе си, но по други причини (справка, българското всекидневие на Фейсбук).

През годините 1572-1631 в Англия е живял Джон Дън, който е оставил сериозно поетическо и философско наследство. В неговата биография има следните факти: през 1601 той се оженва тайно за Ан Муър, с която има дванайсет деца. През 1615 става англикански свещеник, въпреки нежеланието си да се подчинява на англиканската църква. Прави го по настояване на краля, Джеймс I. През 1621 е назначен за Декан на

катедралата Сейнт Пол в Лондон. Член е на британския парламент между 1601 и 1614.

Само в този седемреден абзац се съдържа толкова много социална информация за Англия, колкото едва ли имаме за който и да си изберете период от миналата история на България преди Освобождението. Но информацията в него за самия Джон Дън не би имала никакъв смисъл, ако той не беше мислил и записвал своите мисли върху човешкото състояние.

В съзнанието на просветените Джон Дън е сведен до едно стихотворение, *No Man Is an Island*, което всъщност не е стихотворение, а превърнат в строфи откъс от едно негово есе, писано през 1624 г., след като Дън е преживял тежко заболяване. Есетата на Дън са известни като Медитации (23 на брой плюс *Дуелът на смъртта*), които той е чел пред своята конгрегация. Ето този откъс:

„Никой човек не е остров, сам за себе си; всеки е парченце от сушата, частица от всичкото. Дори една буца пръст да отмие морето, Европа се смалява, тъй както ако е бил отнесен цял полуостров или пък домът на твой приятел, или твоят собствен: смъртта на всеки човек ме смалява, защото съм отговорен за човечеството, така че никога не питай за кого бият камбаните; те бият за теб.“

Цялата медитация е построена върху идеята, че „Цялото човечество е дело на един автор и представлява едно цяло“ и че, когато камбаните бият, те зоват не само пастора, а цялата конгрегация, но особено силно те бият за онзи, който е болен и е „много по-близо да вратата на вечния си дом“. Когато камбаните бият, трябва да се досетим, че някой може би е болен и приближава Небето, но неговата болест е знание, част от което камбаните предават на всички нас: знанието за гарантора на нашата сигурност, Господ.

В несъмнената поетична мощ на тази медитация – и въпреки нейния религиозен източник – се съдържа една философска универсалност, която, проповядвана на богомолците

през 16-17 век, е съдбоносно валидна и днес, през 21 век. Всеки от нас е отговорен за всички! Камбаната бие за всички! Американецът Хемингвей пише за испанската Гражданска война под надслов „За кого бие камбаната“.

Навсякъде по света има камбани, които събират хората.

В малка България сякаш е нямало камбани – и още ги няма. Всеки се спасява поединично. Цинизмът на човека-остров е доминиращата жизнена философия. Поради това в българската история не е създадено социалното лепило, което да свърже хората в едно. При Дън това лепило дори не е любовта, а ОТГОВОРНОСТТА за другите и за цялото, отговорност, която произтича от цели по-висши от живота на отделния човек.

Като виждаме тези гигантски разлики във философията на хората от един несъмнено велик народ и един малък народ като нашия, как си позволяваме да се сравняваме с другите?

Как си позволяваме да употребяваме същите понятия като величие, могъщество, любов, отговорност, колективна цел и т. н., когато у нас те имат съвсем друго съдържание?

Как си позволяваме да бъдем арогантни, когато единственият път, останал ни за постигане на самочувствие, е СМИ-РЕНИЕТО?

Обичай ме! Обичам те!

Вчера приятелка направи отпратка в Интернет към един прекрасен текст, който завършва така:

„Горещо презгърнете човека до себе си, защото това е единственото съкровище, което можете да дадете от сърцето си ... Казвайте „обичам те“ на любимите си ... Дръжте се за ръце и ценете моментите, когато сте заедно, защото един ден този човек няма да е до вас. Отделете време да се обичате, намерете време да си говорите и да споделяте всичко, което имате да кажете.“

По-дългата част на текста съдържа констатации за нашия изкривен свят, от типа “Пием твърде много, пушим твърде много, харчим твърде безотговорно, смеем се твърде малко, ядосваме се твърде лесно ... Увеличихме притежанията си, но намалихме ценностите си. Говорим твърде много, обичаме твърде рядко и мразим твърде често. ...”

Всички коментари под постинга се отнасяха до констатациите, нито един – до необходимостта да даваме любов. Може и да е случайно.

А тъкмо любовта донася мигове, през които дъхът ни спира.

Докато пишех новелите си за любовта на български език, и през ум не ми е минавало, че буквално всеки първи въпрос, който ми задаваха в България за книгата, ще се отнася до думата „еротични“ от заглавието. Сякаш си бях позволил да отворя забранения капак на сексуалната кутия на Пандора, пускайки на воля пикантни и известни всекиму, но все пак неблагоприятни сцени. И хората сякаш ми се възхищаваха като на герой.

Опитите ми да заговоря за любовта като неделима от сексуалното преживяване, се посрещаха учтиво, но водеха до задънена улица. Обратно, когато исках да уверя събеседниците си, че след любовния секс идва времето, когато само държиш любимата за ръка и всеки ден ѝ казваш „обичам те“, ми се усмихваха с недоверие. Нямам основания да мисля, че това беше случайно.

Тези дни прочетох две книги от български писатели: героите в едната са изпълнени с отвращение от живота, уморени, озлобени и отчаяни, живеят в постоянен гърч и виждат света нагърчен; героите на другата са търсачи, любопитни, пълни с енергия и, дори когато са победени, остават жизнени и възторжени. В сюжета на първата книга има любовна история, във втората няма: там има случки, действия, понякога дори хепиендове. Но тази, втората, е пълна с любов: любовта, с която авторът обича и разказва за своите герои. Това съотношение—обичащ писател-животоутвърждаващи истории и необичащ писател-животоосмърдяващи истории—е без съмнение закономерност.

Наскоро бяха публикувани функционални картини на човешкия мозък, показващи ролята на любовта върху неговото състояние. Удивителната находка е, че мозъкът на хора, живяли продължително в любовна връзка и всекидневно получавали думи на любов и грижа, на признание и възхищение от партньора си, реагира с вериги, аналогични на мозъка на новороденото.

Бебето е обляно от грижи, слънце, добро настроение и майчини ласки. То научава за света като формира трайна връзка с майка си. И това се отразява на конфигурацията на неговите мозъчни вериги. По същия начин влюбеният човек изпитва любовта в нейното начало. Той се учи да вижда света с очите на другия и през другия. Между двамата се създава връзка, която изменя мозъчните процеси по същия начин както става у бебето. И ако любовта продължи с години, мо-

зъкът и на двамата влюбени следва същите модели на връзки и поведение, защото мъкът помни своите най-щастливи състояния и постоянно се стреми да ги наподобява. Тогава никак не е чудно, че възрастния влюбен нарича любимата си „беччо“, нали?

Един прост експеримент е доказателство за успокояващото въздействие на дълготрайната любовна връзка. Оказва се, че загубата на любимия не само се преживява от човек като болка, но и в мозъка му се активират същите зони, които се активират и от физическа болка. На жени, заявили че от дълги години живеят в щастлива връзка, била предизвикана болка в глезена с електрически ток. Ако токът се пусне, когато жените са хванали своите партньори за ръка, болката става значително по-слаба и краткотрайна. Жени, които не живеят в щастлива връзка с партньора си, не са регистрирали същия болкоуспокояващ ефект от докосването до партньорите си.

Пълните с „омерзение, отвращение и погнуса истории“, които пълнят централните български медии, ми се виждат писани от хора, които нито получават, нито дават любов. Нима като отидат у дома си, тези хора донасят същото омерзение от обществото и при близките си хора? Нима любовта не е люлка на грижата и добротата, която първо трябва да изпитаме към себе си, после към любимия човек—детето, жената, мъжа, майката, бащата—и така неусетно и към съседите, та дори и към онези, които са ни раздразнили с алчността или безхаберията си.

Все си мисля, че за да съществува една общност, в нея трябва да има много любов. А общността носи толкова любов, колкото е любовта на отделните ѝ членове един към друг.

The Sense Of National Purpose

Sense = чувство, усет, усещане, съзнание (за нещо)

Purpose = цел, смисъл, намерение, успех, резултат

Този идиоматичен израз е твърде чест в американския публичен дискурс и буквално означава „чувство за национална цел“. Преносния му смисъл на български най-точно би звучал като **ДА ИМАМЕ СЪЗНАНИЕ ЗА НАЦИОНАЛНА/КОЛЕКТИВНА ПОСОКА**.

Онзи ден прочетох фантастичното есе на Любослава Русева в Редута, озаглавено „Търсят се доброволци“. В него става дума за човека от Сан Франциско, който пред лицето на разрухата от земетресението през 1906 е имал чувство за цел и историческа посока, ген. Фънстън. Всеки, който иска да разбере дълбокия, конкретния, вплътения в индивидуална воля смисъл на понятието, би трябвало да прочете това есе.

Там, между другото, пише, че генералът е казал: „Ние трябва да изградим съвършено нов град“, а кметът на Сан Франциско Е. Е. Шмитц се обърнал към съгражданите си с думите: „Предстоят ни трудни дни, месеци и години. От нашите усилия зависи дали ще можем да погледнем децата и внуците си в очите. Предлагам днес да се потрудим, за да не се срамуваме от тях утре.“

Резултатът е известен на целия свят: Сан Франциско е един от най-красивите и добре планирани градове в света, въпреки че се намира в една от най-земетръсоопасните зони на земята.

Малко преди да умре през 1917 г., генералът произнесъл реч пред гражданите на Сан Франциско. Казал им, че преди

единайсет години пожарът, предизвикан от земетресението, бил овладян само за два дни, единствено защото всички разбирали, че „си спасяват не само кожата, а паметта и бъдещето. Вие, вашите роднини и приятели, дадохте пример какво означава желанието за живот. Спокоен съм за вашите деца и внуци, защото те ще научат за този пример и ще станат сърцати като вас. Разказвайте им какво направихте! Не спирайте да им го разказвате!“

Примерът на Любослава е идеален. Но нейното послание не е българите да придобият съзнание за колективна посока. Нейното послание е за контрола, който трябва да се упражнява върху правителството (от аматьори). Което е необходимо, но недостатъчно. Нима Гюро Михайлов може – ако се сеца за това – да упражнява контрол?

На своята стена във Фейсбук Любослава написа съвсем неотдавна следното:

„ББ, Цвъ Цвъ и пр. трябва да се разкарат, но *още повече трябва да се разкарат демиурзите на т.нар. преход.* ... В ГЕРБ са тъпи, разбира се, и заслужават да ги подхлъзнат. ... Моят скромнен съвет е да не им се връзваме, особено на призивите за предсрочни избори.“

Това на английски език се нарича wishful thinking. Преведете си го както искате. Но и се опитайте да си отговорите на въпроса: като се разкарат тези и „демиурзите“, кой ще дойде на тяхно място? И ЗАЦО ще дойде? Каква е целта на българското правителство днес? Каква е целта на българския народ, който избира това правителство? Каква е посоката, към която трябва да се стреми България?

С една дума: ИМАТ ЛИ БЪЛГАРИТЕ ЧУВСТВО ЗА НАЦИОНАЛНА ЦЕЛ? (Надявам се, не е необходимо да обяснявам, че това чувство се отнася до неща много по-дълбоки и дългосрочни от едно кратковременно правителство.)

И понеже въпросът ми е неприкрито реторичен, ще го перефразирам така: **ИМА ЛИ БЪЛГАРИ, КОИТО МОГАТ ДА ФОРМУЛИРАТ НАЦИОНАЛНАТА ЦЕЛ, ДА ПОСОЧАТ ПОСОКАТА?**

Всеки тоталитарен режим се срутва поради собствената си вътрешна корозия, но тази корозия разяжда живота и на онези, които би трябвало да му се противопоставят. Освободени от режима, те изведнъж се оказват инвалидизирани от своето бившо бездействие, което, откъдето и да го погледнеш, е неморално. Дали си се проявил като неморален по волята си или против нея, е без значение. Остава фактът на твоето малодушие.

Аз бях от малодушните. Но ако е имало герои, къде са те днес? Да допуснем, че е имало – но понеже не ги виждаме вече двайсет години, не излиза ли, че е по-лесно да бъдеш герой от съпротивата, отколкото строител на нацията? Онова, което смелите критици на днешните управляващи правят, е форма на героизъм (или мазохизъм) в мирно време, но не е план за градеж.

Защо в Сан Франциско през 1906 е имало ген. Фънстън и кмета Шмитц, а в България през 2012 няма нито един като тях? Това е въпросът за 64 хиляди долара!

Лесно е да се кълнеш, че си потомък на Ботев и Левски. Но е трудно, вместо да се кълнеш, да имаш смелостта да начертаете плана за бъдещето на тази изостанала държава. Т. е., да се кълнеш в нейното бъдеще.

Имаме прекрасни критици, анализатори, социолози – общо казано, имаме добри наблюдатели. Но не е ли време измежду тях вече да се филтрират онези, които не са нито деминури на прехода, нито малодушни интелегенти от миналото, а хора с чувство за цел? Такива, които могат да формулират целта и да убедят гласоподаващото население, че тази цел е правилната и че е постижима.

Аз съм от страната на Любослава и нейните приятели. И казвам всичко това като съмишленик. Мисля, че ако сме по-

вече съмишленици и работим заедно, ще започнем да формулираме онези идеали, които са необходими в обществения климат да се появят възвишени, благородни идеи, от които да се пръкне чувството за цел на България.

*Една такава идея е да се внуши на добрите българи, които са се отчаяли и затворили в пашкулите си, че могат, че трябва да заобичат себе си, че не са жертва, а пионери и че от тях зависи дали един ден ще се срамуват от децата и внуците си или **няма да се срамуват**.*

Защото не от политиците зависи бъдещето на тяхната държава, а от самите тях!

За надеждата и оцеляването

(за какво говорим, когато говорим за България)

Надеждата е състоянието на очакване да се случи нещо, което преценяваме като възможно в предвидимото бъдеще. Надеждата *се осъществява* или не. „Димитър емигрира в чужбина с надеждата, че ще намери признание за способностите си. След седем години надеждата му се осъществи под формата на професура в Харвард.“

Мечтата е нещо, което много ни се иска да ни се случи, но за което в момента няма никаква реална вероятност да се случи и ние сме наясно за това. Мечтата *се сбъдва* или не. „Като малък мечтаех да стана пилот, но мечтата ми не се сбъдна, понеже установиха, че съм късоглед.“

Илюзията е нещо, което ни изглежда като надежда, само защото си затваряме очите пред невъзможността то да се случи при дадените обстоятелства. Илюзиите *се изгубват*, т. е., ние узнаваме за нещо, че е било илюзия едва след като реалността го обезсмисли. Често другите виждат нашето състояние на илюзия преди ние да сме го осъзнали. „Писателят Дамянов емигрира в Англия с илюзията, че, щом е признат в родината си, веднага ще го преведат на английски и ще стане световноизвестен.“

И трите са конструкции на интелекта. И трите в различна степен изразяват нашето усещане за – нашия стремеж към – щастие.

Осъщественията надежда обикновено се означава като лично постижение (не успех, понеже успехът се мери със социални мерки, поради което носи елементи на относи-

телност). **Сбъднатата мечта** се преживява като късмет, т. е., нещо осъществено с външна намеса. **Изгубените илюзии** са тъжно заключение за нашата неспособност да оценим адекватно себе си в реалността.

И трите имат положителни смисли. Те изразяват съзнателно отношение към съществуването. Изразяват активното отношение на човека към своето място в света и чувството му, че в съществуването има нещо повече от оцеляване. *Оцеляването* се различава от тях по това, че не е интелектуална конструкция. То е еволюционен, т. е., несъзнателен инстинкт за запазване на (живота на) индивида и вида.

И трите са полезни, защото мобилизират човешката енергия. И в същото време водят до щастие или нещастие, като с това измерват нашата (не)способност да се приспособяваме към общността си, да я променяме и да променяме себе си.

Рационалните конструкции имат своя езиков еквивалент. И не е за учудване, че в различните езици назоваването на надеждите, очакванията и илюзиите не съвпадат. На испански, например, „чакам“ и „надявам се“ се обозначават с един и същ глагол, *esperar*. Само на български глаголът за надежда е възвратен, т. е., лицето, което говори, изразява надежда само спрямо себе си (също както обличам се, мия се, смея се). Българите също казват „Надеждата крепи човека“. Но в българския език има амбивалентност по отношение на смисловите разлики между трите конструкции. Класическият роман на Балзак *Les Illusions Perdues* е преведен на български като „Загубени надежди“. Дикенсовият *Great Expectations* звучи като „Големите надежди“, а филма на Жан Реноар *La Grande Illusion* е преведен като „Голямата илюзия“. На немски романът на Дикенс е преведен без промяна като *Grosse Erwartungen* (не *Hoffnungen*).

Някой призова да се издигне бариера между надеждата и очакването (имайки предвид по-скоро Чакането), понеже проблемът на надеждата бил в непосилната тежест на очак-

ването. Но за какво чакане може изобщо да става дума, когато човек е зает да осъществява надеждата си! С други думи, това е още едно от издайническите свойства на езика. Казваш очакване (активна позиция), а всъщност мислиш за чакане (пасивна позиция). Балзак е писал за илюзии – българският преводач е мислил за надежди.

Не говори ли това, че, ако искаме да опишем сегашната ситуация на България откъм мисловните конструкции на онези, които я преживяват и оценяват, има риск да не се разберем?

Не може да има съмнение, че всички **мечтаем** България да стане нормална държава – демократична, образована, с институции, законосъблюдателна и икономически прогресираща. **Илюзорни** ли са тези мечти или може да бъдат превърнати в **надежда**?

Мнозина казват, че положението в България (и на България) е безнадеждно. Такива хора са убедени, че „не си правят илюзии“. Но къде в публичния дискурс са гласовете на хора, които **СЕ НАДЯВАТ** България да стане нормална държава?

И една последна особеност на българския език преди да разкрия защо, според мен, лексикалният проблем е социален. На български много често се употребяват глаголи с безлична възвратност: очаква се, превръщат се, така се готви, така се ходи, говори се ... Но възвратните глаголи са коварни. Те имат и т. нар. страдателна възвратност, когато подлогът изтърпява действие извършено върху него.

Например, често се казва „България се ограбва от ... (анонимни)“, което придава на България напълно пасивната роля на пострадаваща. Но не се казва „Българите се ограбват от ... (българите?)“ – звучи нелепо, когато българите са в пасивната роля на пострадавши. Макар че тайничко всеки сякаш си го мисли. И най-сетне, как ви звучи надеждата в изречението „Българите се надяват да бъдат оправени от ... (българите?)“?

А ето едно неутрално изречение: „Плажът се почиства от собствениците му“. Забележете колко ясно и недвусмислено е то. Звучи като „България се оправя от българите“. Да сте чули някой да е казал точно това?

Езикът ВИНАГИ изразява дали говорещия има пасивна или активна позиция към изговореното. Ето защо човекът, който говори за надежда, е човек, който знае, че ОТ НЕГО зависи надеждата да бъде осъществена. Човекът, който говори, че е щастлив – дори и когато някой му каже или му се привиди, че щастието е късмет – знае, че щастието е нещо, което ЧОВЕК ПОСТИГА със свои усилия. Човекът, който говори за оцеляване – мнозина са стигнали дотам в България – се е отказал от мисловните конструкции и е свел себе си до инстинктите си. И така, всеки с езика си показва къде се намира по отсечката между надеждата и оцеляването.

Безличната и страдателната възвратност в разговорите за България изразяват не просто бенадеждност. Те изразяват нежеланието или неумението човек да възприеме себе си като активен строител на своето щастие – и съответно на страната, където очаква да постигне това щастие.

Ако някой има възражения към горния анализ – нека не ги премълчава! Ще се радвам да прочета всяко подкрепено с доказателства опровержение.

Поносимият звук на измамата

Езикът български звучи разбираемо за малко хора по света. Но звучи красиво, казват онези, които не го разбират. И недоумяват, когато им кажеш, че красотата на този език рядко изразява истината, ако изобщо някога го прави. За нас, близо 15 милиона в България и по света, на които той звучи родно, красотата е второстепенна грижа. Ние знаем, че употребяваме нашия език, за да скрием истината. Иначе казано, да излъжем!

Първо, за красотата: няма защо да се лъжем, в публичното пространство родната реч „омайна, сладка“ отдавна не звучи нито омайно, нито сладко. За това ме подсети една новоизлязла българска книга, която наистина ми зазвуча омайно и сладко: Милен Русковото „Възвишение“. Нейният монолитен предосвободенски български, сложен в устата на един пишман-хайдутин, почитател на Димитър Общи, който разказва как се бори за делото народно и разсъждава за смисъла на съществуването си, обзет от красотата на гората и хитрините на другите поборници, внушава една неотменна характеристика на българина, вплътена в неговия език: лицемерието. Без изключение, всеки е хванал гората заради личен интерес. Разказвачът косвено признава това и за самия себе си като през целия разказ се възмущава от моралната чистота на Левски. Накратко: езикът на книгата е толкова красив, а предава съдържание, колкото некрасиво, толкова и негероично, че контрастът я превръща в метафора на лицемерието като начин на живот.

Грозният, сведен до 5-600 думи език на телевизиите и печачите на чалга, е също форма на лицемерие. С него общо взе-

то се внушава някакво мнимо благоденствие. Мозъците се промиват, за да не мислят за отчайващото състояние на политиката и икономиката.

Второ, за измамата. Да припомним ли, че Андрешко казва на съдия изпълнителя, че ще дойде на другия ден да го прибере, знаейки, че ще го изостави?

През 45-те години комунистическа власт езикът беше употребяван като най-ефикасното средство за нейното упражняване. Сухата партийна реч се лееше от устите на партийните ръководители, папагалстващи писмения соцкатехизис, съчиняван в кабинетите до и под онзи на Първия. Единственото отклонение бяха Неговите речи, изпъстрени с цинична селяшка „духовитост“. Когато отиваха на лов обаче, Първият и обкръжението му на всички нива псуваха и разказваха вицове за жени на обикновен, звучен български.

По него време нямаше медии. Имаше партийни органи – хартиени чаршафи, в които пишеше едно и също: дезинформация проявена като специфична форма на публично лицемерие, защото онези, които ги списваха, знаеха истината, но не я казваха. Първият признак на посткомунизма бяха именно медиите. Стръскащи заглавия от типа „Неизвестен заклал стара жена с цел грабеж“ взеха да красят първите страници на новите вестници, на чиито втора, н-та и последна страници и до ден-дневен има по една полугола женска фигура. В тези медии се заговори са СДС и ДПС – първите акроними, които публично твърдяха лъжи. Нито Съюзът на демократичните сили беше организация на демократи, нито пък Движението за права и свободи имаше за истинска цел правата и свободите. И вече 20 години и кусур, соцлъжеца и, както се оказа напоследък, расист Кеворкян продължава да натрапва своята „истина“ в медиите.

Убиха Луканов – до ден-дневен никой не каза кой е истинският му убиец. Взриви се автобус на летище Сарафово – вътрешният министър изговори куп лъжи и до този момент

публиката не е осведомена за самоличността на истинския терорист. Не че се интересува. И не че е нямало възможност да се узнае. Министърът продължава да лъже – например, за мотивите за уволнението на една честна съдийка – и продължава да бъде министър. За сравнение, по всичко изглежда, че неистините за убийството на американския посланик в Бенгази, Либия, които представителката на САЩ в ООН Сузън Райс изговори няколко дена след инцидента, ще ѝ костват номинацията за Държавен секретар. Тя просто не може да убеди сенаторите, за които думите тежат, когато съобщават истина, че е в състояние в бъдеще да ги употребява за защита на интересите на Америка, щом веднъж ги е употребила за заблуда на американското обществено мнение.

Лицемерието става парадигма в обществения живот, когато остава безнаказано. И още по-важно: лицемерието е възможно в публичното пространство, когато е норма и в личния живот.

Фейсбук и коментарните подлистници на сайтовете са интересно огледало на личния живот и, забележително, българите ги употребяват много активно. Една тяхна утвърдена, практически задължителна характеристика е плиткостта на диалога. Някой изрази задълбочено мнение, то е лайкнато от 10-20 негови приятели и придружено от един до пет плоски коментара и всичко заглъхва. ФБ и сайтовете са лесна форма на публична активност. А още по-лесна става тя поради допустимата анонимност. Броят на анонимните български ползватели и коментатори е значително по-голям от броя на анонимните ползватели от света, който пише с латиница. За това няма друго обяснение освен вроденото лицемерие. Аргументът на привържениците на анонимността, че това им позволявало по-лесно да преодолеят срамежливостта си и да изразят по-солени мнения, се контрира лесно с въпроса „защо изобщо искат да се изкажат пред публика, когато ги е срам или страх от мнението им?“

Всяка публичност е авторство – и всеки автор трябва да стои зад онова, което казва или отпечатва. Така той печели доверие.

И ето го третото: Доверието! То се печели или с честен език, или с морални действия. Публичното пространство е езиково пространство – там думите означават както събитието, информацията, мнението или анализа, така и техния автор. Всички онези, които са потопени денонощно в българското публично пространство, осъзнават в различна степен, че на думите в него никой не вярва! И въпреки това никой не спира да говори. Политиците – които с неморалните си действия не могат да спечелят ничие доверие – говорят нещо, на което хората не вярват. Честните и осведомени журналисти, доколкото все още ги има, пишат нещо, но политиците не им вярват – или, по-точно, се правят, че писаното не ги засяга. Писателите пишат книги, но читателите не им вярват: или защото книгите са написани лошо, или защото са написани лицемерно. Посредствеността, която се опитва да изглежда талантива, е винаги лицемерна. Жълтите вестници открито, като издателска политика, пишат боклук, в който истината е сведена до лимоновите резенчета в огромния кекс забъркан от лъжи.

И въпреки това – **ВЪПРЕКИ ТОВА** – животът в България си тече. Течеше по времето на Царя – което в спомените на очевидци не се е различавало много по отношение на истинността в публично изказаните думи от сегашното – течеше по времето на партийната пропаганда и отчетните доклади на най-големия лъжец измежду лъжците, продължава да тече и при т.нар. демокрация.

Кое то няма как да се тълкува иначе освен, че българите имат невероятна, рекордна поносимост към измамата.

Когато преди 20 години напуснах България, няхах идея, че и аз съм бил част от този лицемерен публичен дискурс. През тези години обаче осъзнах, че един от решаващите фактори Западът да е станал „Първия свят“ е отговорността, с която

хората употребяват езика и възприемат думите, които чуват или четат. Един от стълбовете на западната демокрация са институциите. Но това не са сгради или високопарни документи: институциите са хората, които ги представляват, и хората, които ги уважават. На книга и в България има Конституция, съдебна система, медии, законодателен орган, правителство, партии, изборна система и т. н. Обаче хората, които представляват тези институции, не се смятат за задължени да казват истината, когато говорят от името на институцията. Това ги освобождава от отговорността да действат честно. Ето как българските съдилища се превръщат в бастиони на лицемерието. Ето как конспиративните теории разцъфтяват. Ето как медиите губят своята роля. Ето как историята се изопачава.

Ето как обществото продължава да се движи по инерция, подкачено към системи за поддържане на живота, но без надежди и без визия за своето дългосрочно оздравяване.

Порочният кръг, който публичният дискурс в България поддържа, започва от медиите: контролирани или социални, все едно. Думите нямат тежест. Концепциите от миналото не се подменят. Умните и честните мислители, коментатори и дори политици се опитват да кажат онова, което мислят, че ще доведе България до добър изход, но по инерцията на лицемерието публиката и тях смята за измамници. Техният глас е неразличим от гласа на докопалите се до власт. Техният глас в много случаи се заглушава от неуки или зловни коментатори, които по право шестват свободно из публичния дискурс. Техният глас не може да надвика високоговорителите на чалгата, Слави Трифонов-ата арогантна дебелацина, и дрезгавите кръсъци на антиромския расизъм.

И няма сила, която да потърси отговорност от когото и да било за произнесените думи. В западните общества тази отговорност се носи от всеки – говорителят и слушателят. Между тях е изградено по традиция едно доверие, което е гаран-

ция за авторитета на публичния дискурс и на хората, които го осъществяват.

В отсъствието на доверие към публичния дискурс и на хората едни спрямо други, може ли да се надяваме, че българското общество ще излъчи авторитети, които да го превърнат в гражданско общество?

Ще може едва тогава, когато звукът на измамата стане непоносим за мнозинството. Засега той е непоносим само за възхитените читатели на „Възвишение“.

Вие и Ахмед Доган

Когато си тръгнах от България през лятото на 1992, имах прощална вечеря с Ахмед Доган и Юнал Лютфи, в ресторанта на петия етаж на ЦУМ. Бях близък с тях и с Осман Октай – трите водещи фигури в тогавашното ДПС. За да им обясня защо емигрирам им казах, че всеки, който се занимава с политика в България, рано или късно ще се превърне в мръсник. Тогава не знаех, че Доган вече е бил мръсник.

От тогава минаха повече от 20 години и българската действителност показва, че съм бил прав. Но аз въпреки това очаквах – наивно, както се оказва – че наред с отглеждането на мръсници, политическата общност в България ще израсти и морални политици, които постепенно да изместят мръсниците. От къде щяха да се появят? – нормално би било те да се появят измежду образованите и интелигентните. И най-голямото ми разочарование, което не може да балансира удовлетворението ми от точната прогноза, е, че интелигенцията на България се оказва неспособна да се включи в демократичния процес. Не като политици, а като хора, които задават тона на публичния дебат и гласуват за морална политика на изборите. Още повече и най-важно: като мозъчен тръст, който да показва коя е посоката на икономическо, социално и външнополитическо развитие на България. Интелектуалците правят чертежите и убеждават населението в тяхната точност и полезност, политиците градят управлението въз основа на тези чертежи. Така е било и е навсякъде по света, където има демократично управление.

Сегашното състояние на политически хаос в страната ясно показва, че не съществува ГРУПА от хора, които да отсто-

яват ЗАЕДНО и ЕДИНОДУШНО демократичните ценности и моралните норми в политиката. Общият знаменател на буквално всички подвизаващи се в медиите хора, с изключение на един – Едвин Сугарев, е емоционалността и суетата. Всички отреагирват. Никой не създава. Никой не прави сериозен анализ на институциите и партиите, на демографските процеси и на международната обстановка; никой не генерира нови идеи, не създава платформи. Огнян Минчев е може би едно изключение – но и той е трън в очите на мнозина. **И всеки се смята за прав.**

По тази причина не е учудващо как хора, които очевидно са честни и морални, попадат на една и съща страна или в едни и същи категории (списъци) с такива, които говорят и действат със скрити намерения, от глупост или просто за да покажат себе си. Всеки, буквално всеки, е заел позата на съдия и смята, че колкото по-остроумно изрази своя справедлив гняв, толкова по-силно ще бъде чул. Едно сборище от критикари, които винаги намират недостатъците на другите, но никога не виждат ОТСЪСТВИЕТО НА ПОЗИЦИЯ у самите себе си.

Как може протестите да продължават пет месеца и да няма никакъв резултат? **Как може студентските протести да не бъдат подкрепени единодушно от всички?** Как може никой да не сложи под светлината на прожекторите очевидния прост факт: че този парламент и правителството, което излъчи, са ДЕЛО на българските избиратели? Същите тези избиратели, които не подкрепят студентската окупация и разцепват протестите на дребни парченца, противопоставени, дори мразещи се едни други.

И най-сетне, кой ще изкара на бял свят факта, че не протестите, не революцията, а тайните служби от чужди страни са на път да свалят това правителство?

Причината за сегашното състояние на България не са корумпираните политици. Не са бившите министър-председа-

тели или тайните служби, нито корпоративните или т. нар. задкулисни интереси. Причината сте самите ВИЕ, суетните, самовлюбени, неорганизиранни, неориентирани, подкупни, уплашени ХОРА БЕЗ ПОЗИЦИЯ. Моралът сам по себе си не е позиция – той е ценност, с която отстояваме позицията си. Позиция е да определиш какви са националните интереси в момента и да изградиш идеология и партия, които да са движещата сила за тяхното реализиране.

Такава позиция има БСП – и тя е позицията на проруска ориентация, подкрепяна от поддръжниците на БСП.

Къде е позицията на проевропейския път и кой се е заел да я реализира?

Корпорации и корпоративни интереси има във всяка демократична държава – не против тях трябва да се насочи енергията, а ЗА създаване на институции, които ще ги наблюдават и контролират.

Ахмед Доган в момента е олицетворение на злото. Но той е и точно онова, което не сте вие: съсредоточен, организиран, последователен, неемоционален, несуетен и безпощаден. Ако той беше морален, отдавна щеше да бъде официално начело на държавата и щеше да реализира националните интереси. Вместо това той живее с болезнената амбиция да отмъщава и разрушава. Той знае как се постигат политически цели и е винаги една крачка пред другите, защото анализира съотношението на силите и се нагажда към всяка промяна.

Импотентността на моралния протест е в това, че той не фокусира енергията на протестиращите в ясно детерминирана цел. Вместо това хората с морал хабят енергия да се възмушават на някакви списъци. Справедливото възмушение не е политическа платформа – няма това не е ясно?

За мен изводите са логични. БСП и Ахмед Доган – заради това, че успяват – трябва да служат като модел за изграждане на политическа сила, която да бъде тяхна демократична противотежест. Тази политическа сила трябва да поведе про-

тестите, но преди това трябва да работи сред населението в национален мащаб, за да го образова на демокрация и да го убеждава, че нейният път е по-добрия път. Хората, които сега са окупирали медиите – с право или без право – трябва да застанат без колебание, без осъждане, без лични сметки зад такава сила.

Аз съм си избрал един случай от медиите, който е идеалната метафора за импотентността на българската публицистика. Това е сладкият, неповторимият Димитър Иванов, който всяка седмица пише по един памфлет и всички го харесват. Но писането на този мил и прекрасен човек, изкопан от миналото, е остроумен и високо ерудиран хленч на дете, което се е загубило в гората. От него се умиляват сантименталните ви души, но циниците от другата страна изобщо не го чуват.

Отчайващото е, че **дори някой да каже нещата с ясен и дързък глас, вие не го чувате!** И докато не се появи онзи глас, който да накара всички останали да млъкнат и да го последват – като юмрук – нещата в бедна България ще се разлагат като в посредствена декадентска пиеса.

Политически неправилно автоинтервю

Коя личност в този момент ме възхищава най-много?

Президентът Барак Обама. В последното есе за него от Дейвид Ремник (*Going the Distance, The New Yorker, January 27, 2014*), причината за този мой избор става пределно ясна. Обама е интелектуалец от най-висш тип, който по някакво чудо – но все пак закономерно – е станал политик. Той няма списък от лични амбиции. Оглежда всеки проблем от всички възможни страни по максимално възможния за един човек обективен начин. Съзнава, че съществува в система, където той е само един – макар и за известно време много важен – от елементите. Съобразява се с Голямата схема на нещата. Взема решенията си само с оглед интересите на американския народ – и в тях не влага нищо лично. Не се занимава с критиците си, защото е наясно, че е по-важно да си вършиш работата като свободен и отговорен човек, отколкото да заемаш страна в дребнави спорове. Такъв президент, който сякаш насила играе ролята си на политик, беше избран за втори мандат и е между 17-те от всичките 44 президенти на Америка, преизбирани за втори мандат. Обама е доказателство за зрелостта на американското общество.

Кои личности в момента ми влияят най-силно в положителна посока?

Като се огледам за това, наоколо си виждам все жени. Съпругата ми, дъщерите ми – четири – издателката ми, журналистките, които ме интервюират, една писателка, с която

си чатим във Фейсбук, две други, от чиито разкази се уча и вдъхновявам, спомена за отдавна починалата ми баба, една 70-годишна дама от френското кино и една 40-годишна супер-моделка. Не се и опитвам да търся причините. Само си мисля, че мъжете понякога казваме „обичам жените“, докато трябва да казваме „обичам жени“ – промяната е само в членуването, но каква съществена разлика! В първото личи мъжовското самочувствие на доминиращи индивиди, второто е израз на реализъм и равнопоставеност, т. е., всеки мъж обича конкретни жени. И може би начинът, по който ги обича, е сигнал дали заслужава тези жени да му отвърнат с любов. Но за мен няма съмнение, че жени са ми влияли винаги в положителна посока. С мъжете имам по-трудни отношения.

Тогава нека се запитам, кои мъже са ми влияли най-силно?

О, това отваря темата за приятелството. Оказа се, че главен мотор на съществуването ми са били и са приятелствата. За разлика от романа, където моралната присъда е отменена, приятелствата се крепят единствено на наличието на морална оценка! В моя интимен свят приятелството е в мъжки род – не че жените не са или не могат да бъдат приятелки, напротив! Но там винаги се появява другото, като ясно изразено сексуално желание или като потрепване на гладка повърхност. С приятел от Америка си говорим по Скайп веднъж всяка седмица – за сериозни неща, за ценностите, за Голямата схема на живота, но и за семействата си – без това да ни омръзне. С приятелите от България се виждаме или чуваме с различна честота. Имам стари приятели в Германия, Франция и Канада; имам скъпи приятели в Америка. Но има и много мъже, с които съм скъсал стари приятелства. Всички тези приятели – стари, скъпи, напуснати – са ми влияли силно. Разтрогнатите приятелства са много важни, защото са белези на промяната в човека. Така както за всекиго казваме,

че остарява красиво или погрознява с възрастта, така и за всеки приятел мога да кажа, че остарява по морален начин или се деморализира с възрастта. Затова не съжалявам, че с някого съм бил приятел, но съм решил да скъсам. Най-силните приятелства, разбира се, притежават страхотната комбинация от интелектуален и емоционален резонанс, която с времето се превръща в естествен акт на близост и удоволствие от присъствието на приятеля до тебе или изобщо на земята, като дишането и биенето на сърцето, които не се усещат, въпреки че се извършват без прекъсване.

Какво в момента ме тревожи най-силно?

Човешката глупост. Преведена на социален език, глупостта е в основата на човешката суета. А суетата, под каквато и форма да се проявява, е индивидуална комплексираност. Комплексираният човек е безполезен човек. Глупостта ме е тревожила винаги, не само в момента. Но нейните прояви – днешната открито заявена суета на мнозинството от хората, на които технологиите отвориха път към глобалните комуникации – в един небалансиран свят като днешния не само се набиват на очи, а пречат на постигането на много човешки идеали, на които умни хора са посветили живота си. Светът и в това отношение е много асиметричен. Докато в напредналите общества, глупостта е балансирана от умността, в други – между тях и България – глупавите хора са взели връх. Защо е така е отделна тема. Факт е, че днешното положение на България, където на хората дори не им е ясно какво точно се случва, е резултат от преобладаването на твърде много глупави, т. е., суетни в социалните си взаимодействия хора, които се интересуват единствено от своя дребен егоизъм и моментни преживявания, вместо от възвишената цел да подобрят своя колективен живот.

Какво в момента ми дава най-големи надежди?

Наличието на морал в Западния свят. Този морал почива на ценностна система, в която общественото благополучие е цел на всеки индивид. Тържеството на разума не е случайност. Йерархията на ценностите и синхрона между индивидуално и социално благополучие не са илюзии. Моята работа служи на някого, това е сигурно, дори и аз да не го познавам. Затова трябва да върша работата си концентрирано, дисциплинирано и по морален начин.

По-горе казах, че обичам жени – жените са другата ми голяма надежда. Тяхната мека власт – те упражняват властта си по мек, деликатен начин – става все по-осезаема и започва да променя света. Всеки умен мъж – като Обама, например – се подчинява на меката власт или сам започва да я проявява.

Крим: моралната война

Понеже днес заявлението на Путин, че присъединява Крим към Русия, беше посрещнато от възторжени аплодисменти и радостни възгласи в Кремъл, искам да кажа нещо за украинската криза. Казвам го, защото обикновено се очаква от писателя да изразява мнение по общественозначими и геополитически въпроси.

Не мога да не се съглася с Путин, че „Крим е бил винаги неразделна част от Русия в душите и умовете на хората. Тази вяра се е съхранявала и предавала в историята от поколение на поколение.“ Каквото и да е нашето отношение към Русия, водещият факт на терена на историята и географията е, че, като всяка държава, Русия има право да има свои интереси и да защитава тези интереси.

Въпросът е КАК го прави!

Русия защитава интересите си от презумпцията, че всички останали са нейни врагове. По времето на Студената война, капитализмът ѝ беше идеологически враг. След 1989 той ѝ стана икономически враг. Западът беше въвличен в тази борба между врагове. И независимо от 25-те години от 1989 насам, през които Западът се отвори за ПАРТНЬОРСТВО, геополитическите доктрини продължават да се създават по принципа на враговете и съюзниците. В момента Русия и Иран са единствените милитаристично агресивни държави в света, обявяващи всички останали за свои врагове и строейки своите икономики и въоръжени сили за нападение (Северна Корея е пълна аберация, затова не я споменавам).

Ако Русия беше в състояние да приеме доктрината за партньорство, тя би могла да постигне своите интереси по мирен и легален път. Защо не го прави?

Ето защо: Мнозина коментатори извадиха призрака на Студената война, служейки на инерцията за врага и съюзника. Студената война е в миналото – тя не може да се повтори. Това, което става пред очите ни днес е **МОРАЛНА ВОЙНА**. Силата на Запада е не само и не толкова в икономиката, въоръжените сили, и подчинението на закона. Тя е преди всичко в системата от **МОРАЛНИ** ценности. Такъв морален център Русия няма и нейните диктатори го съзнават.

Рейгън имаше моралното право да обяви СССР за Империя на злото. И днес Русия остава Империя на злото, защото в нейната история не са доминирали – те винаги са отсъствали, няма ги и днес – онези ценности, които са вплътени в демократичната организация на Западните общества. Ето защо реториката на западните политици не е празни приказки на несолидаризирани държави, а категорично заявление за морално превъзходство. Анексията на Крим ще стане общоприет факт, но за сметка на моралното поражение на Русия.

Моралната война винаги ще бъде печелена от Запада. Дълбоко зад грубата сила, кръвта, страданията, цинизма, подчинението на пазарните механизми и изолираните национални интереси, стоят моралните сили на обществата, които уважават и поставят над всичко **СВОБОДАТА НА ИНДИВИДА** и **СУВЕРЕННОСТТА НА ЗАКОНА**.

Великото незнание

„Не е възможно повечето важни неща на тоя свят да се разберат само чрез прословутата сила на здравия човешки разум.“

Незнанието е велика сила!

Само благодарение на това, че не знаем как ще протече живота ни, ние си позволяваме да вярваме, да кроим планове, да имаме надежди, да се смятаме за велики.

Само благодарение на това, че не знаем кога ще умрем, ние пропиляваме дните си като че ли са безкрайни.

Само благодарение на това, че не знаем размера на Космоса, нас ни се струва, че животът е важен и вечен.

Само благодарение на това, че не знаем защо сме тук и каква е целта на съществуването на поддържан от кислорода живот на една планета, ние си измисляме Бог и се насилваме да вярваме в него.

Само благодарение на това, че не знаем какво е добро, ние правим зло и сме си въобразили, че Някой ще ни опрости греховете. (Но той, този Някой не знае за тях.)

Само благодарение на това, че не знаем в какъв човек сме се влюбили, сключваме брак с него и имаме деца и най-често изпитваме най-тежките си разочарования.

Само благодарение на това, че не знаем за цунами-то, което се приближава към брега със страшна сила, лежим блажено щастливи на пясъка и си представяме бъдещето на детето ни, което в момента пръска с вода друго дете, на други незнаниещи родители.

Само благодарение на това, че не знаем колко малко знаем, си позволяваме да даваме мнения във Фейсбук (и където

изобщо може) за неща, които са далеч от нас и които не можем дори да си представим.

Само когато не знаем как е устроено нашето тяло, ние го малтретираме и се поддаваме на илюзията, че то може да ни служи вечно стига да следваме съветите на еди-кой си гуру.

Само когато не знаем, че самолетът, с който е пътувал любимият ни, в един миг е отишъл на дъното на океана – 6,000 метра/6 километра дълбока бездна под водата – ние вярваме, че любимият ще се завърне.

Само благодарение на това, че Путин не знае какво ще се случи с Русия, той си позволява да увеличава размера ѝ като заграбва земя. (Мотивираният от власт нехае за това, което не знае, защото властта е илюзия за знание.)

Само благодарение на това, че не знаем за дълбоко неморалната младост на един известен литературен теоретик, ние го въздигаме на пиедестала на славата, защото сладководието му ни се струва проява на нова, по-висша форма на разбиране на литературата (и тук играе роля другото ни незнание: не знаем, че литературата е продукт на човешкия опит и в нея източник на морален смисъл са различните езикови инструменти, а не буквалния прочит на текста.)

Само благодарение на това, че не знаем колко сме глупави, ние поучаваме другите как да живеят, даваме оценки за книги и ставаме политици.

Само благодарение на това, че не знаем колко сериозно, много дълбоко и много автентично нещо е литературата, и не знаем, че тя е начин да бъде разбрано човешкото състояние с опитност, труд и самокритичност, ние искаме да ни обръщат внимание и пишем графомански книги, които не показват нищо от истинското човешко състояние.

Само когато не знаем, че единственото, което можем да избираме през целия си живот, са средствата за постигане на целите ни, ние престъпваме морала, нарушаваме закона, уп-

ражняваме насилие над по-слабите от нас, лъжем, крадем и убиваме без да ни интересуват последствията.

Само когато не знаем, че информацията не е знание – още по-малко е познание – ние си въобразяваме, че разбираме света, общността, в която живеем, и хората, с които искаме да общуваме (или са ни натрапени за общуване).

Само благодарение на това, че не знаем... и така нтатък... един безкраен списък от незнания, които са в основата на нашите решения и нашето поведение.

Но какво от това?

Незнанието е нашето щастие!

Логиката, която ни ръководи, е, че незнанието намалява с възрастта. А с неговото намаляване, следователно, се стопяват и шансовете да изпитваме щастие. Правилна ли е тази базисна логика?

Ето какво каза съвсем наскоро един мой добър приятел: „Има два начина човек да реагира на принципната несъизмеримост между ограничеността на собственото **познание** и неограничеността на **света**. Първо: да се опита да разшири познанието си до размерите на света. Второ: да се опита да свие света до размерите на собственото си познание.“ Чудесно, непротиворечиво твърдение.

Ще перифразирам, за да вляза в тон с моята тема. Има два начина човек да реагира на принципната несъизмеримост между **неограничеността на собственото си незнание** и неограничеността на света.

Първият е да си живее щастливо с незнанието. Понеже не знаят какъв е размера на тяхното незнание, по този начин живеят мнозинството от хората. Той често е неморален, понеже обикновено се случва така, че чрез него се нарушава щастието на друг такъв незнаещ близък човек – нека не забравяме, че всеки от нас има цели и интереси, които го принуждават да влиза в конкуренция или конфликти с другите. Този начин, освен това, не води до промяна на незнанието, т.

е., противоречи на базисната логика, която всички волно или неволно сме приели за себе си. Поради всичко това и не се стига до промяна на човека: от младостта до старостта си, той си остава един и същ. Но докато през младостта много неща му се прощават (защото „ще поумнее“), в старостта същите тези неща стават причина този човек да изглежда глупав, лош, втвърден, отблъскващ и, поради биографията, натрупана от действия и решения, обусловени от незнание, да влезе в конфликт с общността. Извод: **незнанието не ни променя** и ние не знаем това. Незнанието в този случай не увеличава нашето щастие. Напротив, по правило го намалява.

Вторият начин е човек да се опита да намали незнанието си, за да живее по-адекватно със света. Този начин предполага светът около него да се „разшири“ до размерите, до които личните способности му позволяват да научава неща. Този начин изисква мотивация, енергия и последователност. Изисква напрежение на волята. Изисква и смиреност: а това е умението да признаеш собственото си незнание в минал момент и да осъдиш поведението си, дължащо се на него, както и да поискаш прошка за онова, което си сторил – по същите причини – на други хора. Той също изисква примирение с факта, че знанието не измества цялото незнание, а само част от него и човек трябва да си дава сметка за съотношението между двете в своето собствено поведение. Това съотношение е променливо в течение на живота.

Този начин не само е в синхрон с базисната логика за значението на жизнения опит за намаляване на незнанието. Той кара човекът да се променя. Извод: **незнанието е единствената морална човешка мотивация да се променяме**. А промяната (другояче казано, придобитото знание) ни прави щастливи по осъзнат, избран от нас начин.

Обаче тук вече става дума за избор! Човек избира да намали незнанието си или не избира.

Този избор, според мен, е голямата мистерия, която не ни позволява да разберем защо и да приемем че ние, хората – поради степента на своето незнание и на желанието си да се освободим от него – не сме равни.

Дотук казаното е само вярна констатация. Но то не може да служи като инструктаж за научаване или промяна. Защото незнанието, обратно на знанието, не може да се измери. И в това е неговата тайна. Прави го неуловимо, оспоримо, гъвкаво и коварно. Единственият начин да познаем у кого то намалява е да наблюдаваме поведението. Ако то е в синхрон със средата, в която функционира, процесът на намаляване е в ход. Ако е в дисонанс с нея, човекът не знае, че онова, което му трябва, за да бъде адекватен, му липсва.

Толкова е велико незнанието, че то винаги ще превъзхожда знанието и ще му се надсмива.

С благодарност към З. Е. за идеята и на Ц. С. за вдъхновението

Един септември в Англия

Петуниите, мушкатата, гергините, лютите чушлета пъстрят двора огрян от меко слънце, но за мен няма съмнение: мирише на есен. И в Айова сигурно мирише на есен. В Созопол още тече Аполония. Нъкъде сред горещи пясъци едно маскирано чудовище отрязва главата на нормален човек. Снаряди, изстреляни от руски танкове, разкъсват телата на украинските братя на руснаците. Може би единствените останали им братя. Една жена, която обикнах заради книгата ѝ, намира за себе си смисъл в религията, същата тази религия, заради която други колят ближните си и се заканват на Америка.

Главорезите, парадоксално, но очевидно по някаква непонятна на човечеството закономерност, са израснали в люлката на капитализма Англия, в джамии наред надменните протестантски и католически църкви. Осама бин Ладен беше възпитан в Америка. „Опълченците“ в Донбас не са помирисвали Америка, но Путин им е промил мозъците, че Русия е предназначена да я надвие. Защо? Кой го интересува това състезание?

Рано загиналата Ейми Уайнхауз пее „Back to Black“. Завръщане в чернотата. Наистина ли? Когато тялото побеждава раковия тумор, пуска черна кръв, но с това очистване се изправя към светлината на живота.

Не се ли питате защо трябва да знаем всичко, което става по света? Защо си губим времето, от което ни е отреден толкова къс отрязък? Болката и страданието – също както радостта и любовта – са истински, когато се случват в тебе, в тялото ти, във въздуха, който дишаш. Твоята сфера на влияние е пропор-

ционална на размера на тялото ти. Най-полезното си време не прекарваш ли с хората, които най-много обичаш? Най-голямото ти страдание не е ли, когато ги няма – временно или завинаги?

Преминава влак и внезапно се чувствам като птица на жицата, в търсене на свободата си – свобода от злото, което, колкото и да е неунищожимо, все пак е победимо.

Математически парадокси на егоизма

(профилактика срещу остарявавето)

Замислете се колко фатално подценяваме информацията в личния си живот. Ние вземаме най-важното си решение – да свържем живота си с някого – въз основа на най-оскъдна информация за този човек. Текат години и информация се трупа. Тя или той всекидневно, дори всекичасно ни дава информация за себе си с поведението и отношенията си, но, увлечени да наблюдаваме своето его, ние не я забелязваме. Егото ни диктува да обръщаме внимание само на информацията за самите нас; другият е до нас, за да го обслужва.

След 20 години, да речем – ако удържим толкова – би трябвало да знаем наистина почти всичко за човека, с когото сме делили легло, мечти, провали и успехи. Но и при тази изобилна информация, която в 90% от случаите опровергава правилността на първоначалното решение, ние вземаме второ погрешно решение – този път безотговорно! – да продължим живота си с този човек. Ако сме внимавали, трябва да се разделим. И да използваме наблюденията си, за да получим повече информация за следващия човек, с когото ще ни се поиска да свържем живота си.

Когато навлезем в последната фаза от живота си, независимо сами или заедно с някого, изведнъж си даваме сметка, че гориво за енергията, с която сме действали доскоро, защото сме били необходими на света, са другите хора. Ние сме активни, защото реагираме. Чувстваме се полезни, защото някой очаква да бъдем полезни. Сега, когато вече не сме необходими – нямаме работа, нямаме деца, за които да се грижим,

нямаме задължения спрямо конкретни личности и проекти – забелязваме, че жизненият ни тонус внезапно е намалял. Дори поема в посока към постоянна регресия. И това е трудното на тази възраст: че за да произведеме менталната и физическата енергии, така необходими, за да се чувстваме необходими и щастливи, трябва да търсим предизвикателствата вътре в себе си, сиреч, в егото си.

В първия случай егоизмът ни е унищожителен. Ние сме недоволни, фрустрирани, нещастни. И светът ни е виновен.

Във втория случай егоизмът – умението да ползваме себе си като запалка – се оказва двигател за живот и творчество!

Но представете си, че в първия случай сме обръщали внимание на информацията и сме вземали правилни решения. Тогава в напредналата възраст човекът до нас ще бъде постоянен стимул, на който реагираме, външен двигател, който ще ни вдига сутрин от леглото, и влюбен поддръжник на нови проекти, за които ще е необходима нашата ментална енергия. И понеже това е реципрочно – ти се грижиш за нея, тя се грижи за тебе – егоизмът ни се оказва алтруистичен.

Коя? Онази курва, литературата ли?

Няма да правя списък от 10 или повече книги, които са ми повлияли в живота. Не знам нито кога, нито как книгите, които съм чел, са ми повлияли. Дали изобщо? Виждам списъци във ФБ и всичките те включват известни писатели, утвърдени класици както и странни самотници, гениални или противоречиви романи, оригинални или банални сборници с разкази; общият знаменател на тези списъци обаче е несъзнателното намерение човекът не просто да изглежда начетен, а да изглежда, че е прочел ЦЕННОСТНА литература. Но нима някой може да покаже причинната връзка между книги и доброта, или между книги и морал, или между книги и почтен живот? Кой може да каже дали някой ужасен автор не ти е оказал по-силно въздействие с отвратата или отблъскването, отколкото всепризнатите Толстой и Достоевски?

Отношението ми с литературата е като с любима жена, за която не знам дали ме обича. Но тя е винаги край мен, независимо дали я чета сега или съм я чел в миналото. Всъщност с напредването на възрастта, чета все по-малко. Просто не ми се чете. Отегчавам се от книгите. И въпреки това се смятам за добър и благодарен читател, който никога не е изневерявал на любимата си. Дори когато все повече се превръща в курва, която се продава, за да се отплати на своя сводник, издателя.

С възрастта ставам все по-претенциозен, защото все повече ми е ясно, че истински силна и дълбоко оригинална книга се пише много рядко – и съответно попада рядко на читателя. Дори „Ана Каренина“ вече не ми е интересна, защото познавам много подобни истории, а в „Мадам Бовари“ откривам слабости и грешки, защото писателските техники, които от-

разяват промените в мисленето на хората, са отишли твърде далеч от времето на Флобер. Което не значи, че не ги смятам за две от най-великите книги на всички времена.

Човек трябва да открие великите книги, докато е млад (за такива, според литературните канони и клишета, се смятат романи, написани от умрели писатели). Ако не го стори в младостта си, е загубил завинаги мярката за литература. Означава ли това, че за хората над средната възраст, които притежават тази мярка, не им е писано да откриват велики книги – които несъмнено се пишат от съвременни писатели? За щастие, не. За себе си аз открих Кормак Макарти („No Country for Old Men“), Джонатан Лител („Les Bienveillantes“) и Орхан Памук („The Museum of Innocence“) около 60-та си годишнина.

А книгата, която постоянно чета и никога не ме е отегчавала, е „В търсене на изгубеното време“. Променила ли ме е тя? Сигурно да и еднакво сигурно не! Но за мен няма съмнение, че всички ние в един момент от живота си започваме да търсим изгубеното време.

Любовта – най-свободната изява на човешките слабости

(Сексът е най-големия конкурент на любовта.)

Жасмина Тачева разговаря със Златко Ангелов за последната му книга, „Еротични спомени“ (ИК „Сиела“, 2012) и за любовта, верността, хармонията и паметта на прага между два свята.

Ж.Т.: *В диалога „Пирът“ героят на Платон, Аристофан, казва, че „Жаждата и стремежът да се възстанови тази цялостност се нарича любов,“ и когато човек открие своя любим, „...тогава и двамата са светкавично обзети от някакво чудно приятелство, близост и любов, които не им дават да се разделят дори за съвсем кратко време.“ Но ти в книгата си често споменаваш, че „абсолютен баланс [в любовта] не може да съществува“. Пишеш също, че „отношението към другия пол е една странна, сочна смесица от възхищение и омерзение“, така че позволи ми да започна с въпроса: вярваш ли, че хармония между мъжа и жената е възможна?*

З.А.: Възможна е илюзията за хармония. По дефиниция хармонията е пълен резонанс между два обекта или процеса – и във физически смисъл такъв може да бъде постигнат единствено между неодушевени предмети или процеси, където компонентите се подчиняват на природните закони. Хората притежават воля и автономия, две свойства, които ги правят неуправляеми им позволяват да не се подчиняват на природните закони.

Но мен ми се струва, че с това начало искаш да насочиш нашия разговор за сложността на любовта в руслото на фи-

лософията – нещо, което препочитам да избегна. По две причини. Първата е, че обсъждаме новели за любовта, т.е. художествено изобразяване на любовни отношения, които са неизбежно натоварени с непредсказуемост и следователно не се подчиняват на формалната логика; те следват анти-логиката на душата и не могат да бъдат обобщени. А няма нищо по-склонно към обобщение от философията. И второ, философията не може да помогне на хората да се обичат един друг, а още по-малко – да се обичат по някакъв предначертан начин. Тогава кому е нужно да търсим идеалното? Гръцките философи са били идеалисти, и те, както и хиляди мислители в периода между тях и 21 век, са се опитвали да представят любовта като специална, възвишена форма на духовност, която изтръгва хората от всекидневната баналност на съществуването им.

Аз не се интересувам от това. Интересува ме любовта, която е осезаема и я изпитваме ежедневно по спонтанен начин: като част от нашите мечти, кариери, реализация, неуспехи, стремежи, за създаване на потомство, възходи и спадове и т. н. Любовта е навсякъде, чака да ни обземе. И всеки извлича от нея, каквото може. Именно тази способност да обичаме, е нещото, което извира от душите ни и ни прави уникални индивиди.

В този смисъл, как бихме могли да говорим за хармония? Тъкмо обратното, любовта е борба за преодоляване на егоизма ни. Ние сме фундаментално егоистични същества. Любовта, както съм я изпитал и разбрал, е начин да задоволим егото си. Парадоксът е, че тя си има цена: любовта ни прави зависими от нашия любим (до степен на заробване). И ако човек проумее, че единственият начин за излизане от тази зависимост е да превърне егоистичната любов в алтруистична, и в същото време успее да убеди своя партньор да направи същото, можем да се надяваме, че хармонията е вероятно постижима. Но това ще бъде временна хармония, тъй като всич-

ки се променяме през живота си, а промените са най-често непредсказуеми. Тук срещаме друг парадокс: в повечето случаи не успяваме да използваме волята и независимостта си, за да се променим в посока, която ще поддържа хармонията с нашия партньор в любовта. Обикновено ставаме жертва на собственото си его.

Такъв възглед за любовта отразява човешкото несъвършенство, което рядко позволява на хората да постигнат съвършената любов. И все пак ни помага да мислим за любовта като чудесно средство за лично усъвършенстване. Ако сърцето ти е влюбено и заплениено от някого, ти отчаяно искаш да го задържиш по-дълго до себе си и доброволно започваш да правиш промени (хората ги наричат компромиси, но те са добри, положителни компромиси), които са в синхрон с промените на твоя любим. Помисли колко рядко това може да се случи между двама души: някой от тях да се промени в името на другия.

В края на краищата, илюзията за хармония и временната хармония не са толкова лоши. Не бива да се стремим към невъзможното идеално състояние, което нашият ум може да си представи, но не и някога да постигне.

Ж.Т.: *Би ли се съгласил тогава, че стремежът към хармония и съвършенство, който е достигнал до нас от древногръцките мислители, има вертикална траектория, чиято крайна цел е абсолютното, докато твоите герои живеят в свят, който се разпростира по-скоро хоризонтално, и следователно, е всеобхватен, тъй като не отхвърля никаква възможна проява на любов? В този смисъл считам идеята, която тъкмо спомена – „любовта, която е осезаема и я изпитваме ежедневно по спонтанен начин: като част от нашите мечти, кариери, реализация, неуспехи, стремежи, за създаване на потомство, възходи и спадове и т. н. Любовта е навсякъде, чака да ни обземе. И всеки извлича от нея, каквото може. „ – за показателна както на емоционалната, така и мисловната канава на „Еротични спомени“. Така ли е?*

З.А.: Да, така е. Разделянето на вертикална и хоризонтална траектория на любовта е изкуствено. Дарени сме със способността да обичаме – хората, не Бог – и всеки от нас извлича от тази способност каквото може. Никой не може да надмине себе си.

Ж.Т.: *Значи смяташ, че можем да намерим любовта или любовта може да ни намери навсякъде, по всяко време. Това със сигурност ни дава надежда, че болките на раздялата няма да продължат вечно, тъй като рано или късно ново влюбване ще се изпречи на пътя ни. Но, от друга страна, това не изключва ли възможността да постигнем единствената голяма любов, която трае вечно? Мислиш ли, че има, така да се каже, „по-голяма“ и „по-малка“ любов в живота на човек?*

З.А.: Разбира се, че има. Днешният свят е много динамичен и сложен, и срещите ни с други хора са много повече от преди. Светът ни освен това е много прагматичен. Ако в младостта си може да сме мечтали за „единствената голяма любов“, за която сме чели в книгите, реалността бързо ни е поляла със студена вода. Но има и много прекрасни книги, които разказват за любовта в реалния живот. Съпругата ми и аз например обичаме да си припомним романа на Андре Мороа „Климат“, публикуван през 1928 г., който аз прочетох като младеж, а тя – като младо момиче. Оказва се, че този роман за тънкостите на съпругеската любов и изневяра е повлиял в голяма степен нейните, а и моите собствени идеи за семейната любов веднъж и завинаги.

Идеалната любов не е интересна. Тя се определя по абстрактен начин, без да взема предвид човешката природа. Ние винаги обичаме конкретен човек. Развитието на тази любов стои в основата на емоционалното ни благосъстояние. Стандартът за „идеалната любов“ всеки определя сам за себе си. Всяка интимна връзка е вселена сама по себе си и за нея не могат да важат никакви универсални стандарти. В този

смисъл като че ли всеки е в състояние да изпита идеалната любов, но дефинирана от самия него.

Обикновено обаче се говори за провалени любовни отношения защото носят болка, а хората обичат да споделят болките и нещастията си. Ала има и много щастливи връзки, за които никой нищо не чува, но те си съществуват кротко, в тишина и безметежно щастие. Наречи ги идеална или голяма любов, ако искаш, това няма да промени живота им, нито ще послужи като пример за върховно постижение. Кой ли има нужда от такива примери?

Ж.Т.: *Орсън Уелс казва, че „Само любовта и приятелство могат да създадат поне за момент илюзията, че не сме сами.“ В същата връзка в „За какво говорим, когато говорим за любов“, разказа на Реймънд Карвър, който споменава в една от новелите си, Мел възкликва: „Всичко това, цялата тази любов, за която говорим, ще остане само спомен. Може би не и спомен дори.“ Ако автентичността и надеждността дори на едно реално събитие, една действително преживяна връзка, могат да бъдат подложени на въпрос и наричани „илюзия“, да не говорим, че може дори спомена от тях да изчезне, тогава каква е стойността на спомените за теб, особено предвид на това, че те сякаш са центъра на тежестта в разказите ти, около които се завързват всички сюжети?*

З.А.: Акцентът в цитата на Уелс трябва да бъде на „поне за момент“. Той очевидно е долавял същата временност на любовната хармония, която споменах по-горе. Не бих казал, че описанието на Мел на любовта като нещо, на което е писано да се превърне просто в спомен – или може би дори като нещо, което е писано да забравим – е „в същата връзка“. Тя е от съвсем друг порядък и аз не бих я ползвал като потвърждение на идеята за илюзията. В контекста на разговора на двете двойки на бутилка джин в историята на Карвър, това е само мимолетен коментар, типичен за подобен род разговори, който изразява смътното съжаление на Мел, всъщност подсъзнателното съжаление на всекиго, че любовта не може да

трае вечно. Той е типична и обичайна метафора на човешката природа, както и на подсъзнателното признание, че идеалът е наистина непостижим. Той изразява съжаление за гибелта на конкретната любов, за която говори. За любовта като тръпка и влюбеност, любовта преди преживяването на дълготрайните ѝ последици. Освен това любовта като спомен е обратното на илюзията. Обикновено паметта ни изчиства лошите и двусмислени чувства, които винаги съпътстват любовта, докато трае, и всъщност ни помага да вярваме в илюзията, че любовта е нещо красиво и различно от ежедневието. С една уговорка: когато не е приключила като пълна катастрофа или лична битка за надмощие.

Може да се върнеш към разказа „Влюбване“ и да препрочетеш пасаж за „За какво говорим, когато говорим за любов“ на Карвър, за да се увериш, че съм имал предвид съвсем различно негово значение. То може да се обобщи с твърдението, че любовта е толкова красива и завладяваща в различните си проявления, че може да оправдае дори насилие, убийство или самоубийство. Цялата изповед на разказвача в моята новела, ако се замислиш, е опит да оправдае чувствата си към Аделия, т.е., да оправдае емоционалната си обърканост. Защо обаче е объркан и защо тази обърканост е най-естествената проява на човек, който живее живота си, вместо да си го представя или философства над него? Защото той живее в хармонични отношения със съпругата си. Но живее в годините на далечните последици на любовта.

Нека ти обясня какво имам предвид и как то се връзва с избора ми на паметта като литературен похват. Не се изненадвам, че ти, както и всички читатели впрочем се вълнуват от увлечението на Йово по Аделия и смятат, че това е любовната история, която ме интересува. Истината е, че истинската любовна история, тази, която ме предизвика да напиша „Влюбване“, е любовта между Йово и съпругата му Елена. Тя е оставена съзнателно на заден план, но е ключова за да се

разбере защо – призовавайки паметта си на помощ – Йово рови в душата си в желанието си да оправи отношенията си с Елена, която той съзнава, че е наранил. Не е случайно, че Йово разказва историята на увлечението си под формата на изповед пред Елена. Без да иска, читателят се съсредоточава върху „свежата“ любов, пламенната любов, защото ние всички мислим, че *това* е любовта; а любовта след 10, 20 или дори 30 години връзка вече не смятаме за любов. Смятаме я за съжителство. Йово всъщност изследва далечните последици на тази пламенна любов.

Тези далечни последици ме занимават като писател. В дългите години, през които пламъците на любовта са стихнали, хармонията или успява да ги замени или те се превръщат в пепел. Разказването на историята от паметта на човек, който живее с далечните поседици, т. е., с всички добри или лоши резултати от любовното си поведение – възходите и паденията, еуфорията и пораженията, елегията, както и насилието, копнежа и раздялата, успехите и провалите, причинените болки – е по моему най-убедителният начин да се изгради една любовна история, която да е едновременно увлекателна и правдоподобна. Всезнаещият автор може да опише тръпката от новата любов, но човекът, който е запазил тази нова любов в паметта си, като същевременно продължава да е под влияние на последиците от нея в продължение на много години, може да я анализира триизмерно и да предаде по-пълно значението ѝ за двамата влюбени, които остават заедно за цял живот. Ето как литературата може да играе образователна роля по отношение на емоциите на хората.

Ж.Т.: *По думите на един от героите ти, „[в] инфантилността на мъжете тук има нещо брутално: те са като децата, които обичат да тормозят животни, но без невинността“, и също: „Сластолюбие то на мъжете е слабост, не средство за упражняване на власт.“ Какво мислиш, че не позволява на мъжете да оценят правилно своите способности и възможности, какво представлява*

този „инфантилизъм“, какво го причинява и кое пречи на мъжете да достигнат емоционална зрялост?

З.А.: Не съм детски психолог, за да коментирам причините. Аз регистрирам резултатите и значението, което имат тези резултати за човешките взаимоотношения. В течение на живота мнението ми за мъжете се променяше от възхищение към презрение. Рядкост са мъжете, които отговарят на днешните ми стандарти за мъжество, достойнство и приятелство. За разлика от тях, жените се издигаха в очите ми както с постиженията си, така и с много важни аспекти на поведението си. В отношенията си с хората преценявам всеки човек индивидуално и не трябва да приемаш горепосочените твърдения като необосновано или несправедливо обобщение. Има прекрасни мъже, чудесни мъже, както и отвратителни жени, и обратно. Но никой не може и не трябва да пренебрегва факта, че във всяка страна, дори в най-напредналите по отношение на демокрация и цивилизованост, насилието срещу жени е всекидневно явление. Това статистическо насилие е сума от насилието на отделните мъже. Не е ли френският политик Доминик Строс-Кан достатъчен пример за това, за което говоря?

Във връзка с този, но и предишните ти въпроси, писателят наблюдава света и избира от него символи, които отразяват неговите убеждения за това, което е вярно за човешката природа във времената, в които живее. Писателите, които са били достатъчно проникателни и достатъчно отговорни, за да прозрат какво е и как се развива човешкото състояние, интуитивно наричаме „велики писатели“. Живите писатели просто се опитват да дадат най-доброто от себе си в това отношение. Наясно съм, че физическото превъзходство на мъжете ги е подлъгало да смятат, че са по-добри от жените във всички аспекти на живота, и тази илюзия съвсем не е нещо ново. Но днес тази ситуация вече не се приема за даденост и е придобила много по-фини характеристики, отколкото, да речем, преди век. В културата, която наричам своя, християн-

ската култура, в която се е зародила демокрацията, човешката природа се променя към изравняване на жените с мъжете по отношение на социалните роли. Ала мъжете не харесват тази тенденция. Всеки мъж носи в себе малък деспот, някои го крият, други го размахват с гордост. Онези, които не успяват да доминират, изпадат в депресия и себеподценяване.

Всичко това има своите проявления в любовта. Любовта е най-свободната проява на мъжките и женските недостатъци и същевременно се изплъзва от всеки опит да бъде вкарана в рамки. В същото време тя е лупа, която писателите могат да използват, за да видят и разкрият на своите читатели бунтовната същност на човешкото състояние.

Ж.Т.: *В новелите ти често се забелязва контраст между американските мъже и българския имигрант. И сякаш той не е просто въпрос на „културни различия“, а на самата генетична структура на двете групи. Имигрантът в „Еротични спомени“ идва от културата на „наслаждение, отпуснатост, замреженост, разтваряне на сетивата“, и е изненадан, когато забелязва самостоятелността на американските жени, които показват интерес към мъжете не просто за да демонстрират чара си, а защото се чувстват свободни да избират мъжа, който им е интересен като личност. По какво според теб се различава „кефът ... онова лениво, балканско състояние на мечтателно съзерцание“ от социалната култура на Съединените щати? Беше ли трудно за теб лично да се приспособиш към ритъма на това общество? Смяташ ли, че, както един от героите ти казва, сте „се мъчили като възрастни деца да се приспособи[те] към отсамния континент“?*

З.А.: Нека не бъркаме психологията на любовта с реалните културни разлики, които изискват имигрантите да се адаптират бързо, ако искат не просто да оцелеят, а да просперират. Психологията на любовта е универсална, независимо от формите, които приема в различните култури. И да, аз се чувствах като дете в началото, защото дойдох с увереността, че разбирам света и инструментите, които ми трябва, за да

функционирам в него, но останах шокиран от откритието, че спрямо местната култура съм като неграмотно дете, което трябва да учи неща от нулата. Бях доказал се професионалист, заблуден да вярва, че светът се основава на общите черти вместо на различията. Но това е лесно преодолимо, ако внимаваши и си отворен да разбереш и приемеш новата си общност.

Не за това са моите разкази, обаче. Те са за много по-дълбок аспект от житейските ни истории, който се показва по-добре на емоционално, отколкото на интелектуално ниво. Моите герои пристигат в място, където мечтаят да започнат живота си от нула, с тежък емоционален багаж: те са разведени, имат нерешени проблеми с децата си, преживели са смъртта на свои любими хора или са изгрили от паметта си отминали драми, в които са играли главната роля. Надяват се да изпитат любов на чисто. И скоро осъзнават, че не могат да избягат от миналото си, то е дълбоко вътре в тях и им пречи да постигнат пълното щастие, което са очаквали в Америка. Това естествено ме доведе до използване на паметта като основен метод за разказване.

Паралелите, които някои от героите ми правят с американското си обкръжение, са просто необходим фон. Те са споменати мимоходом, без намерение да се превърнат в културен конфликт; по-скоро са характеристика на новодошлия, отколкото коментар на психологията на американските мъже. Би било арогантно, ако целта на писателя-имигрант е да коментира културата-домакин. Моето верую е, че човек може да опознае в дълбочина единствено родната си култура – и писателите не бива да се осмеляват да пишат за култура, в която не са израснали. Никой „трансплантиран“ писател не е пристъпвал подобни територии; дори Конрад и Набоков, които са смятани от повечето хора за американски писатели, не са създали герои, които са стриктно американски – Хум-

берт, например, е типология на развратен мъж, но е без значение, че е американец по рождение.

Аз принадлежа към една нова и увеличаваща се група от хора, които висят в ничието пространство между две култури: не можем напълно да се отърсим от родната си закваска и в същото време не се вписваме органично в културната тъкан на своята приемна култура. Това е културата, която познавам най-добре, с нея се идентифицирам и нея искам да изследвам в писането си. В тази междукултурна цепнатина, *кефът* съжителства с американския фокус върху работата и скучното преживяване на съществуването. Ние общуваме на междинен език. И забъркваме страхотни коктейли от миналите си любовни афери и силния алкохол на стремежа ни за ново, постижимо щастие.

Ж.Т.: *Освен към групата на интер-културни или транс-културни хора обаче, мисля, че принадлежиш и към друга „нова и увеличаваща се група“, а именно, към тази с разширяваща се толерантност към сексуалната свобода. Как се научи ти лично да цениш културното и сексуално разнообразие, за да си в състояние да създадеш такива свободомислещи и непредубедени герои, особено като се има предвид, че социалистическа България не е най-добрия пример за страна, заинтересувана от толерантност и разбирантелство ...?*

З.А.: Защо сексуалната свобода да е по-различна от свободата? Ние правим изборите си във всички аспекти на живота, а сексът е особено важен аспект. Бих могъл да посоча все пак един свой избор, който ме изведе на пътя към толерантността. През август 1992 г. пристигнах в Канада, решен да изгоря всички мостове към родната си земя. Сега това изглежда глупаво, твърде радикално, но по онова време бях толкова разочарован от България – и се оказах прав в това си обезверяване – че това изглеждаше единственото правилно решение за мен. Неочакваният ефект от това решение бе, че впрегнах цялата си енергия в интегрирането си в приелото ме обще-

ство. И това се случи на всички нива: език, нрави, намиране на приятели, взаимодействието ми с многообразието, разбирането на социалната структура. Това ме подтикна да запиша специализация по социология, където успях да си дам сметка за културните и социални дебати, които определят Северна Америка, нейните класови структури, политическата ѝ система. Но трябва да призная, че не беше само въпрос да пробвам възможностите на интелекта си. Усещах глад за свобода.

Ж.Т.: *„Еротични Спомени“ изпреварва по-голямата част от българската литература с това, че говори свободно за хомосексуална любов и привличането между хора на значително различни възрасти. Но в либералната си трактовка на тези теми тя надминава и значителен сегмент от самата американска култура – консервативната ѝ, пуританска жилка. Преди седмица прословутият акт за защита на брака „ДОМА“ бе отменен от Върховния съд, а едва ден по-късно Сенатът прие проект на широкообхватна имиграционна реформа. Въпреки че току-що каза, че не трябва да се поставя диагноза относно култура, в която не сме родени, все пак бих искала да те попитам какво мислиш за тези две нови социални реформи. Какво смяташ, че казват те за ценностите на американците и тяхната позиция относно демокрацията, а също така – защо мислиш, че причиняват толкова много обществено и политическо напрежение в страната, която се счита за образец на демокрация и либерализъм?*

З.А.: И двете са за равенство: изравняването на хората и отнемането на привилегии от тези, които смятат, че са по-равни сред равните. Но двете са от различно естество. Като имигрант желая всички новодошли в тази страна да бъдат интегрирани в тъканта ѝ възможно най-скоро. Това прави държавата по-силна. Като човешко същество искам обществото да узакони всички случаи, в които социалното поведение е резултат от свободен избор – а хомосексуалността е свободен избор, който, най-важното, не вреди на никого. Затова приветствам решението относно ДОМА. Въпреки това нито имиг-

рационна реформа, нито всеобхватна дефиниция на брака могат да променят анти-имигрантските настроения или хомофобията, и двете здраво вкоренявани и предавани поколения след поколение сред по-малко образованите, религиозните и яростно реакционерските сегменти от американското население. Това именно е една от причините, поради които Америка е велика страна. Този голям сегмент от расисти и хомофоби съжителства с друг голям сегмент, който се състои от толерантни, либерални, и прогресивно мислещи и действащи индивиди. Има напрежение, идеологически сблъсъци, наречени „културни войни“, политически сблъсъци между различните сфери на управлението, балансът се измества от едната страна към другата и обратно, и все пак, хората от двете страни могат да са това, което са, защото са свободни и свободата им е гарантирана съгласно Конституцията и институционалната система на проверки и баланси. Демокрацията е хаотична, както президентът Обама обича да казва, но тя позволява дори на най-крайните хора свободно да изразяват мнението си. Позволила е на прогресивните идеи за равенство да се утвърдят, първо за афро-американците, след това за жените, после за етническите малцинства, а сега и за гейовете и лезбийките. С други думи, има един общ знаменател за всички американци – индивидуалната свобода и стремежът към щастие – който позволява на различията да съжителстват, без да се нарушава обществения строй.

Ж. Т.: *„Аз се прехласвам пред силата на любовта и смятам, че тя задължително, винаги, независимо от наранените и оскърбените, ни кара да ѝ се възхищаваме“, казва един герой от новелите ти. Но като отговорни възрастни, героите ти се безпокоят от появата на „случайни чувства“ и катастрофалното въздействие, което подобни увлечения могат да окажат върху ненакърнимостта на семейството. Следването на сърцето винаги ли е оправдано и допустимо?*

З.А.: Това е голям въпрос! Отговорът зависи главно от ценностната система на индивида. Надявам се, въпросът ти не означава, че си ме възприела като заклет моралист. Защото определено не съм. Аз нито изповядвам „ненакърнимостта на семейството“, нито заклеймявам „случайната любов“. Но ако трябва да съм напълно честен, въпросът ти е право в целта на моята философия за това как преживяваме – консумираме, ако щеш – своите любовни отношения.

Има един световноизвестен роман от 21-ви век, описващ една идеална любов: „Музеят на невинността“ от Орхан Памук. Той притежава всички характеристики на много класически романи: сюжетът се развива по начин, който никой не би и помислил за възможен в реалния живот, и все пак цялостният сюжет е напълно правдоподобен. Това е една епична история, която звучи като коментар на идеалната любов. И фактически е история за една идеална любов: преклонението на един мъж на име Кемал към една жена, което носи всички характеристики на психотична obsесия, но с толкова красиво и дълбоко хуманно обожание, такава метафора на Любовта, че тя се превръща в апотеоз на нещо едновременно ефирно и вечно, непостижимо и все пак бъдещо възхищение. Това е литературата като музей на предаността на един мъж към една жена. Обърни внимание, че жената, Фюзюн, не изпитва любов към Кемал, и това е единственият начин любовта на Кемал да изглежда идеална: той попада в капана на страстта си поради идеята, че може да пожъне любов дори когато тя не е споделена. Самата любов става обект на обожание.

Докато любовта на Кемал бавно, но неизбежно се превръща в платонично идеализиране на потайната Фюзюн, в реалния живот сексът пречи на любовта. В днешно време бих казал дори, че сексът е най-големия конкурент на любовта. В миналото се е извършвал тайно, защото моралът на хората е бил много по-пуритански. Проституцията винаги е била считана за необходимо облекчение на мъжките сексуални

потребности. Църквата е била лицемерният пазител на любовта. Е, това все още е така. Но виж колко по-свободни са хората днес в сексуалното си поведение, има постоянен и усилващ се протест срещу лицемерието на църквата, проституцията вече не е проблем, а сексът е публично обявен за средство за забавление и психическо благополучие. Всичко това е в съответствие с либералните ценности, които характеризират развитите общества. Аз съм либерален до мозъка на костите си, и това ме прави либерал и социално, и политически. Като израз на човешката свобода намирам това за голям напредък.

Но тук е и проблемът. Този сексуален напредък идва в момент, когато хората все още са неподготвени за отговорностите, които той изисква. Говоря за отговорностите, които имаме един към друг за взаимното си благополучие. Да доставяш или получаваш удоволствие, е чудесно. Но удоволствието не е цел само по себе си. И в много от случаите то струва скъпо: дете, родено без любов или семейна среда, или от майка, която не разполага със средства да го отгледа; изневяра, водеща до разтрогването на една двойка – на неназовима емоционална цена; децата, отглеждани в така наречените проблемни семейства; болестите, предавани по полов път; наркоманиите ... каквото щещ. И всичко това, защото сме винаги готови или дори сме насърчавани, независимо от всичко, да се отдаваме на сексуалните си импулси без любов. В този смисъл сексът е най-често рушител на любовта.

Моите герои живеят с морално неясните последици от сексуалната си безотговорност. Това е. Обаче аз се изумявам от сложността, която всеки подобен случай на разстроена любов ни разкрива – сложност, която показва човешкото състояние в неговите коренни и най-малко изследвани аспекти. Краткият отговор на въпроса ти е: да, следването на сърцето винаги е оправдано и допустимо при условие, че сме готови да се справяме с ужасните последици от изстиналото сърце.

Ж.Т.: „Любовта към детето не е свързана с притежание – тя е изцяло отдаване, себеотрицание.“ От това следва, че има различни видове любов. Би ли ги описал? Понятието за притежание ли е определящ критерий за това разделение?

З.А.: Надявам се не очакваш от мене да ти дам списък с различните видове любов. Определящият критерий според мен е кого обичаш: майка, дете, партньор, страна, природата. Не притежанието. Знаеш, че има обичливи и любвеобвилни хора, както и обични хора и хора без обич. В английския език има семантична разлика между *влюбен съм в някого*, което се казва за мъж или жена, и *обичам*: детето си, страната си или пейзажа, океана, да се разхождам, каквото се сетиш. *Влюбването* е процес на придобиване на ново чувство към човек или предмет, докато *да обичаш* е състояние, което ти е вменено. В българския език тази разлика се постига с два различни глагола: любя и обичам.

Като изключим сексуалното табу, родителската и романтичната любов имат много общи характеристики. В цитата по-горе използвах притежанието, за да подчертая, че романтичната любов е егоистична – искаме да притежаваме човека, когото обичаме, да го запазим само за себе си – за разлика от родителската любов, която е алтруистична.

Показателно е, че ме питаш за притежанието, тъй като ние без да искаме свързваме любовта с притежание. Навярно копнежът по идеалната любов би бил по-малко мъчителен, ако мислим за нея като за способността на някои хора да освободят любовта си от притежание: да даряват любов вместо да очакват.

Ж.Т.: „Ала никой от нас не знае всичко за никого“ – считам тази идея, изразена в един от разказите ти, за един от главните акценти на книгата. Миналото в разказите е почти толкова дълбок източник на несигурност, колкото и бъдещето – последиците от избледнели или забравени спомени се материализират в настоящето и водят до променящи живота открития. Често се оказ-

ва, че не знаем всичко за собствения си живот, та какво остава за този на хората около нас. Тази липса на достатъчно знание непременно ли е нещо лошо и наистина ли мислиш, че никога не може да бъде преодоляна?

З.А.: Не бих могъл да добавя нищо към отличния ти прочит на основополагащата концепция на книгата. Добро или лошо, няма значение, каквото е – такова, непълнотата е качество на нашата памет, а оттам и на нашето съзнание и самовъзприемане. Това е тоталната ни *субективност*. А любовта е субективна. Не е ли това е хубавото? Не бива да унищожаваме тази красота. Всичко лично е субективно заради начина, по който помним. Можем да търсим обективност единствено в познанието и твърдения, които не са свързани с личността.

Ж.Т.: *Описваш българите, особено българските интелектуалци, живеещи във времето след демократичните промени като „обидени като деца от подлостта на демокрацията“, дори посочваш на едно място в текста, че „талантливите си отиваха [от България] с чувството, че са изгонени“; говориш за „състоянието на непризнание от собствения ти народ“, и всичко това е „някаква освободеност, която сродяваше [имигранта] със самотата на океана“, която българският имигрант излъчва в сравнение с американските си връстници в разказите ти. Би ли ни разказал малко повече за това чувство на омерзение, за което с право отбелязваш, че „още не е измислена дума“? Мислиш ли, че все още съществува сега, повече от 23 години от началото на българската демокрация? Как се постига „освобождение“? Започвам да си мисля, че чувството на липса на загриженост от страна на родината укрепва волята ни и ни дава един вид конкурентно предимство, правейки ни по-устойчиви и самодостатъчни в сравнение с гражданите на държави с развити демократични политики и социални мрежи ...*

З.А.: Има един твърде дълъг отговор на този въпрос, срещу който никой до този момент не се е осмелил да се изправи. Краткият отговор е *да!* По исторически причини България е аморфно общество. Нищо не се е променило за последните

23 години след падането на комунизма. Принципът на оцеляването е бил и продължава да бъде „спасявай се без да те е грижа за другите.“ Докато си там, на никого не му пука за теб, и следователно, никой не те оценява въз основа на това, което си, или което правиш. Когато се измъкнеш от там, взимаш със себе си този комплект за оцеляване и за новото си обкръжение изглеждаш по-строг, по-груб, по-смел и уверен, дори агресивен, тъй като, освен всичко, си мобилизиран да успееш в непозната и привидно враждебна социална среда. Това е комбинация от подхранвана издръжливост и целенасочена мобилизация, и тя те дарява с определена свобода, която всъщност дори не осъзнаваш. Така че, „конкурентното предимство“ си го има. Налице е за почти всеки имигрант заради желанието му да се пресъздаде. Всички пристигахме тук, разгневени на родните си страни. По-голямата част от тези, които не успяват, обвиняват за това страната домакин, и стават още по-гневни. Избрах да пиша за тези, които успяват, тъй като само в условията на успех можеш да погледнеш назад към мястото от където идваш без гняв и да използваш паметта, за да осмислиш това, което си преживял по пътя, и онова, в което може да се превърнеш в новия си живот.

Ж.Т.: *В последния разказ в книгата главният герой, Владимир, опитва да дефинира „съдбата“. Описва я като „невидима сила [, която] ме [кара] да вървя против природата си.“ Това наблюдение ми се стори изключително интересно, тъй като винаги съм считала българската култура за, така да се каже, по-езотерична, отколкото прагматичния американски позитивизъм. Свободната воля се явява основна част от американското общество, но в България като че ли залагаме доста на понятия като късмет, съдба, хороскопи и други видове предопределености, които американците не винаги са в състояние да разберат. Какво мислиш за тези различия?*

З.А.: Природата на Владимир е рационална. Той изведнъж се озовава в ситуация, която е толкова странна, че започва да се съмнява в своята рационалност. А рационалният човек ви-

наги опитва да придаде смисъл на нещата, които се случват на пръв поглед нелогично или без ясна причинно-следствена връзка. Искам да избегна всяко обобщение по отношение на рационалните и ирационалните хора или общества. Ние сме винаги смесица от двете, а една общност е смес от рационални хора и онези, които са склонни да вярват в незрими сили. България е в социална безизходица и е съвсем естествено, че по-голямата част от хората са склонни да вярват в така наречените езотерични обяснения на света. Америка просперира заради рационалния си подход към обществения ред и доверието си в рационалното поведение на хората, и би било изненадващо, ако хората тук бяха водени от мистицизъм. И все пак по-голямата част от американците са религиозни и твърдят, без никакво съмнение, че вярата им в Исус управлява всичко в живота им. Те дори смятат, че конституцията им е инспирирана от Бог. Как се спогажда тази религиозност с прагматичния образ на американците? Ето един шокиращ пример – за мен е мистерия как така настоящият директор на Националния институт по здравеопазване, определено научно учреждение, големият генетик Франсис Колинс, е дълбоко религиозен човек. Америка е разнообразна и толкова просторна, че да може да понесе ирационалността и все пак да процъфтява върху научния фундамент на социалната си организация и технологичния напредък. Изглежда рационална и все пак е в състояние да толерира езотеричната си страна. По същия начин всеки рационален индивид има своя необяснима страна, където се носят съмнения относно рационалния характер на света. Тези съмнения се подклаждат от явления, които все още не са намерили научно обяснение. Любовта не е ли именно такава една необяснима, т.е. неконтролируема, страна на всеки от нас?

Ж.Т: *В същия разказ Ани споменава за „най-съкровения повод да изпитва пълно щастие независимо къде по света се намира“ на Владимир – ритуала на топене на бисквитка в кафето, който е до-*

несъл със себе си от родната си страна; ритуал, който до известна степен възплъщава неговата идентичност. В книгата си „Нещата, които носеха“ Тим О’Брайън по подобен начин разказва за материалните и нематериални неща, които войниците от американски взвод във Виетнам са донесли със себе си от дома. Какво все още носиш от България? И един по-личен въпрос – до колко личните ти преживявания се припокриват със събитията в „Еротични спомени“?

З.А.: Независимо от опита ти да разграничиш двата въпроса, те всъщност се отнасят до много лични обстоятелства. България е много личен въпрос за мен, и опитвайки се да преодолея нежеланието си да говоря за това, трябва да призная, че я нося в себе си с пълно съзнание, че нейната изостаналост е в поразителен, болезнен контраст със собствената ми напредничавост. За всички, които ме познават, аз съм типичен представител на 21 век – компютърно вещ, космополитен, пътувал много, с напредничаво мислене. Не нося никакви специфични предмети – амулети, ако щеш – да ми напомнят за България, с изключение на някои семейни ценности, които нямат парична стойност, но са ценни за мен и децата ми, и които ще им завещая след смъртта си. Но нося всяка частица от своята родна страна в дълбините на душата си, където допускам много малко хора.

Вторият ти въпрос, предполагам, е бил задаван на писателите от зората на литературата. Но откривам две причини да отговоря все пак, въпреки съпротивата ми. Първата е деликатната форма, в която го задаваш, приемайки за даденост, че има такава връзка и се интересуваш просто от степента ѝ. Втората е, че си давам сметка, че всички новели са разказани от първо лице, сякаш авторът не съществува, и това създава интимност, която никой читател не смята за измислена. Всъщност новелите бяха замислени като фикционализиран документален филм.

Краткият и недвусмислен отговор на въпроса дали „това или част от него се е случило в собствения ти живот?“, е не. Категорично *не!* Но се обзалагам, че всеки писател би ти казал, че художествената му творба е тясно свързана с личните му преживявания. Колко тясно, никой не може каже. Но пишем за неща, които сме научили от личен опит, както по отношение на сюжета, така и откъм психологически конфликти. Няма друг начин, освен ако не пишеш научна фантастика или фентъзи книги – но това е друга история. Доброто писане идва от доброто познание за описвания обект. Аз например никога не бих писал за войната, защото никога не съм преживявал война. Доброто писане също така е резултат от любопитството на писателя към обекта. Винаги съм изпитвал любопитство към човешките взаимоотношения – това любопитство ми е дало толоква знание, колкото да съзнавам, че ученето няма край. Нямам интерес към игри с думи или стил, затова и никога не бих написал експериментална, безсюжетна история, за да демонстрирам способността си да постигна перфектен стил.

В заключение искам да те поздравя и да ти благодаря за изобретателните въпроси, с които разположи „Еротични спомени“ в нишието пространство между две култури, доказвайки, че нямаш съмнения че книгата е произлязла от личния ми опит. Културата между два свята, която обитава имигрантът, наистина е естественият контекст на тази книга.

Бъфало, Ню Йорк – Саутхамптън, Великобритания, юли 2013

Публикувано в *Empty Mirror* през август 2013

Няма последен сезон

Още едно лято отива към своя залез.

Светът от новините изглежда като бойно поле, непрекъснато снабдявано с все повече и по-убийствени оръжия. Демокрацията се окопава върху територията на цивилизования свят и постепенно се отказва да настъпва в нецивилизования. Жени и деца умират заради идеологическите бълнувания на социопати, жадни за кръв и пари – в Близкия Изток и Афганистан в името на Исляма, в Москва заради великоруски амбиции.

Светът извън новините е както винаги красив и привлекателен. Семеен, любовен, пътуващ, гастрономичен, с радости и болки, с коментари за времето, футбола и модата, със спорове за прочетените книги, с раждане и смърт. И всеки в него се надява на нещо. Освен онези, които са изгубили всяка надежда за себе си. Но те, по моите пресмятания, са малко – те са безвредните психопати.

Човек трябва да има душевно здраве, за да съществува между тези два свята без да попадне в клопката на единия или другия. Индивидуалната отговорност днес е в хладния разум, с който приемаш неизбежността на света от новините, и жизнелюбието, с което всеки ден ставаш от леглото, за да създаваш и преживяваш света извън тях.

Светът на Фейсбук – неговата българска част – става все по-скучен: повечето от моите „приятели“ изпадат или в парализираща депресия, или в самоубийствен цинизъм. Избавлението от социалната невроза депресираните търсят в конспирации без да видят, че най-големият Конспиратор е тъкмо Господ, от когото те мислят, че произлиза всичко, вклю-

чително и надеждата. Циниците пък се представят като интелектуални чистофайници, облекли личната си неприязън към политическите личности в морална позиция. Както навсякъде, глупостта е безкрайна, умът – фокусиран в несъразмерно малка, но все пак ярка светлина.

И сред цялата тази липса на единогласие – съзвучен глас не означава единомислие, а употреба на словото, за да разбирате какви са разликите в мислите ни – алтернативите пред пишещия човек са две: да употребява директен език, който се оказва непонятен за мнозина, или да разказва метафорични истории, несигурен, че тълкуването на метафорите му ще съвпада с посланието му. И в двата случая надеждата е в онези, които са запазили и своя здрав разум, и своето жизненолюбие.

С тях заедно ще преживеем идващата есен ... в очакване на другото лято.

Приятелството за мен е гаранция, че съм свързан с общностите, на които принадлежа. Приятелите от българската общност се пръснахме по света, но България ни събира — държи ни в своя плен. В Берлин открих Златко Енев. Нашето приятелство не е лесно, но е важно: за нас двамата и за ценностите, които изповядваме и защитаваме с неизтощима енергия на родния си език. Тази книга се роди от нашето приятелство и благодарността ми към адаша за идеята и нейното изпълнение е едно искрено, но недостатъчно признание за неговото дело. Той ме убеди, че — където и да съм, каквото и да правя — аз съществувам във и чрез родния бульон и да пиша за него е неизбежно.

Златко Ангелов